

Balogh István

Igazságosság és politikai legitimitáció

I. Bevezető megjegyzések:

Az újabb keletű igazságosság elméletek tágabb horizontú politikai szempontból tekintve a modern jóléti állam legitimitációs válságára adott racionális válaszkísérletek. Tehát nem véletlen az, hogy keletkezésük helye azokban a modern jóléti demokráciákban lelhető fel, ahol a jóléti intézmények – így az emberi jogoknak, mint második és harmadik generációs alapjogokká történő kiterjesztése – széles köre fejlődött ki; majd azután a hatvanas évek végétől mind nehezebbé vált ezeknek az intézményeknek a működtetése, a törvényekben garantált szociális jogok biztosítása, úgy hogy végül is a nyolcvanas évektől mindinkább elkerülhetetlennek bizonyult lényeges megváltoztatásuk. A redisztributív állam által vállalt kötelezettségek teljesítéséhez szükséges források hiánya, illetve beszűkülése azonban csak az egyik, és politikaelméleti szempontból talán nem is a legfontosabb oldala a jóléti állam válságának. A nyolcvanas évek közepén már Habermas is felfigyel – mintegy fontos mellék-körülményre – a jóléti rendszerek kiépülésével együtt járó erőteljes bürokratizálódásra, az állami központosítás erősödésére, mely mögött a demokrácia és jóléti állam ellentmondásait vélelmezi. Habermas gondolati vonalán tovább haladva a jóléti állam válságának mélyebb, politikaelméleti szempontból fontos rétegei tárulnak elénk, melyek közül jelenlegi érdeklődésünknek megfelelően kettőt érdemes kiemelni. Az egyik a polgár-citoyen kliensé alakulása, vagyis amíg egyfelől az állam a klienssel szembeni kötelezettségének vállalása érdekében a szolgáltató szerepében lép fel, addig másfelől e szolgáltatások teljesítése érdekében fokozza redisztribúciós-központi szerepét, melyet csak hatalmi pozícióinak erősítésével képes fenntartani. A másik oldalon az állampolgár az állam kliensként nem csupán elfogadja, hanem megköveteli a jó kiszolgálást, nem törődve ennek jelentős mellékhatásaival: a bürokratizálással, a centralizáció fokozódásával, az állammal kapcsolatos egyéb, a politikai közéletben fontos kérdéseinek és problémáinak elhallgatásával. A habermasi gondolatmenethez kapcsolódó, ámde explicit módon Claus Offe által érintett probléma réteg immár közvetlenül a legitimitáció kérdésköréhez vezet el, s a legitimitáció tartalmi átalakulását rejt magában. A legitimitáció kérdése az állampolgár-kliens számára ugyanis tartalmi szempontból nem ugyanaz, mint a polgár-citoyen számára: a politikai legitimitáció loyaltássá szűkül. Vagyis immár nem az a kérdés, hogy a politikai állam miképpen és milyen mértékben biztosítja polgárai politikai jogainak szabad gyakorlását, a politikai vélemény nyilvánításának és az autonóm politikai szerveződés terepét és formáit, mennyiben felel meg az állam a polgárok politikai akaratának, hanem az, hogy közüzemként teljesíti-e a vállalt, illetve a számára kijelölt szolgáltatást. Itt tehát nem csak a jóléti állam, hanem maga a legitimitáció is válságba kerül. Az állampolgár nem politikai legitimitációt biztosít valamely kormánynak, vagy politikai intézménynek, berendezkedésnek, illetve ellenkező esetet véve, nem elvitatja valamely kormányzat, intézmény legitimitását, hanem magát a legitimitáció dimenzióját szűkíti le a kapott szolgálatok mérlegelésére. A jólétállami-kliens a legitimitáció fogalmából „kijeti” a politikai dimenziót, s a politikai-kormányzati hatalom helyeslésében, vagy elvetésében nem politikai szempontok, hanem politikai-ellátás-szempontok vezérlik. Ennek megfelelően a legitimitáció fogalma is leszűkül az állami szolgáltatások mértékének megítélésére.

A jóléti állam válsága tehát kettős: egyrészt magának a jóléti állam berendezkedésének, intézményeinek, redisztribúciós szerepének a funkcionális válsága, és magának a polgárcitoyen legitimációnak a válsága is egyben.

A modern igazságosság elméletek jelentőségét az adja, hogy egyidejűleg kínálnak válaszlehetőséget a jóléti állam válságának mindkét összetevőjére. Tehát egyrészt a politikai legitimáció újrafogalmazására, a legitimáció politikai dimenziójának helyreállítására tesznek kísérletet, másfelől a modern jogállam és benne a jóléti rendszer szerepének megalapozására, újbóli definiálására törekednek. Az egyenként is igen sokrétegű elmélettörténeti, politika-filozófiai, gazdasági, szociológiai problémák sokaságát felvető feladat vállalása, továbbá kapcsolódásuk, valamint az a körülmény, hogy a háttérüket képező, a modern politikai rendszer egészét átfogóan érintő problémák vizsgálata évtizedekig, egészen 1971-ig Rawls munkájának megjelenéséig voltaképpen egyáltalán nem került terítékre, szóval mindez hozzájárult az igazságosságra vonatkozó legújabb irodalom szinte áttekinthetetlen gazdagságához, sokszínűségéhez, koncepcionális tarkaságához. Elsőként tehát arra kell kísérletet tennünk, hogy legalább első megközelítésben átláthatóbb rendet teremtsünk ebben az „elméleti vegyes boltban”, típusokat és csoportokat képezve (II). Eme első lépés eredményét felhasználva haladhatunk tovább legalább néhány közös, tehát valamennyi elmélet-csoportra érvényesíthetőnek tűnő elemző-kritikai megállapításhoz, melyek együttesen az igazságosság elméletek megalapozás-problémájához vezetnek (III). Gondolatmenetünket ezután kiszélesíthetjük, egy az eddigiektől eltérő álláspont szükségessége melletti érveknek, alapvető megfontolásainak és építő elemeinek jelzésszerű bemutatásával (IV). Vizsgálódásunk következtetéseként gazolhatóan véljük, hogy a megalapozás probléma határozott felvetésének eredményeként általában politikai filozófia, különösképpen pedig az igazságosság elméletének új perspektívája tárható fel (V).

II. Az igazságosság elméletek sokfélesége, elemzési stratégiák.

Ha rátekintünk az előttünk feltáruló tarka elméleti virágmezőre, akkor legelőször az tűnik fel, hogy dús, de meglehetősen szűk területre összezsúfolt tenyészetéről van szó. E terület szélső határait viszonylag könnyen kijelölhetjük. E határok szélső pontjait képezik egyrészt az igazságosság értelmezhetősége és értelmezhetetlensége közötti választóvonalat határozottan megfogalmazó Hayek-i erős libertáriánus álláspont (Hayek 1975), másrészt és az ellenkező oldalon a Van Parijs által képviselt erős egalitárius koncepció, mely az alapvető emberjogi felfogáshoz kapcsolódva rendszeres és egyenlő „polgárpénz” kifizetését kapcsolja. Így viszont ezen az oldalon az ellenszolgáltatás nélküli jövedelem-biztosítás jelenti az igazságosság kérdés tárgyalhatóságának határát (Parijs 1995).

Az egyik szélső pontot, az igazságosság értelmezhetősége és értelmezhetetlensége közötti határvonalat kijelölő Hayek úgy véli, hogy az igazságosság az egyéni cselekvés intenciójaként rendelkezik valaminő értelmezhetőséggel, azonban már a szándékolt cselekvés következményeire ugyanez nem mondható el, tekintve, hogy ezek a következmények a cselekvő által nem kiszámíthatók: Smith „láthatatlan kéz” fogalmára rímelő mechanizmusok a cselekvés háttérében érvényesülnek. Így ezek a mechanizmusok, kiváltképpen pedig az intézmények – mindenek előtt a piac – személytelenek, ennél fogva nem kapcsolhatók az egyéni intenciókhoz. Ezért lehetséges, hogy funkcionálisan jól vagy rosszul ámde semmiképpen sem az igazságosság mértéke, valamiféle igazságossági elv alapján működnek. Az igazságosság tehát Hayek szerint ott, ahol struktúrákról, mechanizmusokról és intézményekről van szó, fogalmi képtelenség, ideológiai lázalom, filozófiai mese és ábránd (Hayek 1978). A

személytelen piac pontosan, azaz szubjektív elfogultság – például irigység – nélkül méri az egyes teljesítményeket, a ráfordítások hatékonyságát, az erőfeszítések eredményességét. Ennek következtében a jóléti állam intézményei nem csupán feleslegesek, hanem éppenséggel olyan, szubjektív vélekedéseken alapuló beavatkozást jelentenek az egyébként megfelelően és pártatlanul működő piaci intézményrendszerbe, melynek következtében a formális-procedurális pártatlanság (az igazságosság eme elméleti-tudományos átfordítása) sérül.

Amíg tehát az igazságosságelméleti térkép egyik szélén az érvényességi-értelmezhetőségi választóvonal az egyéni cselekvések intenciója és a személytelen intézmények között, valamint ezen intézményeknek az egyének cselekvéseit és azok következményeit befolyásoló hatása között húzódik, addig a másik oldalon éppen ellenkező a helyzet. Van Parijs „polgárpénz” koncepciójában az állam az, amely biztosítja és szavatolhatja az igazságosságnak megfelelő egyenlő elosztást, így az államot és intézményeit tekinthetjük az igazságosság letéteményeseinek. Van Parijs érvelése (Parijs 1995) azonban nem kerüli meg azt a kérdést, hogy az állami és intézményes igazságosság milyen – pontosabban milyen eredetű – igazságtalanság kompenzálását, vagy hatástalanítását célozza meg. Tekintve, hogy a feltételek és ellenszolgáltatás nélküli alapjövedelem csak akkor biztosít az igazságossággal összhangban álló és tartós – azaz további (kiegészítő) kompenzációt nem igénylő – egyenlőséget, ha az egyének teljesítménye is azonos marad, ennek a feltételnek az igazságosság határait nézve vannak meghatározó következményei. Nevezetesen az, hogy az egyéni teljesítmények különbözősége, az egyéni törekvések és életmód eltérései, az egyének életcélja közötti differenciák, a képességek és adottságok egyedisége kívül esnek az igazságosság határain. Vagyis jóllehet önmagukban véve nem igazságosak, és nem is igazságtalanok, mert az igazságossági elemzés lehetőségén kívül esnek, azonban következményeik az intézmények igazságossági normák szerinti működését indukálják.

Az elmélet ellentétes oldalú határait érintő eme két álláspont között tárul elénk az igazságosság elméletek virágoskertje. Színeik aszerint változnak, hogy miképpen kapcsolják össze az a két „határon túli” problémakört, melyet egyfelől Hayek, másrészt Van Parijs le akar az igazságosság problémaköréről választani: az igazságosság egyéni és intézményi összefüggéseit. A határokról belülré tekintve persze megint csak fokozatokat találunk, így például Robert Nozick „jogosultság elméletét” (Nozick 1974) mely az eredeti tulajdonlás és tulajdon átadás (átörökítés) igazságosságának fenntartását tekinti az állam, illetve az intézmények feladatának. A másik oldalú határvonalhoz közelálló példaként Thomas Nagel általános egyenlőség elméletét említhetjük (Nagel 1975).

A problémák lehetséges kombinációi folyamatosan generálnak újabb és újabb – egyes esetekben mélyebb megfontolásokra épülő, máskor azonban igencsak felületes – koncepciókat, melyek teljes körű áttekintése, elemzése azután esetenként terjedelmes tudományos és elméleti munkák feladatává válik (Münckler/Llanque; Tschentscher 1999; Kersting 2000). Így most már e munkákra is támaszkova lehetőségünk nyílik arra, hogy egy újabb összefoglalás helyett most már más nyomvonalon induljunk el, és röviden közvetlenül a koncepciók burjánzásának forrását vegyük szemügyre. Ezt egy leegyszerűsített táblázat segítségével tesszük meg, melynek egyik dimenzióját egyrészt az igazságosság jellege (I), a másik oszlopát az igazságosság és az egyének kapcsolata II), a harmadikat pedig az intézmények adják (III). A másik dimenziót az egyenlőség (1) és a szabadság (2) értelmezése adja.

I. Az igazságosság jellege	II. Egyének	III. Intézmények
1. Igazságosság, egyenlőség	A. Szubjektum-definíció	C. Proporcionális
2. Igazságosság, szabadság	B. Egyéniség-definíció	D. Esélyteremtő

A táblázat – a problémák és összefüggések sokaságához képest – persze erősen leegyszerűsítő, s csupán az indokolja, hogy kiemelhessünk néhány közös probléma-csoportot, melyek körül az álláspontok eltérései forognak, és melyekre nézve egymástól eltérő álláspontok alapján konkurens koncepciókat dolgoznak ki. Tehát nem közvetlenül elméletek csoportosításáról, tipizálásáról van itt szó, hanem az igazságosság elméletek problémáinak tipizálásáról. E tipizálás részben definíciós, részben relációs problémák köré csoportosítható.

I. Az igazságosság jellege – definíciós szempontból. Akár általános fogalmát, akár egyes elveit tekintjük is az igazságosság olyan normatív fogalom, illetve elv, mely egyrészt a mindenkori intézményi struktúra, illetve a politikai berendezkedés egyes elemeire vagy összességére vonatkozó helyeslés és/vagy bírálat lehetőségét adja, s ennyiben kritikai álláspont és magatartás kapcsolható hozzá. Másrészt orientációs támpontot szolgáltat a normatív elvek követelményeit nem, vagy (és többnyire ez a helyzet) csak részben teljesítő struktúrák, intézmények – vagy azok egyes elemei – gyakorlati megváltoztatásának mikéntjére, mértékére, eszközeire. A norma tartalmát illetően két alapvető változat követhető nyomon, egyrészt az egyenlőség alapú, másrészt az egyenlőtlenség alapján álló igazságosság felfogások.

I.1. Az igazságosság egalitárius felfogása, miközben az egyenlőség kritériumát a struktúrák, illetve a politikai rend alapvető elemére alkalmazza, nem szükségképpen jelenti az egyenlőtlenség kategorikus elutasítását. Az egyenlőtlenséget azonban az egalitárius elvre gyakorolt hatásában, az egyenlőség normatív elvére vonatkoztatva interpretálja. Ebben a tekintetben három alaphelyzet tesz szükségessé elméleti tisztázást.

- Először, az igazságosság és az egyenlőség azonossága. Ebben a tekintetben Kant óta a leginkább a jogegyenlőségre vonatkozóan alakult ki egyetértés. Ez korlátozó értelmezés, amennyiben az igazságosság egyenlő jogokat jelent és mást (így például a jó életre vonatkozó elképzelések megvalósításának egyenlő esélyét) nem.
- Az igazságosság és az egyenlőség között szoros és egyező kapcsolat áll fenn, valamely meghatározó relációban, ez azonban más intézményekben és struktúrákban egyenlőtlenségekkel kapcsolódik össze. Így például az igazságosság elve szempontjából tisztázandó és normatív szabályozást igénylő körülmény, hogy egyenlőtlen helyzet alakul ki a kiinduló életesélyek egyenlősége mellett az egyéni életpályák során.
- Harmadik esetben az egyenlőség közvetlenül jelent egyenlőtlenséget is. Az érdemetikai igazságosság estében például az egyenlőket egyenlően, a különbözőeket különbözően kezeli és jutalmazza az eredetileg arisztotelészi, majd újabban ismét fontosnak tekintett szabály.

I.2. Az igazságosságot a szabadság, illetve az egyenlőtlenség *bizonyos formájára* helyező koncepciók az igazságosságot bizonyos elismert szabályok alapján létrejött egyenlőtlenséggel kapcsolják össze, és elvét az egyenlőtlenség alapjára helyezik. Az igazságosság és egyenlőtlenség közötti kapcsolatra nézve, az alábbi reláció-kérdések szerinti főbb változatok:

- Igazságosnak tekintendő a közösség összességének javát szolgáló egyenlőtlenség. Ennek az álláspontnak tipikus kifejtését az utilitarizmus adja.

- A mások jogait nem sértő szabadság igazságos, nem csupán a közösség javának szempontjából, hanem az egyéni törekvések különbözőségének közvetlen nézőpontjából is. Így a „gazdátlan jószág” tulajdonba vétele – például az abszolút tulajdon álláspontját képviselő Nozick szerint – igazságos.
- Függetlenül a „háttér igazságosság” kritériumaitól, megállapítható az eljárások igazságossága akkor, ha bizonyos szabályok feltételeit kielégíti. Példaként szolgálhat a procedurális igazságosság (Tschentscher 1999).

1. Ezzel a jelöléssel azt fejezzük ki, hogy az igazságosság elvei nem az egyenlőség illetve az \updownarrow egyenlőség elvi elfogadásának illetve elvetésének, a helyeselt szabadság érvényesítésének 2. vagy mellőzésének normáira nézve adnak eligazítást, hanem mind az egyenlőség, mind pedig a szabadság viszonyaira értelmezhető relációt foglalnak magukban. Ugyanis az egyenlőség szabadság nélkül egyen-szabású, arcnélküli, szükséglet-atomok egymás mellettségét jelenti, míg az egyenlőség nélküli szabadság üres absztrakció marad. Az egyik esetben tehát a szabadság elismerése vagy kritikája az egyenlőség valamely felfogására támaszkodik (I.1), a másik esetben viszont az egyenlőség elismerésének vagy elvetésének (igazságosnak vagy igazságtalannak minősítésének normatív kritériuma) az elismert kritériumok szerinti szabadság alapján történik (I.2).

II. Az igazságosság és az egyének. Az igazságosság bármely elmélete a szubjektum egy jól körvonalazható és az elmélet követelményeihez igazodó meghatározásával függ össze, mégpedig annál fogva, hogy a szóban forgó elv elfogadása, az elvnek megfelelő szabályok megfogalmazása és követése alternatívák tisztázására, választásra és ennek megfelelő döntésre alkalmas cselekvőket feltételez. Az igazságosság elveivel összefüggésben definiált egyének tulajdonságai tehát kapcsolatban állnak az igazságosság korábban említett alapformáival.

I.1 \leftrightarrow IIA. Az igazságosság egyenlőségi értelmezése és a szubjektum definíciója közötti reláció kettős jellegű: egyrészt az egyenlőség elve csak akkor tartható fenn, ha az érintettek (az elvet megfogalmazók, vagy az elvvel egyet értők) között ennek megfelelő egyenlőségi reláció definiálható. Vagyis definícióban kell megadni, hogy milyen értelemben tekintjük az igazságosság valamely elve szempontjából az egyéneket egyenlőknek. Másrészt a cselekvő egyének (szubjektumok) bármiféle definíciója elkerülhetetlenül tágabb bármely egyenlőségi definíciónál. Ez által viszont láthatóvá válik a kiinduló egyenlőség egyenlőtlenégi oldala, illetve ennek következménye. Az egyének közötti egyenlőség mibenlétére nézve néhány főbb típust különböztethetünk meg

- Az egyenlőség antropológiai szempontból emberi természetként definiálható. Az ember lényegi azonosságából (természetéből) adódóan fogalmazhatók meg egyenlőségi elvek, még tényleges egyenlőtlenégi viszonyok fennállása esetén is. Lényeges tartalmi különbségük ellenére, módszertani szempontból a klasszikus szerződéselméleti koncepciók (Hobbes, Locke, Rousseau) egyaránt ezen a megfontoláson alapulnak.
- Ebben az esetben nem az emberek eleve adott tulajdonságai, hanem egy meghatározott konstellációban elfoglalt pozícióiból fakadó szubjektív egyenlősége kap szerepet. Az általánossá emelt jogviszony szubjektuma (Kant), vagy a kölcsönösség transzcendens jellegére támaszkodva definiált csere-szubjektum (Höffe) jelenik itt meg.
- Az egyenlőség, mint fogalmi konstrukció esetében az egyénnek valamely, a szóban forgó konstrukció szempontjából meghatározó tulajdonságára való redukciójáról van szó. Immár klasszikus példa: a tudatlanság fátyla előtt egyezsége jutó „felek” Rawls konstrukciójában.

I.2↔II.B. A személyiség, mint eltérő szubjektív vonások összessége két meghatározás lehetőségét nyújtja.

- Első meghatározásban a személy a különböző absztrakciókban egyoldalúan definiált cselekvő összefoglaló fogalmaként, leginkább, mint egyfelől érdek-orientált, másfelől, mint együttműködésre orientált cselekvő együttese. Eszerint adja meg például Rawls egyfelől az élet-stratégiákat kidolgozó, másfelől az erkölcsi érzékkel rendelkező racionális személy fogalmát.
- A másik – a személyiség erős fogalmaként jellemezhető – definíció szerint, a személyiség a kontingenciák világából (így az egyéni tulajdonságok kapcsolódásából is) kiemelkedő integratív fogalom. Ezt az álláspontot újabban és legkövetkezetesebben Wolfgang Kersting képviseli és érvényesíti.

III. A modern igazságosság elméletek célja kezdettől fogva első sorban nem a cselekvések, hanem főként az intézmények igazságossági kritériumainak megállapítása, vagyis intézményi legitimációs kritériumok meghatározása. Pontosabban nem egyes intézmények fennállásának, létrehozásának igazolása vagy kétségbe vonása, hanem normatív elvek meghatározása az intézmények működésére nézve. Eszerint az intézmények két típusa különböztethető meg:

[I.1.↔II.A]↔III.C. Proporciónális intézmények. Olyan intézményekről, illetve a már működő intézmények olyan normatív szabályozásáról van szó, amelynek eredményeként a valamely meghatározott kritérium szerint egyenlő szubjektumok politikai és/vagy szociális szempontból hátrányos helyzetű kedvezőbb helyzetbe juthatnak. Ezek az intézmények tovább differenciálhatók:

- A joghátrányokat kiegyenlítő „speciális jogok” érvényesítését szolgáló jogi egyéb intézmények (Pateman, Fraser).
- Jogok érvényesítését szolgáló garanciák és intézmények (Schlothfeldt).
- Szociális jogok intézményesítése (Pioch, Lohmann).

[I.2.↔II.B]↔III.D. Esélyteremtő intézmények. Olyan intézményekről, illetve az intézmények olyan normatív szabályozásáról, alakításáról van szó, melynek eredményeként az egymástól eltérő életkilátással rendelkező, ámde önmaguk sorsáért felelős egyének számára esélyek nyílnak helyzetük önálló alakítására, életstratégiájuk megvalósítására. Ennek megfelelő további intézmény-típusok:

- Az életstratégia kialakításához szükséges intézmények. Az erkölcsi nevelés intézményei (Kersting, Ladwig).
- Az „alapvető javak” szolgáltató intézményei. Emberi alapjogok (Rawls, Höffe).

A sematikus áttekintés alapján két fontos következtetésre juthatunk az igazságosság elméletek logikai szerkezetében rejlő problémára nézve, melyek mindegyike messzemenő következményeket von maga után. Az egyik következtetés a konzisztencia problémához vezet, mely első sorban mind az egyenlőség, mind pedig a szabadság viszonyának relációs jellegéből fakad. A másik probléma csoport a tényszerűség és a normativitás összefüggéséből adódik. Annak folytán, hogy e két probléma csoport magának az igazságosság elméletek alapfogalmaival és kiinduló feltételeivel függ össze, a bennük foglalt elméleti ellentmondások az igazságosság elméleteken kívül oldhatók csak fel.

A konzisztencia probléma legplasztikusabban az igazságosság elméletek két alapformájának viszonyával, azaz a politikai és a szociális igazságelméletek kapcsolódásának megvilágításával mutatható be (a). A normativitás probléma az elméleti modellek funkciójával összefüggésben jellemezhető (b).

a). A politikai igazságosság az emberi együttélés alapformájának a politikai vagy kooperatív közösséget tekinti, melynek az egyesek vagy beleszületés és általános emberi meghatározottság (Arisztotelész), vagy az autonóm egyének eleve adott egymásra utaltsága (Kant) révén lesznek tagjai. A szociális igazságosság alapja ezzel szemben a disztributív vagy szolidaritás közösség, melyet a „kölcsonös előnyök elérése érdekében” létrehozott kooperáció eredményei felosztását szolgáló együttműködés formájának tekinthetünk (Rawls). Így a közösség eltérő értelmezésére gondolva okunk lehetne azt várni, hogy mind a politikai, mind pedig a szociális igazságosság egymástól elválasztottan, vagy akár egymástól függetlenül is kifejthető legyen. Három álláspontot kell tehát szemügyre vennünk.

- A politikai igazságosság centrális kérdése az állam, a hatalom legitimitásának és ezzel összefüggésben a kényszer vizsgálata abból a szempontból, hogy az mennyiben szolgálja egy politikai közösség nyilvánosan kifejezett értékrendjét. Rawls megfogalmazásában ez nem más, minthogy bizonyos elvek, melyeket a politikai igazságosság elveinek tekintünk, a megengedhető életmód, illetve a jó élet megvalósítására kidolgozott stratégiák határainak tekintendők (Rawls 1999: 449). Alapvető kiinduló pontjai, amelyek egyben a vizsgálódás fő területei is, a következők. Először: az államnak valamint alapvető intézményeinek az igazságosság elvei szerint kell felépülniük és működniük; másodsor: a politikai igazságosság alkotja a jog normatív-kritikai mércéjét; harmadszor, az ily módon meghatározható igazságos jog az emberi együttélés legitim formája (Höffe 1989: 25).

A politikai igazságosság konzekvens kifejtésének mintáját kétségkívül Kant adja: egyrészt a jognak a külső akarathoz kapcsolásával, másrészt pedig a belső erkölcsi kötelezettséghez való összefüggés fenntartásával. Az ebből a kiinduló pontból megfogalmazható *jogállami* koncepció azonban történeti-empirikus és elméleti értelemben egyaránt kérdésessé vált, tekintve, hogy mély szakadék tátong a formálisan garantált jogok és a ténylegesen gyakorolható jogok – a normatív érvényesség és a tényleges érvényesítés – között. Az elméleti-filozófiai kiinduló pontot tekintve a jogállam koncepciója – szigorúan kanti alapokon kifejtve – következetesen kizárja a jog kiterjesztését a politikai szférán kívülre. Mégpedig egyrészt általában a természettel szembeállított ész-szubjektum fogalma, másrészt a gyakorlati metafizikában az egyének közötti viszonyoknak a jogi értelemben vett tulajdonviszony transzcendentális enyém-tiéd relációra korlátozása révén. Ezért a politikai igazságosság normatív elvének újabb keletű érvényességi problémái arra vezetnek, hogy a mai koncepciók egyrészt az eredeti „tisztá” politikai igazságosság kanti tradíciójához kapcsolódnak, másrészt azonban e tradíció koncepcionális kiegészítését, átalakítását elengedhetetlennek tekintik. Így Rawls az igazságosság első (politikai) elvével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy koncepciója csupán *bizonyos értelemben* kapcsolódik a személy kanti meghatározásához, és jóllehet „szigorúan véve számos ponton ebből indul ki. De a kanti megjelölés csupán analógiát és nem azonosságot fejez ki” (Rawls 1999: 304). Az eltérés egyrészt a kooperáció közösség és a benne szereplő személy felfogását érinti, amennyiben a kooperáció közössége az egymástól különböző személyek különböző szerepekben való interpretációját jelenti, továbbá ezzel összefüggésben másrészt nem kerülhetők meg a kooperáció képesség kérdései. A Kanthoz kapcsolódást még Rawlsnál is erőteljesebben hangsúlyozó Höffe és Kersting viszont alapvető kiegészítő szempontok bevonását látja szükségesnek az „etika plusz antropológia”, illetve a „Kant plusz antropológia” tézis megfogalmazásával (Höffe 1989; Kersting 2002).

- A szociális igazságosság azoknak az erkölcsi normáknak (jogoknak és kötelezettségeknek) a koncepcionális összefoglalása, amelyek a javak és a terhek egyének közötti egyenlő elosztását, a tartós társadalmi viszonyok mentén kialakuló divergáló érdekek közepette szolgálják (Koller 2000). A célszerűen definiált egyének közötti kiegyenlítő elvek vonatkozhatnak az egymástól különböző életstratégiák kialakítását és megvalósítását szolgáló erőforrások biztosítására, vagy pedig a hátrányos helyzetek kiegyenlítésére. A szociális igazságosság azonban mindkét esetben túlmutat önmagán. Tekintettel arra, hogy a szociális

igazságosság elvei minden esetben az előállított javak elosztását, illetve újraelosztását írják elő, az elvek érvényesítése, nem választható el a javak elvonását és juttatását megvalósító aktív és kényszerrel megerősített állami-politikai ténykedéstől. Az államnak és intézményeinek legitimitását azonban nem (illetve nem csupán) maguk az elosztás elvei legitimálják, hanem a viszony (legalábbis részben) fordított: a redisztribúciót, illetve annak elvei érvényesítését a legitim hatalom képes folyamatosan érvényesíteni. Következésképpen, a szociális igazságosság koncepciója, mint a *szociális állam* normatív elveire vonatkozó elképzelés, elkerülhetetlenül a politikai igazságosság kérdésével fonódik össze (Ackerman 1980; Dworkin 1985). Vagy, miként Rawls fogalmaz, a szociális állam viszonyait alapul véve, az igazságosság (mint méltányosság) eleve kettős jellegű: politikai és szociális alapelveket foglal magában, és ezt Rawls egyrészt az alapfogalmak szintjén, másrészt az elvek rangsoraként is értelmezi. Az első esetben, a „társadalmilag elosztott alapvető javak” csoportjába egyaránt beemel politikai és szociális javakat, úgymint szabadság, jog, hatalom, lehetőség, jövedelem és vagyon (Rawls 1997: 89), melyek egymás mellé helyezése más szempontból korántsem lenne igazolható (Habermas 1996: 71-72). A másik esetben a politikai szabadság elvét kiegészíti a differencia elvvel, mely a javak elosztását a „legkedvezőtlenebb helyzetűek” előnyének alapul vételére helyezi, egyben első elvként az alapvető javak egyenlő elosztása mellett érvel (Rawls 1997: 87). „Az igazságosság elmélete” megjelenését követően a kritikák arra tesznek kísérletet, hogy egyrészt kimutassák a Rawls-i koncepció elméleti és fogalmi „következetlenségeit”, s immár Rawls-szal együtt az eredeti elmélet korrekciójával, vagy egészen új álláspontból tesznek javaslatokat a fogalmi és elméleti ellentmondások feloldására. Az a körülmény, hogy a fogalmi és elméleti konzisztenciára való törekvés ellentmondásokat hoz felszínre, felveti annak valószínűségét, hogy az ellentmondások alapja nem magában az elméletben helyezkedik el, így tisztázásukhoz nem elegendő újabb és újabb elméleti konstrukciók kialakítása. Ennek a kérdésnek a tisztázásához azonban koncepcionálisan kell túllépni az eddigi elméleti vizsgálódások – nevezetesen a politikai filozófia – lehetőségein.

b.) Az igazságosság elvei – bármilyen formában fejezzük ki – olyan normatív követelményeket foglalnak magukban, melyeket valamely politikai-uralkodó, kooperatív-gazdasági, erkölcsi-szolidaritási közösség tagjai ésszerű belátásuk alapján elfogadhatnak és helyzetükből fakadó egyéni és kollektív cselekvésük során ésszerűen követhetnek, életük kereteit meghatározó fennálló intézményeiket ezekből kiindulva átformálhatják. Röviden: érvényességük és érvényesíthetőségük egyrészt különválnak, másrészt konvergenciájuk lehetőségének hiányban értelmetlenek. Azt a dilemmát, amely a normativitás és tényszerűség kettősségéből és kapcsolódásának szükségességéből fakad a modern igazságosság elméletek olyan racionális modell-konstrukciókkal oldják fel, melyek az elvek ésszerűségét biztosítják, egyszersmind a modern szociális állam megreformálásához kívánnak általános érvényű elveket megfogalmazni. A racionális modell-konstrukciók legismertebb csoportját a szerződéselméletek, másik csoportját az egyéb, önmeghatározásuk szerint „reál-konstrukciók” alkotják.

- Az igazságosság normatív elveinek racionalitása szempontjából a szerződéselméleti konstrukció az elvek érvényességét olyan instrumentális-stratégiai racionalitásra képes egyének megállapodására helyezni, amely az ugyanennek a racionalitásnak az alapján cselekvők mindegyike számára szűkebb vagy tágabb körben intézményesen biztosítható autonómia lehetőségét nyújtja. Annál fogva, hogy a szerződéselméleti modell-konstrukció kritikus eleme a csak bizonyos tartalmú szerződés megkötésére alkalmas, továbbá a csak bizonyos elvek követésére képes racionális egyén, az egyén (és legfontosabb, állandó tulajdonságainak) meghatározása körüli vita koncepcionális elágazások forrásává válik. A klasszikus szerződéselméletekben, mindenek előtt Hobbes, Locke és Rousseau elméletében az egyén meghatározása körüli nézetek különbözőségének az ad további hangsúlyt, hogy a különbözőképpen meghatározott egyén fogalmára azonos módszertani megfontolások alapján

terhelik a normatív és ténytörűség közötti szakadék áthidalását. Erre az által teszik alkalmassá az egyént, hogy antropológiai támasztékot biztosítanak számára. Rawls a szerződéselméleti tradíció felújítása során (ebben a tekintetben is Kantot követve) lemond erről az antropológiai támasztékról, és a számára nagyobb biztosítékot nyújtó egzakt játékelméleti modell követésére képes egyéneket – érdekeiktől, értékrendszeréről, szociális viszonyairól tudomással nem rendelkező szerződés-kötő feleket – konstruál. Ennek a konstrukciónak a feltétele azonban az, hogy a normativitás és a ténytörűség összekapcsolásának, korábban az egyénre terhelt „feladatát” átruházza egyrészt a modern politikai kultúra intuitív szelekciójára, másrészt az elvek normatív tartalma, valamint az intézmények és az elvek közötti folyamatos „összehangolás” lehetőségére (Rawls 1997: 56-64, 73-76).

- Nem találván elegendőnek a szerződéselméleti konstrukciók megoldását annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miként lehetséges valamely merőben és hangsúlyozottan elvont és hipotetikus logikai modelltől gyakorlati érvényességű elvekre jutni, az igazságosság újabb elméletei reál-konstrukciók kidolgozására törekednek. Ehhez az álláshoz ismét Kant szolgál kiinduló megfontolással, egyrészt a szerződéselméleti tradícióban végrehajtott ama fordulattal, amellyel a szerződéselméleti konstrukciót leoldotta antropológiai háttéréről, másrészt azzal, hogy a tulajdonviszonyt egyének közötti viszonyként értelmezve e polgári jogi viszonyból az enyém-tiéd transzcendenciáját bontotta ki. (Kant 1991: 343-412). Kant nyomán haladva, egyben pedig annak a szociális igazságosság kizárására vezető egyoldalúságát bírálva és korrigálva, Höffe a csere reál-viszonyra és annak transzcendenciájára alapozva szerkeszti meg a politikai igazságosság alapmodelljét. E szerint csere olyan, emberek közötti gyakorlati, egyben transzcendens viszony, amelyre felépíthető a kényszer alkalmazásának monopóliumával rendelkező hatalom, illetve uralom legitimációja, egyben pedig a limitációja is. Höffe a hatalom legitimációja és limitációja közötti mozgásteret kitöltő szociális állam működési elveinek meghatározására alkalmas elméleti reál-modellt dolgoz ki (Höffe 1989). Ezzel szemben Habermas a cserénél eleve általánosabb kölcsönösségi viszonyt magában foglaló reál-struktúrára, nevezetesen a nyelvre fordítja figyelmét, melynek transzcendens-generalizáló (illokúciós) tulajdonságára építve a kommunikatív szituáció általános modelljét vázolja fel. A generalizált-transzcendens kommunikatív szituáció a diskurzusetika univerzális normáinak, vagyis a cselekvés orientációkra és az intézményi működésre egyaránt érvényes elveknek ad otthont (Habermas 1983; 1992). A kommunikatív szituációt a reál-viszonyokhoz még tovább közelíti Ackerman, aki a hús-vér emberek közötti tényleges dialógusnak a benne résztvevők közötti megegyezésére vezető logikájára épít. Csupán arra van szükség – így Ackerman – hogy ezt a dialógust ne zavarják meg a hozzá nem tartozó tényezők és elemek, s így „tisztá formájában” – azaz modell értéket hordozóan – álljon előtűnk. Ehhez a dialógust csupán egy rövidesen leszálló űrhajó erkölcsi-rationális légkörébe kell helyezni a korlátozottan rendelkezésre álló életfeltételekről folyó konverzációt (Ackerman: 1980: 31). Ezzel szemben Dworkin, a disztributív igazságosság „ambíció iránt érzékeny” és a „természeti adottságok iránt közömbös” elveinek meghatározásához egy lakatlan szigetre vetődő hajótörött csoportnak az erőforrások felosztására szervezett aukcióját tekinti olyan modellnek, amelyből egyrészt kihámozható az erőforrások kielégítő egyenlősége, másrészt az egyéni felelős döntések következményeként keletkező egyenlőtlenségek igazságossága (Dworkin 1981).

Az eddigi és még továbbra is szinte vég nélkül folytatható – Wolfgang Kersting kifejezését kölcsönözve mondhatjuk – modell-fabrikálás ismeretelméleti és metodológiai oknál fogva egyaránt képtelenek teljesíteni a normativitás és a ténytörűség összekapcsolását, egybefonását. Az ismeretelméleti kritika azt mutathatja ki, hogy a modellek révén nem jutunk közelebb az elvek és a normák közötti szakadék természetének feltárásához, csupán illusztrációjukról, érvényességi feltételeik logikai rendszerének bemutatásáról van szó. A módszertani probléma abban áll, hogy az elvek és a normák viszonya a modellben valójában éppen fordítottja a rá épített érvelésnek: a modellek felépítése követi az előzetesen

megfogalmazott elveket és normákat, nem pedig levezetésük alapjául szolgál. Így azután a megalapozás és az igazolás módszertani elve vagy felcserélődik, vagy differenciálatlanul egybeesik.

III. Az igazságosság elméletek megalapozás-problémájának felvetése

Az igazságosság elméletek inkonzisztenciáinak meghaladhatatlansága, valamint a norma és tényszerűség dilemmáinak ismétlődő felbukkanása megerősíti azt a feltevést, hogy egy mindeddig még csak kellőképpen meg sem fogalmazott problémával, nevezetesen a megalapozás problémájával függenek össze. Az igazságosság elvei meghatározásának egyik módszertani sajátossága az, hogy nem vezethetők le *közvetlenül* valamely általánosabb szintű téziséből, elvből (így például a szabadságra vagy egyenlőségre vonatkozó általános felfogásból), hanem csak egy olyan – kevés számú jól definiált elemet és a definiált elemek közötti kapcsolatot magában foglaló – hipotetikus szerkezetből, amely az igazságosság elvének megalapozásául szolgál. Ez azonban a megalapozásnak csupán az első lépése, melyet a korábban említett elméleti konstrukciók tesznek meg. Annál fogva, hogy hipotetikus szerkezetről van szó, megkerülhetetlenül felmerül a megalapozás második szakaszának kérdése, vagyis az, hogy most már hogyan alapozható meg maga ez a hipotetikus szerkezet. Ez az a kérdés, melyet a különböző modellek rendszerint vagy megkerülnek, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagynak. Márpedig a hipotetikus modellhez folyamodással az igazságosság-elméletek az igazságosság elveinek közvetlen meghatározásán túlmenően szembe kerülnek a kétfokozatú megalapozás kérdésével, melyre valaminő megoldást kell kínálniuk. Ennek ellenére az igazságosság elveinek meghatározása kezdettől (Arisztotelésztől) fogva nem csak hogy nem oldotta meg kielégítő módon a kétfokozatú megalapozás kérdését, hanem valójában megfelelő formájában és kellő világossággal fel sem tette, így alapvetően tévesen közelítette meg. Legkézenfekvőbb kifejeződése a téves megközelítésnek egyrészt, hogy az igazságosság elméletekben is jelen van a megalapozás és az igazolás fogalmi-módszertani megkülönböztetésének analitikus eredetű bizonytalansága, vagy a megkülönböztetés teljes hiánya (Bartelbroth 1996), másrészt a megalapozás két fokozata közötti összefüggés tisztázatlansága.

Eme erős kritikának az igazolásaként először be kell mutatni az igazságosság elvei megalapozásának eddigi legfontosabb koncepcióit (1), majd fel kell vázolni a megalapozás-probléma új szempontú megközelítésének legújabb kísérletét, Habermas által kidolgozott koncepcióját (2).

1. Tekintettel arra, hogy az igazságosság elveinek megalapozását szolgáló hipotetikus struktúrát, annak elemeit és az elemeket összekapcsoló viszonyokat a belőle levonható (levezethető) elvek szerint határozzák meg, a megalapozás-probléma tisztázását magának a hipotetikus struktúrának a megalapozás-problémájából kiindulva, mint a „végső”, vagy „viszonylagosan végső” megalapozás kérdésének feltevése segítségével kísérhetjük meg. Az álláspontok sokasága ellenére e „végső”, vagy „viszonylagosan végső” megalapozásnak mindössze három alaptípusát és ezek variációit találhatjuk: az axiomatikus-statikus (a), a transzcendentális-lineáris (b), és a hermeneutikai cirkuláris koncepciót (c).

a.) Arisztotelésznek az igazságosságra vonatkozó megfontolásai, csakúgy, mint az egyes elvek az igazságosság axiomatikus megalapozásának első, egyben igen tiszta példáját nyújtják. A megalapozás első fokán, általában az igazságosság (az igazságosan cselekvő ember) a polisz követelményeinek megfelelő egyén. A ténylegesen fennálló polisz kvázi-hipotetikus vázát Arisztotelész a koionia politike törvényeiben, mint az „állami közösség rendjében” ismeri fel, s az igazságosságot az így definiált állam (polisz) életébe gyökereztetni (Politika 1253a). Ebben az értelemben tehát a törvényszerető ember igazságos, s „igazságosnak azt mondjuk,

ami a boldogságot s ennek elemeit az állami közösség számára létrehozza” (Nikomakhiszi Etika 1129b). Egyfelől tehát az igazságosság egyes elveit (osztó és kiegyenlítő igazságosság) megalapozó struktúrát a polisz egyének és a közöttük törvényben rögzített politikai közösségi szabályok alkotják. Ha azonban azt kérdezzük Arisztotelésztől, hogy mire alapozza most már magát ezt a közösséget, akkor kérdésünkre ekképpen válaszol: a polisz rendet előzetesen létrehozó, ezért „a legnagyobb áldás forrásának” tekinthető egyén az, aki az ember államalkotó természetének megfelelően, azaz antropológiai meghatározottsága alapján „elsőnek megalkotta” ezt a közösséget (Politika 1253a). Annak a polisz szerkezetnek a megalapozását tehát, amelyre az igazságosság elvei építhetők, az embernek axiomatikus formában tételezett és rögzített emberi-természeti meghatározottsága adja meg.

Az antropológiai axióma persze rugalmatlan, ennél fogva a történeti változásokat csak igen szűk korlátok között érzékelő igazságosság elmélet kialakítását képes megalapozni. Ezért azután az újkori szerződés elméletekhez kapcsolódó igazságosság-felfogásoknak az arisztotelészi antropológiai axiómát más, de ugyancsak antropológiai axiómával kell felcserélniük. Ennek megfelelően Hobbes egyfelől a racionális önérdek szerint cselekvő személyek közötti viszonyt megtestesítő struktúrára, vagyis a szerződésre alapozza az igazságosság elvét: abban a törvényben, hogy a megkötött szerződést teljesíteni kell, rejlik az igazságosság forrása és eredete (Hobbes 1999: 183-187). Másfelől pedig, az igazságosságot megalapozó szerződés megalapozásához a szükségleteit ésszerűen érdeké transzformáló emberi természet antropológiai leírása szolgál: az ember animal rationale, azaz képességei két részből állnak. Egyrészt a vele született sajátosságokból, melyek „csak érzetek, s az érzetek terén [mint emberek] oly kevésbé különbözünk egymástól, mint az állatoktól.” Másrészt természetes és szerzett értelmi erényekből, melyek általában és kategorikusan megkülönböztetik az embert az állattól. E megkülönböztetésben rejlik, az emberek közötti egyenlőséget illetően viszont csupán gyorsaságban és intenzitásban állnak fenn különbségek az egyének között (Hobbes 1999: 122-133). Mindazon által Hobbes az axiomatikus megalapozás stratégiáján belül, határozott megkülönböztetést tesz a megalapozás első és második szakasza között, azzal, hogy az igazságosságot nem kapcsolja közvetlenül az antropológiai megalapozáshoz: az igazságosság nem tartozik sem a testi se a szellemi erények közé, és nem kapcsolható a természeti, illetve hadiállapothoz sem, hanem kizárólag a szerződésből eredtetett közhatalom és jog állapotával függ össze. E differenciáltabb stratégia ellenére is fennmarad azonban mind Hobbesnál, mind a klasszikus szerződéselmélet további menetében (Locke, Rousseau) az axiomatikus megalapozás statikus jellege, vagyis az, hogy az igazságosság valamely felfogásának változása nem választható el az antropológiai axióma megújításától.

b.) Az igazságosság transzcendentális megalapozásának érvelési stratégiájában a hipotetikus szerződésre vagy eljárás logikai funkció hárul (Kant, Rawls), vagy teljesen elveszíti jelentőségét (Höffe). Következésképpen az igazságosság elvei hierarchiába rendeződnek, mégpedig a tiszta gyakorlati ész követelményei teljesítésének fokozatai szerint. Ezzel megszűnik az igazságosság második szintű megalapozásának kapcsolata valamely antropológiai axiómával, helyét az a priori észjog veszi át. Az igazságosság emelkedő fokozatai tehát a védelmező (justitia tutatrix), a kölcsönös szerzést biztosító (justitia communitativa), végül pedig az osztó igazságosság (justitia distributiva). Az első kettőre nem érvényes, hanem csak az osztó igazságosságot illeti meg az előzetesen adott polgári állapot, amelybe „be kell lépni” ahhoz, hogy közös törvények uralma alatt álló egyenlő és szabad emberekre legyen vonatkoztatható (Kant 1991: 410-411). Az igazságosság megalapozásának két fokozata így az igazságosság formáinak különbségévé transzformálódik: az első fokozatban a tulajdonra nézve megegyezni képes, azaz a tárgyakra nézve tulajdon igényel fellépő „természeti állapotban” lévő személyes jog szerkezete alapozza meg az igazságosság elvét. A második fokozatban a megalapozás, mint „polgári állapot” általános, apriori és szükségszerű, nem függ empirikus,

vagy hipotetikus struktúráktól, antropológiai ismérvektől. Ez által az igazságosság elmélete egyrészt leválik statikus alapjáról, másrészt dinamikus-lineáris pályára helyeződik át: olyan vezérelvé válik, amely minden történelmi helyzetre normatív kritériumokat határoz meg. Mert „az emberi nem számára a legnagyobb probléma [...] egy általánosan jogszerű polgári társadalom elérése, melyben [lehetéssé válik] a tökéletesen igazságos polgári alkotmány” (Kant 1784).

A jognak Kant által tételezett elsőbbsége a jóval szemben a politikai igazságosság formális jogegyenlőségi felfogását alapozta meg, melynek egyoldalúságát csak az a priori polgári állapot újrafogalmazásával lehet a politikai igazságosság koncepcióján belül korrigálni. Így Höffe a „szabadságok együttlétezésének disztributív előnyét” a kölcsönös fenyegetettséget megszüntető „második természeti állapotban”, mint csereproblémát – nevezetesen, mint negatív cserét, azaz kölcsönös tartózkodást, vagy lemondást – interpretálja, melyben a tágabban értelmezett emberi jogok megalapozásának lehetőségét látja (Höffe 1989: 382-406). Ezzel a „gondolatkísérleti” fordulattal azonban Höffe a Kant által jelzett a priori polgári állapotot a Hobbes-i axiomatikus antropológiával vegyíti össze, melyet az „antropológia plusz etika” formulával fejez ki.

c.) A metafizika utáni korban a „kanti konstruktivizmus” nyomán haladva Rawlsnak szükségképpen fel kellett adnia a polgári állapot a priori koncepcióját, és más kiinduló pontot kellett választania (Rawls 1999). A kanti a priori polgári állapot helyett magától értetődő természetességgel fordul a modern liberális demokrácia politikai kultúrájához. E politikai kultúrából egyrészt az intuíció (minimál-intuicionizmus), másrészt a „gyakorlati ésszerűség” alapján szelektálva emel ki és fogalmaz meg igazságossági elveket, melyeket azután kettős ellenőrzés alá von: egyrészt egy sajátos szerződéselméleti konstrukció segítségével, másrészt az összehangolás egyensúlya tézisével igazolja az elvek kiválasztását (Rawls 1997). Így az egymással kooperációban álló egyének közösségeként definiált társadalomban, amelyben a közösség tagjai a kooperáció eredményét kölcsönösen elfogadott elvek alapján osztják el egymás között (Rawls 1997: 22), az igazságosság elveit a megalapozás első szintjét egyrészt a magától értetődő tapasztalati-empirikus háttér, másrészt az elmélet nagyfokú konzisztenciája biztosítja. E konzisztens logika ellenére viszonylag könnyen belátható, hogy problémák ezúttal is a megalapozás második szintjén, tehát az elveket szolgáltató társadalommal kapcsolatban jelentkeznek. A modern (liberális) demokrácia politikai kultúrájából kivont igazságossági elvek ugyanezt a politikai kultúrát – és viszonyait – igazolják vissza, egy hermeneutikai cirkulus keretében. Így voltaképpen az elv „konkretizálása a mindenkori esetben, tehát az applikáció” lesz az elmélet feladata, vagyis „a megértett általánosnak utólagos alkalmazása” (Gadamer 1984: 240).

2. A megalapozás-probléma tisztásának új alapokra helyezésére Habermas tesz ambiciózus kísérletet a nyolcvanas évek kezdeteitől. Elméleti programjában a rendszer-reprodukcióval alapjaiban szembenálló – s ennyiben radikális – társadalomkritikai koncepciót, melyet életvilág kulturális reprodukciójának kommunikatív racionalitására épít, össze kívánja kapcsolni az igazságosság meghatározásáig elvezető univerzális erkölcsi alapelv diszkurzív megalapozásával. A kettős kiinduló pontú elméleti célkitűzés megvalósítása egyrészt egy grandiózus társadalomelméleti koncepcióban konkretizálódik (Habermas 1981), másrészt a diskurzusetikai megalapozás-program kidolgozása előtt nyit utat (Habermas 1983). A társadalomelméleti koncepcióban a szerződéselméleti stratégia antropológiai-axiomatikus megalapozásának kérdései gondolhatók újra (a), a másik irányban pedig a kanti a priori újra vizsgálatának lehetőségei tárulnak fel (b).

a.) Habermas fontos felismerése, hogy a stratégiai-instrumentális racionalitás alapján szerveződő intézményrendszer radikális kritikájának elméleti tradíciója nem tartható fenn a racionalitás alternatív koncepciójának kidolgozása nélkül. Ugyanakkor a megalapozás logikai ellentmondásra vezet, ha a racionalitás eme alternatív formáját – a szerződéselméleti modell

példájára – közvetlenül az emberi természetre hivatkozva, nem pedig a modern társadalom szerkezetének tanulmányozásából bontja ki. Habermas számára világos, hogy a modern viszonyok elemzése a megalapozás probléma kibogozásának még mindig csak az első lépése, mely mindössze arra alkalmas, hogy a történeti folyamat eredményeként kialakult struktúrára való „rámutatás” aktusára, vagy a rá vonatkozó elemző leírásra építse a társadalomkritika elvének meghatározását. Ekkor még mindig fennáll a hermeneutikai cirkulus megalapozás-logikai problémája, mely éppen abból származik, hogy megáll eme első lépésnél, és amelynek következtében érvelési stratégiája miközben a történeti struktúra egyes elemeinek korrekciójának lehetőségét adja, azonközben menthetetlenül ugyanennek a struktúrának az igazolásába fordul át. Társadalomkritikai nézőpontból ez az átfordulás a kritikai pozíciónak a meggyengítését, vagy feladását jelenti. Nem véletlen tehát, hogy Rawls kritikusi kezdettől fogva erre az átfordulásra irányítják figyelmüket, mondván: nem lenne ugyan helyes az a következtetés, miszerint Rawls elmélete nem egyéb, mint a status quo védelmében megfogalmazott érvrendszer, de kétségtelen, hogy az „Igazságosság elmélete” korunk domináns ideológiai és erkölcsi eszméinek szolgálatába szegődik (Daniels 1975). Rawls gondolatmenete szerint ugyanis a társadalom alapszerkezete – melyen „magától értetődően” a modern liberális jogállam legfontosabbnak tartott intézményeit érti – a beleszülető embereknek különféle, azaz egyenlőtlenségre vezető társadalmi helyzeteket kínál, ezért ez az alapszerkezet, mint az igazságosság elvének alkalmazási területe „az igazságosság elsődleges tárgya” definiálható. Rawls az ily módon definiált alapstruktúra által meghatározott társadalomba beleszülető emberek cselekvésének racionalitását tiszta formában megjelenítő egyénekre, mint a stratégiai racionalitás játékszabályait követő, racionális döntésre képes személyekre bízva azoknak az elveknek a meghatározását, amelyek szerint lehetséges az alapstruktúra átalakítása. A megalapozás és az igazolás egymásba átjátszó menetén haladó érvelési cirkulus ugyan nem zárt, de az alapstruktúra és az igazságosság elvei számára „sokkal kevésbé adnak független alátámasztást, mint ahogy az első pillanatra tűnik” (Nagel 1975). Rawls elemzési stratégiájának konklúziója tehát valójában az, hogy a modern társadalom olyan egymásra támaszkodó elemek, struktúrák és elvek rendszere, amely nem csupán autopoietikus rendszer-automatizmusok alapján a részfunkciók sajátelvű tökéletesedése irányában alakul (Luhmann), hanem jól megfogalmazott értékrendje mentén arra is képes, hogy egészében is folyamatos önkorrekciót hajtson végre. Ámde homályban marad – pontosabban fel sem merül – az a kérdés, hogy hol vannak eme önkorrekciónak a határai, és mi indokolja, hogy az igazságosság alakító-korrekciós elvét kizárólag e rendszeren belüli alapstruktúrára értelmezzük: a kooperáció-közösség történeti struktúrájának tehát van ugyan történelmet meghatározó struktúrája, de nincs a struktúrát meghatározó történelme.

Első megközelítésben úgy tűnik: Habermas az egymással éles ellentmondásban álló struktúrák leírásával, vagyis az életvilág és a rendszervilág kettőségének tézisével kiutat talál a hermeneutikai cirkulusból, s olyan valóság-szférát talál, amely túlvezet a rendszer határain. A rendszerre módosító hatással bíró normatív elvet egyrészt a rendszerről leválasztott életvilág kommunikatív racionalitásához kapcsolja, másrészt a kommunikatív racionalitást a rendszer-életvilág kettőségének horizontján túlvezető struktúrákhoz, nevezetesen a racionális cselekvés típusainak és formáinak különbözőségéhez köti. Ily módon Habermas a klasszikus szerződéselméletnek a normatív elvek maglapolására ésszerűen megszerkesztett hipotetikus szerződés-modelljét egy önálló társadalomelméleti reál-konceptióval helyettesítheti. Világosan látja azonban, hogy az életvilág kulturális reprodukciójába helyezett, a megértésre és konszenzusra orientált kommunikatív racionalitás koncepciójával szemben mindaddig erős érvek fogalmazódhatnak meg, ameddig a kritikai potenciált hordozó racionalitás a köznapi kommunikáció idealizált modelljeként értelmezett ideális kommunikatív szituációba „van lehorgonyozva”. Ezért a rendszer-szerveződés modern struktúráinak az instrumentális-stratégiai racionalitás mentén egyre erősödő „gyarmatosító” terjeszkedésével szemben ellenerő

kifejtésére képes kommunikatív racionalitás további megalapozásához Habermas (némiképpen a szerződéselméleti megalapozás logikai menetét más közegben követve) az antropológia szintjéig hatol, de nem azért, hogy közvetlenül az ember valamilyen természeti meghatározottságát kutassa fel. Ehelyett elemzéséből a rendszer és életvilág modern szembeállításának ellenképeként az archaikus társadalmak világa bontakozik ki, mint a kommunikatív racionalitás és ezzel összefüggésben a konszenzus-elv megalapozásának lehetősége. Ámde a racionalitás történeti formáinak összevetése az elemzés túlságosan szűk területét jelöli ki, melyben csupán a „világképeket” összehasonlító kultúranropológiai értelmezésre nyílik mód. Ennek az elemzési stratégiának megfelelően Habermas a mitikus világképből a természet és a kultúra, az objektív és a szubjektív, a belső és a külső világok „konfúzióját”, a differenciálás lehetőségét akadályozó sajátosságait bonthatja ki (Habermas 1981 I. 79-83). Így az archaikus társadalom homogenitásában nem csupán a rendszer és az életvilág kettőssége oldódik fel, hanem maga a differenciálódás elve is, vagyis „a normatív helyesség kritizálható igényének”, egyáltalán csak az ellentmondásos helyzetben nélkülözhetetlen eligazító normák lehetősége is (Habermas 1981 I. 83). A következmény az, hogy el kell ismernie: „habár a rekonstruktív tudományok áttörték a hermeneutikai cirkulust”, metaelméleti szinten a cirkulus visszatér (Habermas 1983: 129) azaz a megnyitott út nem a megalapozás-probléma második szintjének a tisztázásához, hanem az eredeti ellentmondás újbóli, második szintű felbukkanásához vezet. Ez a körülmény Habermast a megalapozás újabb irányának, a kommunikatív cselekvés összefüggéseibe ágyazott gyakorlati diskurzus vertikális megalapozási stratégiájának bekapcsolására ösztönzi.

b.) A gyakorlati diskurzusban foglalt norma univerzalizálásának megalapozását Habermas a módosított transzcendentálpragmatikai érveléssel kísérli meg új irányba fordítani: azoknak az általános előfeltételeknek a leírásával, melyek között „a beszéd-és cselekvőképes szubjektumok egymással a világ dolgait illetően megértésre jutnak” (Habermas 1983: 129-130). Az egyén szempontjából tekintve persze a kommunikatív szituáció a priori adott, mégpedig annál fogva, hogy – miként Kant esetében a polgári viszonyokba – az egyénnek be *kell* lépnie a kommunikáció általa nem meghatározott kereteibe. Ámde a belépés kényszere (ezúttal már Kant tézisével ellentétben) feltételekhez kötött, nevezetesen a belépés magának az egyénnek az „igen” vagy „nem” nyilatkozatától, a kommunikációt elfogadó vagy elutasító állásfoglalásától függő: az egyénnek ahhoz, hogy részese legyen a közösségi kommunikációnak *igenlően kell* nyilatkoznia a kommunikáció tárgyának megvitathatóságát és a kommunikáció (a diskurzus, az argumentáció) szabályainak elfogadását illetően. Ugyanakkor fennáll a belépés megtagadásának lehetősége, vagyis nemleges nyilatkozat tételének lehetősége is, vagyis az egyén önmagát kizárhatja a kommunikációs szituációból (Habermas 1981). A kérdés persze az, hogy egyrészt lehetséges-e, vagy másrészt elkerülhetetlen-e olyan általános nyilatkozat tétel, amely valamennyi tényleges és lehetséges kommunikációs szituációra érvényes. A kanti válasz mindkét kérdésre az egyértelmű igen. Ezzel szemben Habermas a kérdésre adott választ a társadalom struktúrájának fokozataiban – nevezetesen az életvilág és a rendszer kettősségében – másrészt a nyelvi struktúra szerkezetére vonatkozó elemzésében adja meg, mely utóbbi, mint a kommunikatív szituáció mögötti nyelvi struktúra, az erkölcsi elvek megalapozásának lehetőségét nyújtja. A nyelvi kommunikáció révén valamely norma érvényesség igénye, csakúgy, mint az erkölcsi dilemma általában az életvilág horizontján fogalmazható meg (Habermas 1983: 68). Ezen a horizonton belül Habermas a transzcendentálpragmatikai végső megalapozás (Apel 1976) koncepciója ellen érvel, oly módon, hogy a kommunikatív szituációból a diskurzus etika univerzáló alaptételét, mint a diskurzusetika megalapozásának lehetőségét bontja ki. A maga által is érzékelt „hermeneutikai kétely” újbóli felmerülésével szemben pedig az általános szabályra utal: alapeltől nem lehet elvárni, hogy alkalmazásának problémáit szabályozza (Habermas 1983: 114).

Ezzel az utóbbi hivatkozással Habermas nyilvánvalóan a „Münchhausen trilemma” újbóli felmerülésének lehetőségével szemben kíván érvelni. A Karl Popper és Hans Albert által megfogalmazott logikai-filozófiai ellentmondás az igazságosság elvének megalapozását illetően azonban meglehetősen sajátos formában vetődik fel: az ad infinitum, az önkényesen megszakított és a cirkuláris érvelés logikai problémáján kívül magát az elméletalkotót is „helyzetbe hozza”, azaz bevonja az ellentmondásba. Élesen fogalmazva, az igazságosság elvének meghatározója köteles önmaga helyzetére is reflektálni. Ezért a logikai érvelés (így a procedurális logikai) szükséges, de nem elégséges a megalapozást érő kritika ellenében: az igazságosság valamely elvének megállapításához szükséges elemek és összefüggések kiválasztása annyiban *kapcsolódik* ugyan a megalapozás feladatához, amennyiben az elemek és összefüggéseik történetileg adott együtteséből (struktúrájából), mint „belefoglalóból” a szóban forgó elvek kigöngyölíthetők és levezethetők. A *petitio principii* és elkerüléséhez azonban a szabály megállapítása és a szabály-alkalmazás közötti eljáráslogikai viszony tisztázásán túlmenően további elemzés szükséges egyrészt a célszerűen kiválasztott struktúra státuszának, másrészt a belőle levezetett elv (az elemzön túl, az érintettek általi) elfogadhatóságának tisztázására. A megalapozás követelménye tehát jelentősen tágabb és más is, mint levezetés előzetesen kiválasztott feltételekből: egyrészt magában foglalja a kiválasztott feltételeknek a beillesztését, beilleszthetőségét valamely struktúra történeti leírásába, másrészt meg kell vizsgálnia a cselekvő helyzet e történeti struktúrában.

Megalapozás-elméleti szempontból tekintve tehát Habermas egymást kölcsönösen kiegészítő kettős stratégiát követ: egyrészt a társadalomkritika elméleti megalapozására az axiomatikus-antropológiai koncepció megújítását, másrészt e kritika normatív háttérének megalapozására a kanti transzcendentálpragmatika megújítását látja alkalmasnak. A kulturális reprodukció szférájából kiinduló társadalomkritika, illetve a nyelvi kommunikáció logikájára alapozott „diskurzus etika” kettősége azonban nem illeszthető közvetlenül oly módon össze, hogy egymást kiegészítő és kölcsönösen korrigáló módon hidalja át a két egymástól eltérő stratégia ellentétét. A két stratégia egymáshoz illesztésének nehézségeiből keletkező feszültség mezőben helyezi el Habermas a jog rendszerét (Habermas 1992). Az ellentétes irányú elemzési stratégiákban rejtett ellentmondás azonban most már, mint a jog megalapozásának hiányosságai jelennek meg (Pawlik 1996). Ennek következményeként a modern jóléti állam politikai és gazdasági rendszerét megcélzó átfogó kritika normatív megalapozására irányuló nagy ívű program a rendszerlogikával szembeni védelem jogrendszeren belüli biztosítékainak kimutatásává szelídül.

IV. Kísérlet a megalapozás-probléma újrafogalmazására.

Az igazságosság, mint az emberi együttműködés valamely történeti formájának normatív igazolása és legitimációja, vagy éppen ellenkezőleg, legitimációjának kétségbe vonása annál fogva állít különleges nehézségeket az elméleti megalapozás elé, hogy nem – illetve nem csak – egyes intézmények, struktúrák létjogosultságát támasztja alá, vagy vonja kétségbe, hanem ezek együttesét, illetve legfontosabb és alapvető instanciáját. Ez az oka annak, hogy az igazságosság megalapozásának elméleti vizsgálata nem tekinthet el a „münchhausen trilemma” eredetileg filozófiai és logikai problémájától; attól tehát, hogy a legitimáció elvei vagy explicit módon (mint a hermeneutikai megalapozás esetében), vagy implicit módon (mint az axiomatikus és a transzcendentális megalapozási kísérletekben) ugyanabból a rendszerből származnak, amelyre az elvben kifejezett normát alkalmazzák. Amellett érvelünk, hogy az egyenként önellentmondásba forduló megalapozási stratégiák egymáshoz illesztése (Habermas) az eredeti problémának egy másik problémába való átjátszását eredményezi csupán, így nem alkalmas a megalapozás új szempontú stratégiájának kidolgozására.

Mindazonáltal eddigi vizsgálódásaink a megalapozás problémájának további tisztázása, világos megfogalmazása és kibogozása szempontjából nem csupán negatív következtetéssel zárhatók. Az axiomatikus megalapozási stratégia (Arisztotelész, klasszikus szerződéselmélet) fontos következtetése, hogy az antropológia az elemzésnek az a végső, legalapvetőbb szintje ameddig szükségképpen el kell jutni valamely történetileg adott struktúra legitimációs elveinek megalapozásához. A transzcendentális megalapozás önellentmondása arról tanúskodik, hogy az önmagát megalapozónak tekintő filozófiai koncepció egy meghatározott történeti struktúra elveit emeli a világ ténytérületei és kontingenciái fölé, s ezért mindenek előtt maga szorul történeti megalapozásra. A szabály alkalmazásának szabálya pedig elvezeti Habermast annak hangsúlyozásához, hogy a társadalomelméleti probléma bekapcsolásával az eddigieknél határozottabb megkülönböztetést kell tenni a megalapozás különböző szintjei, nevezetesen az antropológiai a társadalomelméleti és a politikai filozófiai (gyakorlati filozófiai) vizsgálat között. Vagyis megalapozáson nem valamely többé-kevésbé önkényesen kiválasztott normatív elvnek a „végigvezetését” értjük az egymásra épített elméleti fokozatokban az antropológiai meghatározás „viszonylagosan végső” pontjáig, hanem a normatív értékelés és állásfoglalás elkerülhetetlenségét és lehetőségét meghatározó feltételek változásának és formálódásának bemutatását az elemzés különböző szintjein. Nem cseréljük fel az emberi együttműködés valamely formáját legitimáló elvek igazolását, a legitimációs elvek lehetőségének a kérdésével. Ennek biztosítéka az, hogy nem csupán a kifejtés menetében (mint az axiomatikus-antropológiai koncepciókban), hanem a tényleges elméleti kiinduló pont kiválasztásánál is – amennyire az egyáltalán lehetséges – a viszonylagosan végső alap önálló antropológiai státusra igényt tartó meghatározására törekszünk (a). Ez az önmagában is értelmezhető „antropológiai alapstruktúra” adja azt a talapzatot, amelyre a történeti struktúrák egymástól alapvetően különböző típusait a szintén önmagában is értelmezhető társadalomelméleti koncepció ráhelyezi (b). A történeti struktúrák elméleti megalapozása teszi meghatározhatóvá azokat a határokat, amelyekben belül általában a normák, különösképpen azonban a legitimáció kritériumaiként szolgáló igazságosság – illetve igazságossági elvek – egyrészt értelmezhetők, másfelől pedig az igazságosság további általános (univerzális-filozófiai) alternatívái kibonthatók (c).

a.) Az önálló antropológiai státusz igényével fellépő antropológiai kiinduló pont nem lehet valamely önkényes – még abban az esetben sem, ha plauzibilis – definíció, mely megadná az embernek történetileg invariáns, vagyis mindenkor érvényesülő tulajdonságát. Ellenkezőleg: azokat a sajátos viszonyokat és e viszonyok sajátos összefüggései kell meghatározni, amelyek változása egyben az emberre jellemző tulajdonságok kialakulására és ezek változására rávilágítanak. Így tekintve az ember egy biológiailag (is) jellemezhető faj (species) sajátos kapcsolódása, viszonya egyrészt kialakulásának és életének természeti előfeltételeihez, másrészt a faj egyedeinek egymáshoz, harmadrészt pedig önmagához. Antropológiai alaptézisnek tekintjük, hogy e hármas viszony együttesen és egymáshoz kapcsolódóan jellemzi az embert. Megállapíthatónak tekintjük továbbá, hogy filozófiai és társadalomelméleti koncepciók e viszonyok különböző oldalait, habár egymástól elválasztva és függetlenül, sokoldalúan jellemezték, ezért a megalapozás probléma újrafogalmazása nem igényel mást, minthogy ezeket az egyoldalú meghatározásokat összekapcsoljuk. Ez egyben persze kritikai szempontot is jelent: az összefüggések és viszonylatok elválasztása és függetlenízése – jóllehet egyenként az egyes viszonyok emberi specifikumát ragadja is meg – elkerülhetetlenül redukcióval jár együtt. Amikor tehát az ember sajátosságaként a létfeltételek újratermelésében definiálják (Marx), akkor a természethez való sajátos viszonyt az eszközhasználatra és a munkára redukált „termelési paradigma” alapjait fogalmazzák meg. Ezzel szemben Kant észfilozófiájában éppen a természettől függetlenedő ember képe jelenik meg: a természettől kiszakított autonóm egyének, mint eszes szubjektumok önmaguk által meghatározott – ebben az értelemben tiszta – viszonyai, mint a priori polgári viszonyok jelennek meg. Mindkettőjünkkel

ellentétben Hegel az embernek önmagához való viszonyát, mint az absztrakt szellem önmagához közvetítését fogja fel egy sematikus és teleológikus logika alapján álló, szükségképpen előre meghatározott menetű történelemfilozófia keretei között.

Ha most már a hármas viszonyt együttesen az antropológiai alaphelyzetben tekintjük, akkor azt látjuk, hogy a természeti feltételeiből kiemelkedő fajnak, mint valóságos emberi lénynek az élete eleve ellentmondással terhelt: eredeti létalapjától való leszakadását nem csupán szabályoznia kell, hanem valamilyen módon helyre is kell állítania. Ezért a faj egyedei között, a faj folyamatos fennmaradását biztosító viszonyok közösségi kapcsolatokká alakulása ugyanennek az ellentmondásnak a hordozója: a faj együttélése annyiban válik emberi közösséggé, amennyiben az egyedek egymás közötti kapcsolata elválnak eredeti természetes-biológiai alapjától, miközben fenntartja az eredeti biológiai folytonosságot. Az egymásnak ellentmondó tendenciák kényes és ingatag egyensúlyának fenntartása nélkül csupán a természeti meghatározottságokból való kiszakadás ismétlődő kezdeteinek lehetősége állna fenn. Az egyensúlyi helyzet időbeli stabilizálása viszont a jelenségek, tárgyak, folyamatok, életnyilvánítások és viszonyok közötti folyamatos szelekció, valamint kapcsolódások rögzítése révén jöhet létre, melyet immár maga a közösség alakít ki. Olyan regulatív szabályok ezek, amelyek az egyedeket egymáshoz való viszonyukban, összességüket, mint közösséget a feltételekhez való viszonyában igazítják el változó feltételek közepette. Vagyis a közösségnek a természeti feltételek által közvetített önmagához való viszonyát, egyben pedig az egyeseknek a közösség által közvetített egymáshoz való viszonyát szabályozzák.

Az ember iménti – elkerülhetetlenül sematikus bemutatott – „relációantropológiai” meghatározása mindössze azt szolgálja, hogy belássuk: az ember meghatározása nem teszi se lehetővé sem szükségessé valamely biológiailag vagy történetileg rögzített tulajdonságának kiemelését, de nem is valamiféle, a későbbi korok álláspontjáról megfogalmazott „primitív” emberképet mutat be. Vagyis nem csupán a „politikai lény”, vagy a „racionális állat” definíció válik feleslegessé, hanem alapjaiban elhibázottnak tekinthető a még valamire, így például a kategoriális differenciálásra, a kultúra és a természet közötti megkülönböztetésre képtelen, csupán konfúzus világkép kialakítására alkalmas ember-ös ábrázolását (Habermas 1981: 83). A relációantropológia nézőpontjából az ember olyan lény, amely képes arra, hogy természeti meghatározottságaival ellentmondásban álló viszonyokat alakítson ki, képes e viszonyokat változtatva, alakítva fenntartani és e viszonyok változása közepette időben tartósan fennmaradni. A fejlődésnek nevezett történelem pedig nem valamely előre vagy utólagosan meghatározott állapot elérése, hanem az ellentmondások közötti eredeti egyensúly felbomlása, majd újbóli helyreállítása.

b.) Habermas tisztán látja, hogy az életvilág és a rendszer ellentmondásáról szóló társadalomelméleti tézisének antropológiai támpontot kell biztosítania, ezért úgyszólván teljes körűen tekinti át a modern antropológia teljesítményeit. Mivel azonban a modernségre értelmezett alapvető kettősség közvetlen előzményeit kutatja, nem pedig a társadalomelméleti szempontból lényeges probléma *forrását* az eredeti antropológiai kontextusban, az összegyűjtött gazdag antropológiai anyag elemzését egyetlen dimenzióra, a mitikus világkép differenciálatlanságának modern szempontú feldolgozására szűkíti le. Az elemzés antropológiai háttéréből kibontott, különösen pedig egyfelől a mágia vizsgálatából, másfelől pedig a strukturális antropológia eredményeire támaszkodó összegezésében Habermas a mitikus világkép kettősségére következtet. Eszerint egyfelől ebben a világképben felismerhető a természet és a kultúra konkrét kettősségének jelenléte, másfelől a világos kategóriák, valamint „a termelőerők fejletlenségéből eredően” a szembenállás által előidézett kockázatok kontrol alá vonásának lehetetlensége, vagyis az objektív természet, a belső (emberi) természet, valamint a szubjektív-akarati momentumok „konfúziója”, összevegyítése. (Habermas 1981 I. 71-85).

A fejletlen termelőerőkre való általános – és éppen ezért lapos – hivatkozásban Habermas éppen a legfontosabb kérdést, nevezetesen az antropológiai státusszal rendelkező (a

természet és a kultúra közötti ellentmondásra vonatkozó) tézisnek és a társadalomelméleti problémává átírásának, átértelmezésének kérdését rejti el. A társadalomelméleti elemzés feladata ezzel szemben annak vizsgálata, hogy miképpen jönnek létre, bomlanak meg és alakulnak újjá a különböző ellentmondásokat egyidejűleg fenntartó egyensúlyi helyzetek. Pontosabban: ennek az elemzésnek az eredményeként tisztázódhatnak az ellentmondások egyensúlyát fenntartó szabályozás főbb történeti típusai, továbbá a szabályozó normák határai. Ebből a nézőpontból a „mitikus világkép” a természeti környezete általi meghatározottságából éppen kilépő csoport életét meghatározó probléma kifejezése, egyben a megoldását szolgáló eligazító norma rögzítése is. Ez nem lehet más, mint széttagolások és egybefonások együttese – mely egy a későbbi világképből tekintve persze „konfúzusnak” mutatkozik – mert maga is egyidejűleg több, önmagában is ellentmondásos viszonyrendszer konstitutív összefoglalása. A csoport közösséggé csak a természeti környezettel és önmaga biológiai-természeti eredetével szembeni viszonyainak kialakítása révén formálódik, de az így formálódó közösség minden tekintetben rá van utalva külső létfeltételeire, e feltételek közötti eligazodáshoz viszont mindenek előtt önmagát kell elhelyeznie saját természeti világában. De még ez utóbbi esetben is kettős értelemben: egyrészt, mint a csoport-közösség önmeghatározása, másrészt, mint az egyes és csoport-közösség kapcsolatának meghatározása. A csoportlét ellentmondásainak „hálója” jelenti a nyelv és a gondolkodás eredendő termőtalaját, egyben pedig e hálóban való gyakorlati eligazodás, nem lehetséges a nyelv és a szimbólumok rendszerében kifejezett és fenntartott normák nélkül. Következésképpen a mitikus gondolkodás társadalomelméleti problémájának teljes félreértését jelenti az a jellemzés, miszerint „a ’hatalmak’ mitikus képe és a ’szellem megidézésének’ mágikus elképzelése szisztematikus módon akadályozza a világ létállapotával kapcsolatos objektív magatartást, csakúgy, mint a világ legitim illetve illegitim szabályozásával kapcsolatos konform, illetve nem-konform interperszonális magatartás kialakítását” (Habermas 1981 I. 80). A természeti „hatalmak” melyeket az ember a természeti összefüggésekből való kiemelkedés révén hívott ki maga ellen, persze külsővé tett hatalmak, de „kibékítésük” éppen annál fogva – és csak úgy – lehetséges, ha a közösség újratemti hozzájuk a kapcsolatot, azaz önmaga megsemmisítése nélkül visszahelyezi magát a természeti összefüggésekbe, alá veti magát a kihívott hatalmaknak.

c.) Az ellentmondásos viszonyok kapcsolódásának az előbbiektől eltérő egészen más típusát közelíti Max Weber a vallásszociológiája. Itt már nem a természetből éppen kiemelkedő csoportról (közösségről) van szó, hanem „falu-, nemzetség-, céh-, a hajózó -, vadász - és legeltető közösségek” egymás mellett éléséről, együttműködéséről és hierarchikus viszonyairól (Weber 1920: 541-542), ez utóbbi esetben tehát: katonai és/vagy adminisztratív szervezet révén kialakított nem-természettől adódó, s ebben az értelemben magasabb szintű közösség szervezéséről. E közösség átfogja és legalábbis részben alakítja, ezzel maga alá rendeli, illetve – miként az a Weber által különös figyelemben részesített Kína, India, Egyiptom és Mezopotámia területén történt – közösségi kereteibe vonja önmaga természeti adottságait. Ennek révén viszont megnyílik az út ahhoz, hogy az „életrendek” konfliktusai formálódjanak ki és a korábbi, a csoport és a természeti feltételei között feszülő ellentmondásrendszer helyébe lépjenek, illetve fölé helyeződjenek. Annak folytán azonban, hogy Webert vizsgálódásaiban „mindenek előtt a racionalizmus szociológiájának és tipológiájának a kidolgozása” vezette, magának ennek az új típusú ellentmondás rendszernek a szerkezete csupán közvetve érdekelte, mégpedig annyiban, hogy megállapítsa: „e világon belül nincs olyan racionális gyakorlati etika és életmetodika, amely az életnek ebből a varázkertjéből kivezetne” (Weber 1920: 537; Weber 1921: 371). Az elemzés más szempontját követő, nevezetesen a vallás funkcióját vizsgáló Durkheim viszont a vallásnak a közösség kialakításában játszott szerepét emeli ki. A vallás általa adott definíciója szerint, olyan meggyőződéseket és gyakorlatokat foglal magában, amelyek az erkölcsi közösséget egyházzá egyesítik (Durkheim: 1968: 75). Kinyitva a világvallások, illetve általában a vallásos világkép elemzését a társadalomelméleti probléma

előtt, annak a közösségi szerveződésnek a feszültségei tűnnek elő, amelyeket a vallásszociológiai vizsgálódások érintenek, egyszersmind azonban valamely modern szempont alá (formális racionalitás, organikus szolidaritás) vonnak. Az antropológiai alaprelációk szerinti elemzés ezzel szemben arra a következtetésre vezet, hogy a vallás – mindenekelőtt a világvallások – kialakulásának időszaka – a Jaspers és Eisenstadt által axiálisnak nevezett korszak (Jaspers 1950; Eisenstadt 1963; 1987) – a természetből már kiemelkedett csoportok, közösségek, és az első politikai makro szerveződések egymáshoz való viszonyát, valamint az egyesnek a kialakulóban lévő szociális és erkölcsi rendhez fűződő kapcsolatát szabályozó normák „kidolgozásával” és rögzítésével függ össze. Az eredeti kis létszámú, és a benne résztvevők által átlátható csoport-közösség közös rituális gyakorlatához kapcsolódó, e gyakorlatba olvasztott, a természettel szemben megbontott egyensúly helyreállítását szolgáló eligazító norma átadja helyét – vagy inkább alá rendelődik – a különböző típusú közösségeket és csoportokat magában foglaló „autonóm társadalmi centrum” kibontakozásában testet öltő nagy közösségnek (Eisenstadt 1983: 363-411). Az új normák ezért olyan (erkölcsi) szabályok, amelyek a csoportok, közösségek és egyének cselekvését oly módon szabályozzák (tiltják, kötelezővé teszik, orientálnak), hogy túllépjék a konkrét csoport és közösség határait és nyissanak a távolabbi és tágabb közösség irányába. A kozmikus harmónia elvéhez igazodás, vagy a túlvilágról érkezett üzenet meghallgatása, az utasítás követése, a kinyilatkoztatás érvényesítése „a szociális, politikai és kulturális rend alakítását” és működtetését jelenti (Eisenstadt 1983: 384). Ebben az értelemben valóban a közösség minden egyes tagjához eljutó normát-létrehozó rugalmas elvről van szó (Schuchter 1992: 222-223).

Weber nyomán haladva Wolfgang Schuchter az érzületetikának egy „második és fontos” vonását véli felfedezni abban, hogy az egyénhez kapcsolódik. Nevezetesen azt emeli ki, hogy „a vallásos érzületetika voltaképpen személyiség-etika a szónak szigorú értelmében, amennyiben a gyakorlati ítélő erővel rendelkező autonóm individuum jelenlétét követeli meg” (Schuchter 1992: 223). E Kantot közvetlenül idéző tézis azonban alapos korrekcióra szorul. Mert jóllehet az érzület-etika támpontot ad az eredeti közösségről elszakadó egyén számára, de mint a vallás-etikának (a rituális-és a törvényetika melletti) egyik módozata az eredeti közösségből kiemelkedő egyén cselekvését és életvitelét kísérő ellentmondások, feszültségek feloldására egy általánosabb transzcendentális-virtuális közösség erkölcsi normái (kötelezettségei és tiltásai) alapján formálendő „magasabb szintű” társulását kínálja, ezzel közvetett módon szintén hozzájárulva a ténylegesen létrejött, vagy éppen létrejövő politikai centrum legitimitációjához is. A fellazuló és tagolódozó eredeti természeti közösségek különböző formáit, kapcsolódásaik horizontális és hierarchikus rendjét egy magasabb szintű „második” közösségként átfogó világi és vallási szerveződésben találja és határozza meg az eredeti közösségből kiszakadó egyén önmagát. Weber „A protestáns etiká”-ban maga fejt ki a Schluchter tézisével szembeni legerősebb érvet, mégpedig annak részletes elemzésével, hogy a hivatás-etika miként nyit fokozatosan evilági-szekularizált alternatívát a vallás-etika transzcendenciájával szemben (Weber 1982: 117-290). A Kant által definiált autonóm egyén viszont kizárólagos tulajdonára építi autonómiáját, és a másik egyénnek úgyszintén tulajdonosként való elismerésére alapozza együttműködését. Ebben a viszonyban az ember nem a természettel él együtt (jóllehet „feszült viszonyban”), és nem közösségének határaiba vonva teszi életének részévé a természetet, hanem az enyém-tiéd a priori észelve alapján önkényének egyenként tárgyává téve a „külső dolgokat”, a természet fölé helyezi önmagát és uralkodik rajta. Ezzel az egyén autonómiája kettős értelmű szabadságként jelenik meg: egyrészt, mint önkényes cselekvés az általános törvény keretein belül, melyet a kategorikus imperatívusz erkölcsi normája közvetít, másrészt, mint az enyém-tiéd (tulajdon)viszonyba lépőknek a természettel szembeni általános önkénye. Tekintettel azonban arra, hogy a tulajdonjog in concreto dolgokra, vagyis olyan tárgyakra vonatkozik melyeknek nincs beszámíthatósága, a természettel való általános szembenállás, a jog közvetítésével egyben a szükségletek által szelektált visszavételt,

inkorporációt jelent. Mivel pedig „az embert más értelemben és viszonylatban gondoljuk el, amikor szabadnak nevezzük, semmint akkor, amikor a természet darabjának, a természeti törvények alávetettjének tartjuk, továbbá [...] e kettőt ugyanabban a szubjektumban szükségszerű egységben is kell gondolnunk” (Kant 1991: 92-93), a polgári viszonyban cselekvő szubjektum (egyén) önaga természetéhez való viszonyban is az általános szembenállás és az in concreto inkorporáció kettőségében, feszültségében áll. Amíg külső és külsővé tett viszonyai kötelező jogviszonyok, önfenntartásának, fizikai képességeinek használata erkölcsi (belső) kötelezettség.

V. Az igazságosság helye a modern jóléti piacgazdaságban

A gyakorlati filozófiaként meghatározott politikai filozófia újraélesztéséhez Rawls jó okkal fordult segítségért Kanthoz és az egyén autonómiájának ama felfogásához, amely a másokkal és a természettel (beleértve saját természeti adottságait) szembeni, az enyém-tiéd általános törvényen belüli önkényre épül. A modernség történetében ugyanis egyrészt tovább szilárdultak az eleve adott polgári viszonyok, másfelől pedig a szociális állam és a jóléti állam körülményei között felerősödött az önfenntartás, a képességek használata és a szükségletekről való gondoskodás belső kötelezettségének külsővé tétele, a természeti meghatározottság „eljogiasítása” a természetjogi felfogás megújításának folyamatában. E kettős tendencia által gerjesztett újabb vitákban azután egymással szembeesülő álláspontok forrtak ki: a Kanthoz közelítő koncepciók egyike a kényszerítő erejű jogkötelesség és a nem kikényszeríthető erénykötelezettség kanti megkülönböztetésére alapozva általában a szociális államnak, ezen belül különösképpen pedig az anyagi javak újraelosztását biztosító kényszer-intézményeinek és mechanizmusainak jogi diszkreditálására törekszik. Ugyanebben az irányban haladva, de a szociális állam igazolását, mint a kényszerrel való rendelkezés egyidejű legitimitációját és limitációját tartva szem előtt fogalmazódnak meg a politikai igazságosság újabb koncepciói. Az alternatíva másik iránya a Kanttól való elszakadás, nevezetesen a tulajdonfogalom újradefiniálásának és a közösségfogalom rehabilitációjának kísérletei jegyében formálódik.

Kérdés azonban, hogy ezenközben valóban Kant kérdésfeltevésének meghaladásáról, vagy ellenkezőleg, önkényes kiiktatásáról van-e szó. Mert a tulajdonfogalommal kapcsolatban valójában nem az a kérdés, hogy (miként a disztributív igazságosság koncepcióiban) konstruálhatók-e olyan absztrakt modellek, amelyek igazolják a jövedelmek újraelosztását, hanem az, hogy az igazságosság valamely koncepciójára alapozott intézményes újraelosztás milyen mértékben sérti a jövedelemtulajdon jogát olyan feltételek között, amikor az egyén autonómiája általánosan a tulajdonjogra épül. A tulajdon igazságos elosztását illetően pedig a forrásegyenlőségi koncepciók tényleges nehézségei nem a képességek beszámíthatóságát biztosító modellek megkonstruálhatósága, hanem az ember saját természetes adottságainak (ügyesség, találékonyság, szorgalom, tehetség) tulajdonná transzformálása körül jelentkeznek. A közösségfogalom rehabilitációját illetően pedig a kommunikatív közösség koncepciójának lényegi ellentmondása nem a közös ügyeket nyilvános fórumokon azonos státuszban álló egyének közösségének létrehozásában áll, hanem az ebben a közösségben az elmélet szerint érvényesítendő *következményetikai* követelmény érvényesíthetősége egy *előzetesen* adott és ebben az értelemben a priorinak tekintett jogrendszerben és az ettől el nem választható piacgazdaságban. A közösség és egyéni identitás kapcsolatában viszont az merül fel, hogy lehetséges-e az igazságosság elvei meghatározásának alapját adó *természetes* politikai közösség olyan viszonyok között, amikor a magukat szabadnak tekintő egyének politikai közössége éppenséggel a tulajdon nem-természetes viszonyaira épül.

Az igazságosság elveinek *közvetlen* megalapozása ügyében folyó viták és rivális koncepciók gazdag sokféleségét áttekintve Wolfgang Kersting azt a következtetést vonja le,

hogy ezenközben éppenséggel az, akiért az elméleti „küzdalem” folyik az autonóm egyén, esik áldozatul: fogalmaiban elemeire bomlik. Ennek markáns kifejezése az, hogy míg Kant erkölcsfilozófiájában az egyén „kontingenciával szembeni immunizálására” határozott – habár végül is zátonyra futó – kísérletet tett, addig a Kanttal folytatandó párbeszédet elkerülő koncepciók már nem is tekintik problémának az egyén fogalmi széttagolását (Kersting 64-65). Ugyanakkor azonban a „Kant plusz antropológia” tézissel kifejezett programjában Kersting maga sem lát más kiutat, minthogy ugyanebben az irányban haladva a politikai és a szociális igazságosság közötti határvonal világos megvonását javasolja, mégpedig Rawls felfogásával ellentétes módon: nem a politikai igazságosság elvének ad elsőbbséget, hanem a szociális igazságosság benevolencia elvét, tekinti politika előttinek, s ez által biztosít számára sorrendi elsőbbséget (Kersting: 112-142). E kettős meghatározottsággal, egyrészt a kooperáció közösség, másrészt a szolidaritás közösség kettősségével elismerve, és elfogadva, hogy az egyénnek a kontingenciákkal szembeni rezisztenciája fenntartásának kanti programja véglegesen a múlté.

Erős érvek szólnak azonban amellett, hogy az igazságossági elvek közvetlen, ezért elkerülhetetlenül az igazolásba átforduló megalapozásának kísérletét feladva, mégis van esély a kanti kérdés újbóli megfogalmazására. Az igazságosságnak az antropológia, társadalomelmélet és politikai filozófia fokozataiban kidolgozott elemzése ugyanis nem a közvetlen megalapozás stratégiáját követi. Így nem csupán az egyénnek a kontingenciákkal szembeni immunizálását, vagyis védő mechanizmusainak megerősítését, hanem a kontingenciákon való felülemelkedését is bevonhatja az elemzésbe. Mert a kérdés első felére már kész a válasz: az egyén születéséből adódó kontingenciáit (képességei, gyengeségei, tehetsége) nem szüntetheti meg, mint ahogyan a szociális viszonyait meghatározó rendszereket is nagyjából készre találja. Így a kérdés most már nem az, hogy immunizálható-e az egyén a kontingenciákkal szemben (Kant), vagy rezisztenssé tehető-e a rendszervilág széttagoló egyoldalúságaival szemben (Habermas), hanem az, hogy vajon elvont antropológiai lehetőségére alapozva eljuthat-e ténylegesen az ember az önmagához való reflexív viszonyában ahhoz, hogy egyéniséggé integrálja rendszerszerű széttagoltságait és kontingenciáit. Az igazságosság tehát a modern szociális állam és piacgazdaság viszonyaiban az egyén folyamatos széttagolódása és egyéniséggé integrációjának lehetősége között feszül. Elvont normatív elvként az egyén cselekvéseit és az intézmények működését úgy kell orientálnia, hogy ebben az ellentmondásban az egyéniségnek a széttagoltságból való kiemelkedését és integratív egysége kialakítását előmozdító döntésekhez adjon támpontokat.

Ily módon az egyéniség, mint az embernek a kontingenciákon átvezető, különböző egyoldalúságait összefoglaló reflexív viszonya önmagához a történeti struktúrák egyik típusát jelentheti. A kérdés ekkor ez: van-e esély olyan elvek kidolgozására és intézményesítésére, amelyek lehetőséget adnak az embernek ahhoz, hogy kontingenciáinak világát és rendszerjellegű széttagoltságának szociális adottságait személyiséggé integrálja, ez által kidogozza belőle önmagát, anélkül, hogy annak a bázisnak a megsemmisítésére törne, amelyből, mint talajából kiemelkedett. Ennek a kérdésnek a megválaszolásától függ a modern társadalmak és alkotó szereplőinek a sorsa.

Irodalom:

- Apel, K.-O.*: 1976. Transformation der Philosophie. Band II. Das Apriori der Kommunikationsgesellschaft. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Arisztotelész*: Politika. (Ford.: Szabó Miklós. 1969. Budapest, Gondolat).
- Arisztotelész*: Nikomakhoszi Etika. Ötödik könyv. (Ford.: Szabó Miklós. 1987. Budapest. Európa Kiadó).
- Ackerman, B.*: 1980. Sozial Justice in the Liberal State. New Haven/London, Yale University Press.
- Bartelbroth, Th.*: Begründungsstrategien. Berlin, Akademie Verlag.
- Daniels, N.*: 1975. Reading Rawls. Introduction. Stanford-California, Stanford University Press.
- Durkheim, E.*: 1968. Les Formes élémentaires de la vie Religieuse. Paris, Presses Universitaires de France.
- Dworkin, R.*: 1981. What is Equality? Part I.-II. Philosophy and Public Affairs 10. Autumn-Winter.
- Dworkin, R.*: 1985. A Matter of Principle. Oxford, Oxford University Press.
- Eisenstadt, S.*: 1963. The Political System of Empires. New York, The Free Press
- Eisenstadt, S.*: 1983. Innenweltliche Transzendenz und die Astrukturierung der Welt. In: Schulchter, W. (Hrsg.): Max Webers Studie über Konfuzianismus und Taoismus. Frankfurt/M., Suhrkamp, 363-411.
- Eisenstadt, S.*: 1987. Kulturen der Achsenzeit. Frankfurt/M. Suhrkamp
- Fraser, N.*: 2001. Halbierte Gerechtigkeit. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Gadamer, H.-G.*: 1984. Igazság és módszer. Budapest, Gondolat.
- Habermas, J.*: 1981. Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Habermas, J.*: 1983. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Habermas, J.*: 1992. Faktizität und Geltung. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Habermas, J.*: 1996. Die Einbeziehung des Anderen. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Hayek, F.A.*: 1975. The Mirage of Social Justice. Chicago, University of Chicago Press
- Hayek, F.A.*: 1978. The Political order of a Free People. Chicago, University of Chicago Press.
- Hobbes, Th.*: Leviatán I-II. (Ford.: Vámosi Pál, 1999. Budapest, Kossuth).
- Höffe, O.*: 1989. Politische Gerechtigkeit. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Jaspers, K.*: 1950. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München, Piper
- Kant, I.*: 1991. Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. (Ford.: Berényi Gábor) Budapest, Gondolat.
- Kant, I.*: 1991. Az erkölcsök metafizikája. A jogtan első része. (Ford.: Berényi Gábor) Budapest, Gondolat.
- Kant, I.*: 1784. Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. (Ford. Vidrányi Katalin). In: Mesterházi M. (Szerk.): Történetfilozófiai Írások, é.n. Budapest, ICTUS.
- Kersting, W.*: 1996. Politische Philosophie des Gesellschaftsvertrags. Darmstadt, Primus Verlag.
- Kersting, W.*: 2002. Kritik der Gleichheit. Weilerwist, Velbrück Wissenschaft.
- Kersting, W.*: 2002. Kritik der Gleichheit. Über die Grenzen der Gerechtigkeit und der Moral. Weilerwist, Velbrück, Wissenschaft.
- Koller, P.*: 2000. Soziale Gerechtigkeit. Wirtschaftsordnung und Sozialstaat. In: Kersting, W.: Politische Philosophie des Sozialstaats. Weilerwist, Velbrück Wissenschaft. 120-158.
- Ladwig, B.*: 2000. Gerechtigkeit und Verantwortung. Berlin, Akademie Verlag

- Lohmann, K.R.*: 2000. Social Versichert? In: Kersting, W.: (Hrsg.): Politische Philosophie des Sozialstaats. Weilerwist, Velbrück Wissenschaft, 404-427.
- Nagel, Th.*: 1975. Rawls on Justice. In: Daniels, N. (ed.): Reading Rawls. Stanford-California, Stanford University Press. 1-16.
- Nozick, R.*: 1974. Anarchy, State and Utopia, Oxford, Oxford University Press.
- Parijs, v.-P.*: 1995. Real Freedom for All. Oxford. Oxford University Press
- Pateman, C.*: 1998. Democracy, Freedom and Special Rights. In: Boucher, D./Kelly, P. (eds): Social Justice. London and New York, Routledge. 215-231.
- Rawlik, M.*: 1996. Die Verdrängung des Subjekts und ihre Folgen. Begründungsdefizite in Habermas' „System der Rechte“. Rechtstheorie. Habermas-Sonderheft. Berlin, Duncker&Humblot.
- Pioch, R.*: 2000. Soziale Gerechtigkeit in der Politik. Frankfurt/New York, Campus
- Schlothfeldt, S.*: 2000. Ein Recht auf Beteiligung an der Erwerbsarbeit. In: Kersting, W. (Hrsg.) Politische Philosophie des Sozialstaats. Weilerwist, Velbrück Wissenschaft. 372-403.
- Tschentscher, A.*: 1999. Procedurale Theorien der Gerechtigkeit. Baden-Baden, Nomos
- Rawls, J.*: 1997. Az igazságosság elmélete. Budapest, Osiris
- Rawls, J.*: 1999. Kantian Constructivism in Moral Theory. In: Collected Papers. (ed.: S. Freeman). Cambridge (Mass.) London. Harvard University Press. (303-358)
- Rawls, J.*: 2000. The Law of Peoples. Cambridge (Mass.) London, Harvard University Press.
- Walzer, M.*: 1983. Spheres of Justice: a Defence of Pluralism and Equality. New York, Basic Books Inc.
- Weber, M.*: 1920 [1988]. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag.
- Weber, M.*: 1921 [1988]. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. II. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag.
- Weber, M.*: 1982. A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, Gondolat

Bencze Mátyás Jogelmélet és jogszabálytan

Megjegyzések Jakab András „A jogszabálytan fő kérdéseiről” című könyvéhez

„... a »logikai űr« a jog igazi élete.”¹

1. A magyar jogi szakirodalomban két fontos szempontból is újdonságként ható fejtegetésekre bukkanhatunk, ha kezünkbe vesszük az alcímben említett könyvet.² A könyv tárgyát a jogszabálytan szokásos kérdései – a jogszabály szerkezeti felépítése, létezési módja (érvényesség alkalmazhatóság), a jogszabályok egymáshoz való viszonya, illetve a jogforrási hierarchia problémái – képezik, de ezek prezentálása, mind tartalmilag, mind a stílust illetően eltér a hazai tudományos közegekben megszokottól.

Az eddigi elméleti vállalkozások ugyanis főként a jogszabálytan egyes részkérdéseivel foglalkoztak,³ különösebb erőfeszítés nem történt abba az irányba, hogy egységes dogmatikai foglalatban tárgyalják a teljes magyar jogrendszer jogszabálytani problémáit. A most vizsgálandó mű újszerűsége abban is megnyilvánul, hogy a korábbi törekvéseknél behatóbb alapossgal, és a formális logika szigorú alkalmazásával próbálja rendszerbe foglalni a magyar jogszabályok összességét. E jellemzőjénél fogva a szerző erőfeszítése leginkább egy általános jogdogmatika kimunkálásának irányába mutat, és ezen a téren számos – a jogi oktatásban már megcsontosodott – sztereotípiát hamisságát mutatja ki. Értékes meglátásaira tekintettel vizsgálódásainak számos eredménye (pl. a jogszabály „három” struktúrájának kritikája, vagy a jogegységi döntések visszaható hatályának kimutatása), beépíthető volna a hazai jogi felsőoktatás stúdiумаiba. Rendkívül éleslátóan elemez, és a saját maga által választott módszeréhez végig következetesen hű marad, alapvető hibára ezen a téren nem is bukkan a recenzens.

Éppen ezért a mű értékelésekor csupán kisebb részben fogok a szerző tartalmi fejtegetéseivel vitába bocsátkozni. A tartalmi kérdések mögött azonban rekonstruálható egy jogelméleti háttér is, melynek tisztázását – annak problematikussága miatt – a magam részéről elengedhetetlennek ítélem, így ezen írás I. részében a mű elméleti alapjainak megvilágítására helyezem a hangsúlyt, mert ezek ismeretében lehet érdemben állást foglalni bizonyos konkrét következtetéseket illetően (II. rész). A III. részben a stílusra vonatkozó megjegyzéseimet, azok csekélyebb fontossága miatt, lényegesen rövidebb terjedelemben korlátozom.

¹ Szabó József: A jogászai gondolkodás bölcsellete. In: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok.* (szerk. Szabadfalvi József) Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999. 117. o.

² Jakab András: *A jogszabálytan főbb kérdéseiről.* Unió Kiadó, Budapest, 2003. 218 o.

³ Lásd: Szilágyi Péter: *Jogi alaptan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 220-270. o.; Szabadfalvi József: ‘A jogszabály’ és H. Szilágyi István: ‘A jogrendszer’ In: Szabó Miklós: *Bevezetés a jog- és államtudományokba.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 53-73. és 75-94. o. Rácz Attila: A jogszabályok kötelező ereje – érvényessé válása, időbeli hatálya és alkalmazhatósága. In: *Emlékkönyv Dr. Szentpéteri István egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Acta Juridica et Politica.* Tom. XLIX. Fasc. 1-48. Szeged, 1996. 491-508. o. Továbbá nevesítés nélkül szintén ide sorolhatóak a forgalomban lévő alkotmányjogi és törvényhozástani egyetemi tankönyvek.

I.

2. Azt az álláspontomat, hogy a könyv jogelméleti háttérét érdemes mélyebben elemezni, megerősíti az a körülmény, hogy a szerző teoretikus bázisának szilárdságával kapcsolatosan mások is kételyeiknek adtak hangot. A Jogelméleti Szemlében a közelmúltban folyt le egy vita, amelynek során a szerző jogelméleti felfogásával szembeni ellenvetését fogalmazta meg Pokol Béla és Bódig Mátyás is.⁴ E két írásban Pokol Béla tudásszociológiai megfontolások és saját jogkonceptiója alapján kritizált, Bódig Mátyás pedig általános tudomány-módszertani, jogelméleti-metodológiai szempontú bírálatot gyakorolt. A saját vizsgálódásaimat ezekhez képest tartalmi-jogelméleti szempontokra igyekszem fókuszálni, melynek során megpróbálom feltárni a szerző jogelméleti gondolkodásmódjának meghatározó jellemzőit.

Látszólag könnyű a dolgunk, mivel szerző a jogelmélet „bécsi iskolájára” és Kelsen hatására utal a saját gondolkodási stílusának jellemzésekor (10. o.). Úgy vélem azonban, hogy ez az állítás félrevezető, mivel egyrészt olyan általánosságokat jelöl meg az irányzat ismérveként, amelyek mindenfajta tudományos gondolkodásra elmondhatók (a felesleges fogalmak elhagyása, egységes fogalmi keretben történő magyarázat), másrészt egyéb jogelméleti iskolákra is jellemzőek (a nem jogi szempontok háttérbe szorítása), harmadrészt pedig nem tekinthető igazán a kelseni jogelmélet alaptételének, legfeljebb mellékes implikációjának (jogszabálytani kérdések iránti érdeklődés, a hatályos, pozitív joghoz való erős kötődés). Ez utóbbi megállapítás azért is meglepetéscsökkentő, mert Kelsen kimondott eszménye volt egy olyan jogelmélet megkonstruálása, amely az egyes nemzeti jogrendszerek közös vonását sűríti, ily módon egyetemes, azoktól független elméleti vizsgálódásokat tesz lehetővé.⁵

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy Kelsen és követői nem gyakoroltak rendkívül jelentős hatást a szerzőre. Éppen ellenkezőleg, egyik legfontosabb állításom a könyvvel kapcsolatban az, hogy számos jogelméleti-módszertani döntésüket átvette, és azok mély nyomot hagytak fejtegetésein. Azonban az a helyzet, hogy ezeket nem vállalta fel, nem tette explicitté gondolatmenetében, enélkül pedig kevésbé érthető néhány teoretikus döntése.

3. A fő problémát abban látom, hogy a jogfogalom meghatározása során nem törekszik annak tisztázására, mi voltaképpen a vizsgálódásainak a tárgya. Éppen ezért egy belső ellentmondás feszül explicit jogfogalma – a jog „strukturált tömegpszichózis”⁶ (17. o.) –, és az egész műből kivilágó szemléleti keret között (a jog mint az emberi cselekvésektől, értékelésektől, értelmezéstől független metafizikai létező). Amennyire tehát számomra kivehető, a jogot mint ismerettárgyat sokkal inkább az objektíve létező szabállyal – voltaképpen egy „dologgal” – azonosítja, és deklarációjával ellentétben nem mint pszichikai jelenséget vizsgálja. Valódi következményei írásában pedig az előbbi feltevésnek vannak – még akkor is, ha igencsak ügyel arra, hogy a normaközpontú neokantiánus paradigma közismert elemei nyíltan ne szerepeljenek

⁴ Pokol Béla: *Gondolatok Jakab András tanulmányához*. <http://www.extra.hu/jesz/pokol13.htm>; Bódig Mátyás: *Néhány jogelméleti módszertani megjegyzés Jakab András és Pokol Béla vitájához*. <http://www.extra.hu/jesz2/bodig141.htm>, illetve Uó.: *Válasz – Jakab András felhívására*. <http://www.extra.hu/jesz/bodig142.htm>. Bár e vita nem a most ismertető mű körül forgott, az ott támadott írás módszertanilag teljesen, tartalmilag pedig jelentős részben megegyezik a recenzió tárgyát képező művel (Jakab András: *A magyar jogrendszer alapelemei*. <http://www.extra.hu/jesz/jakab13.htm>).

⁵ „A Tiszta Jogtan a pozitív jog elmélete. Éspedig a pozitív jogé általában, nem valamely sajátos jogrendszeré. Általános jogtan, s nem különös nemzeti vagy nemzetközi jogszabályok értelmezése.” Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan* (Ford.: Bibó István) ELTE Bibó Szakkollégium Budapest, 1988. 1. o.

⁶ Tekintsünk most el attól a zavaró körülménytől, hogy e sorok írójának a „tömegpszichózis” kifejezés hallatán nem a jog fogalma ugrik be először, hanem lelkes UFO-látók hada jelenik meg lelki szemei előtt.

a műben (módszertisztaság, „sein-sollen” ellentét, hipotetikus alapnorma). Úgy vélem azonban, hogy a belső feszültséget okozó „tömegpszichózis” kategóriájának mint a jog fogalmának beemelése éppen azt szolgálja, hogy ne kelljen kimondania, metafizikai alapra épül az álláspontja.

Természetesen tudjuk azt, hogy a lelki jelenségek inter-szubjektívekké, az egyén lelki tartalmától függetlenné válhatnak (a társadalmi világ is így konstituálódik), tehát az az állítás, hogy a jog kapcsolatban áll pszichikai folyamatokkal nem értelmetlenség, nem csupán a metafizikai kiindulópont leplezésére szolgálhat. Az egyéni tudattól való elszakadás azonban nem megy magától, ennek valamilyen oka van. De ekkor már nem az a döntő kérdés a jogfogalom szempontjából, hogy „tömegpszichózis”-e a jog,⁷ hanem az, hogy miért válik azzá, miért hisznek bizonyos jelenségeket jognak az emberek, van-e olyan ok, ami miatt érdemes hinni. Ez a mozzanat különbözteti meg a jogot más „tömegpszichózisoktól”, de a szerző figyelmen kívül hagyja ezt az összefüggést. Ennélfogva oda jutunk, hogy a jogszabály objektíve létezik, de azt nem tudjuk, hogy milyen immanens, társadalmi okok vezetnek el a létezéséhez. Azt nem mondhatjuk, hogy egy jogszabály létezése egyfajta lelki állapotot jelöl. Egy pszichózisra hivatkozva nem követelhetjük meg senkitől, hogy érvényesnek jogként fogadjon el bizonyos megnyilvánulásokat. Ezt maga Jakab András sem vette komolyan, és nem tette a jogszabályok érvényességét függővé az emberek lelkiállapotától (hiszen a jog arra a személyre nézve is érvényes, aki ezt „nem hiszi el”).⁸ Rögzíti azt is, hogy a jogszabály érvényessége „bizonyos súlyos hibáktól mentes létezés” jelent, a létezés pedig annyit tesz, hogy egy másik jogszabálynak megfelelően alkották meg és kihírdették. Ez a meghatározás teljesen nélkülözi a „tömegpszichózisra” való utalást, így az a paradox eredmény születik, hogy a jog maga egy pszichikai jelenségként ragadható meg, míg az érvényes („létező”) jogszabály kizárólag egy másik norma által meghatározottan jöhet létre (29. o.).

Mindezekből pedig éppen az következik, hogy a jogszabály – mivel az nem azonosítható egy lelki állapottal – és nincs összefüggésben más immanens társadalmi jelenségekkel sem, valami ezeken túlira alapozódik.

4. A szerző megfogalmazza ugyan azt, hogy fontosnak tartja a jogrendszer bizonyos fokú hatékonyságát a létezéséhez (18. o.), de ez csupán látszatra utal arra, hogy a jogot a maga társadalmiságában fogná fel. A jogrendszer hatékonysága ugyanis már valamilyen társadalmi ok következménye, ilyen okot viszont csupán egyet említ: a tömegpszichózist. Más tényezőkről mint a jog hatékonyságának előidézőiről semmit nem szól. Így viszont a társadalmi hatékonyságra történő utalás teljesen felesleges, hiszen ha a társadalom tagjai a jog nevű tömegpszichózisban szenvednek, akkor a jog automatikusan létezni fog, mivel a pszichózis erre kényszeríti az embereket (a hatékonyság fogalmának bevezetése tehát felesleges a jogi jelenség ilyen megközelítésében). Amit a hatékonyság és a tömegpszichózis kapcsolataként jellemez az valójában a tömegpszichózis működésének sajátossága (azaz van a tömegpszichózisnak egy belső dinamikája, amellyel fenntartja és újratermeli magát, enélkül nem is beszélhetnénk tömegpszichózisról). Ez a hivatkozás szintén Kelsen hatására utal, aki megköveteli a jogrendszer bizonyos minimális hatékonyságát, ahhoz, hogy létező jogrendszerről

⁷ Tehát az sem lényeges, hogy strukturált-e vagy sem a „tömegpszichózis”, már csak azért sem, mert a jogantropológiai és összehasonlító jogi kutatások egyre inkább azt mutatják, hogy a jog maga is „evolutív-amorf” módon alakult ki és sok helyen ma is így működik. Lásd: Sally Falk Moore: A félautonóm társadalmi mező mint megfelelő kutatási tárgy. (Ford.: H. Szilágyi István) In: H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, 2004. 138-146. o. Arról nem is beszélve, hogy strukturáló elemek számos más kulturális minta esetében is léteznek (pl. világos struktúra rajzolható meg a gazdaság vonatkozásában is: bankok, üzletek, tőzsde, etc...).

⁸ Nyilvánvalóan az érvényes jog alapján büntetik meg.

beszélhessünk.⁹ E kitétel Kelsen esetében is problémás, mivel a *sein* és a *sollen* közti, ontológiai érvekre támaszkodó elválasztáson tör át, de nála még magyarázható azzal, hogy a hatékonyság a jogrendszer érvényességének *sein*-beli talapzatát adja. Jakab András szerint azonban már maga a „tömegpszichózis” jelleg ez a *sein*-beli megalapozás.

5. Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mi az az immanens társadalmi jelenségeken túli, amire a jog alapozódik, először is azt kell látnunk, hogy a könyv írója rögzíti, elméletében nincs helye a nem-jogi – erkölcsi, politikai, szociológiai (10. o.) – megközelítéseknek, és ez alól csupán a jog fogalmának meghatározásakor tesz egy kivételt. Ez a megállapítás azonban, amint fentebb láthattuk, teljesen következmények nélkül marad. A műben végig szigorúan a normát tartja szem előtt, semmilyen módon nem vet számot azzal, hogy egy „tömegpszichózis” még ha strukturált is, számos „képlékeny” összetevővel bír, létrejöttében és elmúlásában más pszichikai és fiziológiai (vagy inkább patofiziológiai) okok játszanak szerepet). Nem azt vizsgálja, hogy milyen pszichikai folyamatok hatására alakult ki a magyar jogrendszer, és hogyan függ össze a magyar társadalom mentális állapota például a jogszabály szerkezeti elemeivel, holott explicite rögzített jogfogalma ezt kívánná tőle. Ezzel szemben, amiről valójában – igen magas színvonalon – ír, az a jogszabályok felépítése, egymáshoz való viszonyuk (kollíziójuk és hierarchiájuk), és alkalmazhatóságuk bizonyos kérdései.

Másfelől arra kell felfigyelnünk, hogy olyan tételes állításokat fogalmaz meg, amelyek mögött egy normapozitivisták háttér rajzolódik ki.¹⁰ Ezekben az elemzésekben a jogszabállyal mint eleve adott dologgal foglalkozik, melynek érvényessége a legkevésbé sem függ a joggal kapcsolatba kerülő személyek attitűdjétől. Az egész okfejtésből az következik, hogy számunkra eleve adottan létezik olyan, hogy érvényes (és kötelező) jogszabály. Az alapok és okok nélküli „tömegpszichózis-jog” tehát olyan félrevezető meghatározás, amely egyértelműen a *sein*-től gondosan elválasztott „*sollen*-jog” világát takarja. Ez a szemléletmód abban is megmutatkozik, hogy a normán kívül kirekeszt minden más elemet a jog fogalmi köréből.¹¹

Megismételve a fenti álláspontomat tehát úgy vélem, hogy Jakab András e jogfogalom rögzítésével valószínűleg azt a paradoxont akarta elkerülni, hogy olyan metafizikai mozzanat kerüljön jogelméletébe, mint Kelsen hipotetikus alapnormája. Voltaképpen ezt váltja ki a „strukturált tömegpszichózis” mint a jog lényegi specifikuma. Így látszólag nem kell a jog végső alapjaként egy transzcendentális normát hiposztazálnia, azonban a „tömegpszichózis” valójában a létező jogra semmilyen hatást nem gyakorló, a jog egészének érvényességét igazoló logikai feltétel csupán (ugyanúgy, mint az alapnorma), és annak eredendően pszichológiai jellege teljesen eltűnik.

6. Ha viszont így áll a helyzet, akkor jogelméletének egy normaontológiai jogfilozófián kellene alapulnia, amelynek segítségével megindokolhatná, hogy miért a jogi normát tekinti a jog

⁹ Hans Kelsen: A tiszta jogtan és az analitikus jogelmélet. (Ford.: Varga Csaba) In: *Jog és filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 237- 241. o.

¹⁰ Evidenciaként kezeli például azt az állítást, hogy a bírói szokásjog csak szubszidiárius lehet, ha van pontos írott jogszabály, akkor azt kell alkalmazni (164-165. o.). Azzal nem foglalkozik, hogy mit jelent a jogszabály „pontossága”, mi alapozza meg elsődlegességét a bírói gyakorlattal szemben, és egyáltalán, elválasztható-e a jogszabály értelmezése a jogalkalmazói gyakorlattól.

¹¹ Világosan érződik ez a felfogás ott ahol a jog elméleti és dogmatikai fogalmairól ír. Eszerint a jog fogalmi rendszere *pozitív jogi* fogalmakból, és az ezeket magyarázó jogelméleti fogalmakból épül fel (19. o.). Így például jellemző, hogy az AB határozatok és a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozatainak viszonyát nem a maga bonyolult hatalmi-politikai összefüggéseiben, hanem pusztán a formális jog alapján tárgyalja (90-91. o.). Mindebből arra következtethetünk, hogy ezen összefüggéseket nem tekinti jogelméletileg relevánsnak.

lényegének, kifejtené, miben látja a norma létezésének módját, milyen kapcsolatban áll a norma más létezőkkel, etc... Álláspontját ez tehetné koherenssé és következetessé, ám természetesen így fel kellene vállalnia, hogy ugyanazok a kritikák érhetik, mint Kelsen és tanítványait. Többek közt például nála is érződik, hogy nem tud mit kezdeni a jogalkalmazás folyamatával, a jogértelmezés korlátaival. Ahogyan például a szerzőnek a desuetudoval kapcsolatos fejtegetéseiből is kitűnik, a bíróknak soha nem lehet „igazuk” a jogszabályokkal szemben, feladatuk csupán a mechanikus jogalkalmazás, amennyiben a szabályok ellenében cselekszenek, az nem lehet más mint törvénysértés és jogtalanság (177. o.). A jogalkalmazást is a szillogisztikus modellel ábrázolja, a többi összetevőjét csupán ideológiai tényezőknek tekinti (60. o.).¹² Szintén vitatható továbbá az az állítása, hogy a „láthatatlan alkotmány” nem más mint az AB határozatok összessége (92. o.), mivel azon elveket értékeket, amelyek alapján e döntések születtek nem tekinti a jog részének.

A kelsen-i paradigma alkalmazhatóságának korlátai megmutatkoznak a „jogrendszerre veszélyes hiba” kategóriájának bevezetésekor is. Állítása szerint azon jogszabályokat, amelyek például az AB felszámolását, vagy a bíróságoknak az igazságügy-miniszter alá rendelését írják elő nem létezőnek kell(ene) tekinteni – de arra nem válaszol, hogy mi történne valójában akkor, ha a jogalkotó mégis ilyen tartalmú szabályozást foglalna törvénybe (65-66. o.). Itt tárul fel a csak a logikára alapozó felfogás gyengesége, hiszen Jakab András fogalmaival nem lehetne kezelni ezt az esetet. Ha ugyanis ez az eset mégis megtörténne, akkor olyan előírás alapján működne a jogrendszer, amely nem része a jognak. Ekkor azt kellene mondanunk, hogy nincs jogrendszer Magyarországnak? Szerintem ezt az álláspontot a szerző sem vállalná fel.¹³

A logikai kritika egyedüli vizsgálódási módszerré emelése mintha elfeledtetné azt, hogy 1) a jogszabályoknak az adott esetre vonatkozó értelme nem mindig áll készen az azt logikai premisszává emelő kritikus számára, és a szabályok, illetve a nyelv ezen sajátosságaitól nem lehet eltekinteni annak, aki a jogot vizsgálja; 2) gyakran az egyértelmű szabályok érvényesülése sem biztos,¹⁴ néha pedig tételes jogi alap nélkül is a jog nevében végzett cselekvésről beszélnek,¹⁵ amiből látható, hogy veszélyes lehet egész dogmatikai rendszereket pozitív jogi alapra építeni.

A magam részéről úgy vélem, hogy azt a jogelméleti módszertani megalapozást, amely Kelsen teóriájának is a fő jellemzője, az motiválhatta, hogy a szerző a jog jelenségvilágából csupán a normatív aktusokat, azaz a normákat vizsgálja, és a jog egyéb szegmenseit is a normákra tekintettel határozza meg (jogalkalmazás, jogértelmezés szokásjog). Bár a viszony lehet fordított is, elképzelhető, hogy eleve a kelsen-i perspektíva határozza meg, mit lát a jogból.

¹² A jogalkalmazói döntés végső alapjaként csak normatív aktus jöhet szóba, holott számtalan olyan jogeset merül fel a gyakorlat során, ahol éppen a norma nem segítséget ad, hanem bizonytalanságot szül (lásd például a BH 2004/143. sz. alatt közzétett eseti döntést, ahol a jogszabályban rögzített „kár” fogalma okozott értelmezési nehézséget (kárnak minősülhet-e, egy egészséges gyermek születése?).

¹³ Egy másik írásában éppen emellett érvel, hogy ilyen esetekben is jogrendszerrel kell beszélnünk: *Válasz Bódig Máttyás kritikájára. Együttal hozzászólás a Bencze-Bódig vitához.* <http://www.extra.hu/jesz2/jakab14.htm> 3.5.1.

¹⁴ Nem osztom például a szerző optimizmusát azzal kapcsolatban, hogy a magyar jogrendszer teljes megnyitása problémátlanul meg fog történni az Alkotmányba iktatott integrációs klauzulával (197. o.). A kérdést ugyanis csak formális-jogi szemszögből elemzi, a majdani érvényesülést meghatározó politikai, szociológiai tényezőket figyelmen kívül hagyja.

¹⁵ Jakab András például ex katedra kijelenti, hogy az EU nem rendelkezik nemzetközi jogalanyisággal (177. o.). De akkor hogyan magyarázná az EU 2001-es megállapodását a Jugoszláv Szövetségi Köztársasággal, amely az European Union Monitoring Mission-ön belüli akciók összehangolására irányult, és amelynek preambuluma együttesen nevezi az EU-t és Jugoszláviát „közreműködő feleknek”?

Amennyiben pedig a szerző Kelsen álláspontját osztja, akkor világossá kell tennie, milyen érvekkel tuja védeni azt.¹⁶

7. Szemlélete annyiban el is tér Kelsenétől, hogy az osztrák jogfilozófus egy univerzális jogelmélet kidolgozásán fáradozott, míg vele szemben Jakab András ragaszkodik ahhoz, hogy a jogelméletnek egy partikuláris jogrendszer sajátosságait kell megragadnia (19. o.). Feladatát pedig abban látja, hogy olyan magyarázó erővel bíró fogalmakat alkossunk, amelyek segítségével jobban átlátjuk annak problémáit (19-20. o.). Tehát nem azt tekinti fontosnak, hogy az adott fogalom megfelel-e a jogi valóságnak, annak adekvát leírását nyújtja-e, hanem azt, hogy igazodik-e a gyakorló jogászok és a jogszabályok nyelvhasználatához, ezáltal megkönnyíti-e bizonyos tételesjogi problémák kezelését. Az elmélet igazságigényének eltűnését más elemző már részletesen bírálta,¹⁷ számunkra most ebből a szempontból az az érdekes, hogy leszűkíti a jogelmélet hatókörét egy adott jogrendszer magyarázatára. Kiindulópontja is a magyar jogászság nyelvhasználata, ebből építkezve próbálja rekonstruálni (saját terminológiájában: másokkal elhíttetni)¹⁸ a magyar jogrendszer szerkezetét (19-20., 29. o.).¹⁹

Azt hiszem, első látásra is nyilvánvaló tehát, hogy a szerző mást ért a „jogelmélet” kifejezésen, mint annak általánosan elfogadott, bevett jelentése (melynek része, hogy a joggal kapcsolatos *általános* jelenségeket vizsgál). Ez világosan kiderül, amikor a jogfilozófiát és jogelméletet megkülönbözteti (29. o. 33. lábjegyzet). Szigeti Péter terminológiai felosztását felhasználva megállapítja, hogy a jogfilozófia „kívülről”, a filozófia felől, a jogelmélet pedig a „belülről”, a jog világából kiindulva közelíti meg a teoretikus problémákat. Vélhetőleg ebből következtet arra, hogy a jogelmélet feladata nem más mint a tételes jogi fogalmak, illetve a tételes jog művelése kapcsán felvetődő problémák magyarázata. Szerintem itt egy félreértés húzódnak meg. A jogelméleti gondolkodás nem egyszerűen azt jelenti, hogy nem konkrét gyakorlati problémákra keresünk választ (pl. tényleg lopásnak minősül-e X. Y. cselekménye), hanem a konkrét esetek eldöntését elősegítő jogszabályok belső összefüggéseire koncentrálnak. Ez ugyanis a jogszabályok mögöttes dogmatikájának feladata.

A jogelmélet esetében a tételes jog, vagy a konkrét joggyakorlat csupán elrugaszkodási pont, ahonnan nekivághat a szerző a gyakorlati problémák mögött húzódnó általános kérdések vizsgálatához.²⁰ Nem azt jelenti tehát a jogelmélet, hogy meg kell maradnunk a joggyakorlat konkrétságának felszínén, és ha jogelméletet akarunk művelni csak a hatályos joganyag fogalmainak összezsizsolása, rendszerezése lehet a feladatunk. Szerintem Szigeti Péter sem ezt látta a jogelméleti gondolkodás perspektívájának.²¹

¹⁶ Legújabb írásában mindazonáltal továbbra is kitar a kettős kiindulópontja mellett. A pszichológiai érvényesség fogalom deklarációja mellett a jogi normát a sollen világába tartozóként ábrázolja. Lásd: Jakab András: A joglépcsőelmélet problémái. In: Szabó Miklós (szerk.) *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bótor Kiadó, Miskolc, 2004. 215-248. o. különösen: 235-236. o.

¹⁷ Lásd Bódog Máttyás: Válasz... 2. pont

¹⁸ 25. o. Ebben a terminológiában ismét a jog (és a jogelmélet) tömegpszichózis jellege köszönne vissza, azonban a későbbi elemzésben ez is következmények nélkül marad.

¹⁹ Talán azzal egészíthetjük ki kritikai észrevételeit, hogy a magyar jogi nyelvre alapozó hozzáállás olyan, mintha egy történeti esemény megértésékor kizárólag a résztvevők elmondására támaszkodhatnánk. Jó esély van arra, hogy a résztvevők az események sodrában nem ismerik fel a tényleges mozgatórugókat, a társadalom mélyében zajló változásokat.

²⁰ Példaként: Ronald Dworkin: A szabályok modellje (Ford.; Zódi Zsolt) In: Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Bótor Kiadó, Miskolc, 1996. 17-56. o.

²¹ Szigeti Péter szerint a jogelmélet is a jog olyan általános jellemzőivel foglalkozik, mint az igazságosság és a hatalom viszonya, a törvényi és a bírói jog, igazságosság és jogbiztonság, vagy a *ius scriptum* és a *ius aequum*

A fenti érvekre tekintettel talán nem ártana megfontolás tárgyává tenni, hogy ne jogelméletnek nevezze azt amit művel²², hanem általános jogszabálytani dogmatikának.²³ Amivel foglalkozik, az ugyanis nem a jog mélyebb társadalmi összefüggéseinek leírása, sem a jognak mint létezőnek a világban való elhelyezése, és nem is a jog értelmének, céljának feltárása. Amit elvégez, az egy rendkívül magas színvonalú rendszerező-doktrinális munka, mely kiválóan alkalmas lehet a magyar jogrendszer egyik elemének (a jogszabályoknak) a működtetéséhez. De hangsúlyozom, nem jogelmélet, mivel nem tesz olyan állítást, melynek igazságtartalma túlmutatna a magyar jogrendszer keretein.

A gyümölcsözőbb megoldás az lehetne, ha számot vetne azzal, hogy dogmatikája számos jogelméleti háttérrel összeegyeztethető, és nincsen arra szüksége, hogy egy meghatározott (és szerintem egyébként sem tartható) elméletet rögzítsen munkálkodása alapjaként.

II.

8. A fenti elméleti megfontolásokra tekintettel nélkülözhető lenne vizsgálódásaiból az a premissza, hogy a jogrendszer egésze következetes és ellentmondásmentes (104. o.). Ez egy jogelméleti álláspont lehet, de számomra leginkább csak egy elérendő eszménynek tűnik, amelynek megvalósítására csak törekedhetünk. A dogmatika, illetve a logikai kritika ennek eszköze lehet, de rendszerező-doktrinális tevékenység tökéletesen elképzelhető lehet anélkül is, hogy ezt az (egyébként erősen vitatható) állítást jogelméleti igazsággént tüntetjük fel.

A kelseni „tisztaságra” való törekvés megnyilvánulása továbbá, hogy leegyszerűsíti a jog bonyolult jelenségvilágát az „érvényes, hatályos és alkalmazható” jogszabályra. Kiválóan megfigyelhető ez a beállítódás a szokásjoggal kapcsolatban, amelyet csak a jogszabályok „hézagaiban” képes elképzelni (164-165. o.), más esetben pedig egyenesen „jogszabályellenes nem tevésként” jellemez (167. o.). A jogszabály így olyan „dolog”-ként tűnik fel a számára, amely objektív korlátja a jogalkalmazók döntéseinek. Amennyiben ezt a művét kiegészíti majd az értelmezés elméletével, akkor sem lesz más a helyzet, hiszen utal rá, a jogértelmezést valójában a jogszabályok értelmezésével azonosítja, tehát az „objektíve létező” szabály alkalmazásának problémájával (60. o.).

Nem szükséges tehát, hogy a gyakorlat problémáira adekvát jogszabálytani fejtegetéseinket mindenképpen a kelseni paradigma alkalmazásaként valósítsuk meg, nem kell a magyar jogrendszert beletördelni egy adott fogalmi sablonba. És az sem elengedhetetlen, hogy gondolatmenetünket mindenképp a magyar jogi nyelvhasználatra alapozzuk. Főként azért nem, mert ő maga sem tisztázza, mi is ez a kiindulópont. Nem lehet azt tudni, hogy ez a nyelv 1) a jogszabályok nyelvezete, 2) a gyakorló jogászok nyelvhasználata, vagy 3) egy dogmatikai-joglogikai rendszer.²⁴

ellentéte. Schol nem említi azt, hogy a jogelmélet feladata egy meghatározott jogrendszer magyarázata volna. Szigeti Péter-Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 15-21. o.

²² Jakab András szerint ugyanis minden műve – legalábbis részben – jogelméleti. Lásd: Jakab András: Válasz Pokol Béla kritikájára. <http://www.extra.hu/jesz/jakab132.htm> 4. fejezet.

²³ Annak is csak akkor tekinthetjük, ha a jogdogmatikát kizárólag rendszerező-doktrinális tevékenységként fogjuk fel. Az eltérő értelmezésekre lásd: Szabó Miklós: *A jogdogmatika előkérdéseiről*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996. 2. o.

²⁴ Jól illusztrálja ezt a kétséget a jogszabály érvényességének fogalma, mely a „magyar jogi nyelvben” „bizonyos súlyos hibáktól mentes létezés” jelent (29. o.) illetve 154. lábjegyzet szerint (73. o.) a „felhatalmazás” a magyar jogi nyelvben a „szervek közti viszonyra utal”.

9. Azonban, ha dogmatikai jellegűnek ismerjük fel Jakab András törekvéseit, akkor is felvethető, hogy elérhető-e egy ilyen jellegű elemzéssel az a cél, amit maga elé tűzött. Azt írja, ugyanis, hogy a fejtegetéseinek az ad értelmet, hogy hozzájárulnak a jogbiztonság megteremtéséhez. A jogbiztonság létezése azonban nem elsősorban attól függ, hogy létezik-e egy pontos, hézagmentes, rendszerszerűen működtethető terminológiai-készletünk, hanem attól, hogy a társadalomban és így annak jogász tagjaiban bevetté vált-e az a mentalitás, amely a joguralom alapját jelentheti. Ennek hiányában egy bármilyen alaposan kidolgozott tudományos konstrukció is futóhomokra épül. A jogbiztonsághoz nagyban hozzájárul a logikus és a jogszabályok egész rendszerét figyelembe vevő elemzés, de valójában a kiszámíthatóság nem csupán ezen múlik. Ezt ugyanúgy hordozza a jogértelmezés, amelyet leginkább a jogászi közvélemény határoz meg egy modern jogrendszerben, és szintén ilyen tényező lehet a társadalom tagjainak a joggal szembeni elvárása és attitűdje. Ha ezeket nem vesszük számításba mint a jog konstitutív elemeit, akkor nem vagyunk képesek a gyakorlat komplex magyarázatára. És akkor azt sem tudhatjuk, hogyan fognak reagálni a jogászok az általunk konstruált logikai rendszerre, és azt szintén nem, hogy a jogalkalmazás „igazodási pontjai”²⁵ között mekkora súllyal szerepelnek azok a formális logikai érvek, amelyek elméletünk alapul.

10. A könyv erénye azonban, hogy ezen jogelméleti problémák ellenére a jogi oktatásban, és a gyakorló jogászok érvelésében is jól használható, logikus eszmefuttatásokat tartalmaz. A jogszabályok szerkezetével és hierarchikus rendszerükkel kapcsolatos vizsgálódások rendkívül meggyőzőek és a joggyakorlat egyik dimenziójának – melyet a szabályok jelentenek – feldolgozására igen jól alkalmazható. A szerző rendkívül éleslátóan világít rá számos, a jogéletünkben sajnálatos módon rendkívül elterjedt és reflektálatlanul alkalmazott kategóriára, amelyektől lecserélése az egész magyar jogtudomány számára előrelépést tenne lehetővé. Ennek következményeként pedig a további fejlődés a jogszabályalkotás figyelmesebbé, tudatosabbá válásában nyilvánulhatna meg.

11. Számomra azonban sok esetben úgy tűnik, mintha csak a szerző fogalmi brillírozásáról lenne szó, melynek gyakorlati relevanciája meglehetősen csekély. Példaként felvethető, hogy vajon kinek a tisztánlátását zavarta a jogforrási hierarchia jelenleg bevett meghatározása (74. o.), vagy szintén ide sorolható az a rész, amelyik a nemzetközi szerződések és a kétharmados törvények közti hierarchiájára vonatkozik, és amelyben a kétharmados törvények nemzetközi szerződéssel való kijátszása ellen küzd (125-135. o.). Természetesen az elvégzett elemzések elméletileg, vagy didaktikailag hasznosak lehetnek, de Jakab András saját állítása szerint kifejezetten a gyakorló jogászok számára kíván valami fontosat mondani (19-20. o.).

A formális logika és a matematikai értelemben vett elegancia minden áron való keresése nagyon plasztikusan nyilvánul meg a könyv második részében, amelyben a norma érvényességét, hatályosságát és alkalmazhatóságát különbözteti meg.²⁶ Ez önmagában még indokolható koncepció lenne, de ezt követően ezekből a kategóriákból három, egymást metsző halmazt képez, és az így létrejött tartományokat kombinatorikus módszerrel elemzi, tehát végigsorol minden lehetséges variációt – egyforma súlyú jogi realitásként feltüntetve azokat (68-71. o.). Ily módon létezik szerinte például érvénytelen, nem alkalmazható, de hatályos jogszabály.

²⁵ A kifejezést Blutman Lászlótól vettem át. Lásd: Blutman László: Bírói jogértelmezés: az Európai Bíróság. *Kontroll*, 2003/1. 6-15. o.

²⁶ De említhetnénk például a szerző állásfoglalását az „alkotmányellenes alkotmánymódosítás kérdésében” (88. o.). Itt kimondja, hogy az Alkotmány és annak módosításai ki vannak véve az AB normakontrolljának köréből, de arra nem ad választ, hogy mi történik, ha egy tartalmilag „jogrendszerre veszélyes” módosítást fogad el a parlament. Az ilyen norma szerinte érvénytelen, de akkor ki jogosult ennek kimondására? (Vö. a 6. pont alatt írottakkal.)

Arról azonban elfelejtkeznek, hogy egy norma érvényességének és alkalmazhatóságának megszűnésével elveszti időbeli hatályát is. Hiába mondjuk azt, hogy volt olyan időszak, amikor a norma hatályos volt (pl. az AB általi megsemmisítése előtt), mert akkor még az érvényessége és az alkalmazhatósága is megvolt, tehát egy időpontban nem állt fenn mind a három feltétel (érvénytelen, alkalmazhatatlan, de hatályos). Ez csupán az idősíkok megbontásával vált lehetségessé, és a saját maga által felállított nézőponthoz lesz következetlen („a magyar normatív aktusok egy adott időpontban és ugyanabból az időpontból szemlélve” – 68. o.). Az általa megkonstruált Venn-diagramba tehát megpróbálja beleerőltetni a jogi valóságot úgy, hogy az nem a releváns gyakorlati problémákat magyarázza és elméletileg sem hibátlan.²⁷

III.

12. Egy tudományos műről írt kritikában általában kevésbé szoktak formai kérdésekkel foglalkozni, azonban a jelen esetben ez a probléma nem kerülhető meg, mivel a szerző számos ponton – véleményem szerint alapos ok nélkül – átlépi a konvencionális korlátokat.

Minden olvasó számára azonnal feltűnhet például, hogy ugyanaz a két bekezdés a könyv két különböző helyén is előfordul (a 20. és a 37. oldalon), ami számítógépes szövegszerkesztés következménye lehet. Még ha ez a duplikáció tartalmilag nem is kifogásolható – mivel mindkét helyen releváns – elegáns megoldásnak semmiképp nem nevezhető.

A jövőre nézve ajánlom azt is a szerzőnek, hogy a jegyzetapparátus funkcióját illető felfogását gondolja újra. Hatalmas mennyiségű lábjegyzet tarkítja ugyanis a művet, és az ottani gondolatok nagy része tartalmilag sokkal inkább illene a főszövegbe, más részük pedig az érdemi mondanivalóhoz képest lényegtelen megállapításokat (pl. 85., 224. lábjegyzet) vagy felesleges visszautalásokat tartalmaz. A rengeteg megjegyzés annyira széjjeltördeli a szöveget, hogy az egyes gondolatmenetek szinte követhetlenné válnak, de legalábbis rendkívül megterhelik az olvasót. Egy olyan vállalkozásnak, amely a magyar jogrendszer alapjaival foglalkozik, és a magyar jogászok számára akar valamit nyújtani, annak figyelnie kellene az ilyen szempontokra. Ide kapcsolódik továbbá az az észrevételem, hogy a különböző diagramok, bonyolult ábrák éppenséggel nem könnyítik, hanem nehezítik a megértést.

További problémát jelentenek bizonyos stilisztikai megoldások. A könyvben néhol kifejezetten modoros kiszólásokkal találkozhatunk (pl. számos helyen előfordul az „itt jegyzem meg” kitétel – 66., 70., 74. o., 97., 122., 171. o.), máskor pedig egyszerűen egy tudományos értekezésbe nem illő kifejezéseket használ (pl. a felhatalmazás „továbbpasszolása” – 137. o.). Ugyanígyen okból nem érzem helyénvalónak a jogforrási hierarchia előtti kitalált idézetet, amely meglehetősen erőltetettnek és semmitmondónak tűnik. Mindezekon túl számomra magyartalannak hangzik a cím is (*A jogszabályok elméletéről*), mivel nyelvünkben a tartalomra utaló címek általában alanyesetben állnak. Az pedig végképp érthetetlen, hogy a rövidítések jegyzékében miért kell feltüntetni az „ld.”, „pl.” „stb.” és a „vö.” kifejezéseket, illetve azok teljes alakját.

Őszintén remélem, hogy kritikai megjegyzéseimet a szerző – ha nem is osztja mindenben – alkalmasnak találja majd továbbgondolásra, mivel értékes meglátásai ezek figyelembevételével elméletileg megalapozottabbá, koherensebbé, és a szélesebb közönség számára is hasznosíthatóvá tehetőek.

²⁷ A hatályossággal kapcsolatos ellentmondást úgy kísérli meg feloldani, hogy kijelenti, a hatály nem az érvényesség terjedelmét, hanem annak tartalmát jelenti (43. o.). Így azonban összekeveri a jogszabályi rendelkezést azzal, hogy e rendelkezést milyen feltételek esetén lehet alkalmazni.

Dénes Iván Zoltán
Beavatkozástól mentes cselekvés vagy uralomtól mentes emberi állapot?
(A liberális és a republikánus szabadságfelfogás hasonlóságai és
különbségei)

(Az alábbiakban három szabadságfelfogás belső logikáját, sajátosságait és kontextusát rekonstruálom. Annak érdekében, hogy kijelölhessem metszéspontjaikat és levonhassam tanulságaikat.¹⁾

I.

Van-e különbség *a szabad állam polgárainak szabadsága* és *a zsarnok alattvalóinak szabadsága* között? **Hobbes** szerint - amennyiben a zsarnok békén hagyja alattvalóit - nincs, **Harrington** viszont azt állította, hogy igenis van.

Hobbes úgy látta, hogy nincs különbség Lucca és Konstantinápoly lakosainak szabadsága között:

„Lucca városának tornyain még ma is olvasható a nagybetűs felírás: **LIBERTAS** – ebből azonban senki sem következtethet arra, hogy ott az egyénnek nagyobb szabadsága van, vagy hogy az állami szolgálat alól nagyobb mentességet élvez, mint Konstantinápolyban. Mert akár királyságról, akár népi államról van szó, a szabadság egy és ugyanaz.”²

¹ Köszönöm **Quentin Skinner**nek (University of Cambridge) a tanulmány angol nyelvű változatához fűzött elgondolkodtató megjegyzéseit és azt, hogy korábban elküldte nekem *Isaiah Berlin emlékelőadását*.

² **Thomas Hobbes: Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma.** (Ford, **Vámosi Pál**). Magyar Helikon, Budapest, 1970 (1651). 184, **Thomas Hobbes: Leviathan.** (Ed. by **Richard Tuck**). Cambridge University Press, Cambridge, 1991 (1651) /Cambridge Texts in the History of Political Thought/. 149. Vö. **Michael Oakshott: Politikai racionalizmus** (Szerk. és bev. **Molnár Attila Károly**). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 287-388, /1946-ban és 1975-ben megjelent Hobbes-tanulmányai/. Legutóbbi értelmezések: **Richard Tuck: Natural Rights Theories. Their Origin and Development.** Cambridge University Press, Cambridge, 1979. 119-142, 174-177, **Richard E. Flathman: Willful Liberalism. Voluntarism and Individuality in Political Theory and Practice.** Cornell University, Ithaca, 1992, **Ludassy Mária: Variációk egy témára Hobbes, Locke és Hume kapcsán. In: Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai.** (Szöveggondozás, bibliográfia: **Lakatos András, Erdélyi Ágnes, szerk. Háy János**) Atlantisz, Budapest, 1993. 343-359, **Richard Tuck: Philosophy and Government 1572-1651.** Cambridge University Press, Cambridge, 1993. /Ideas in Context/. 202-348, Uő: **Hobbes.** (Ford. **Bánki Dezső**). Atlantisz, Budapest, 1993. 87-148, **Laurence Berns: Thomas Hobbes.** (Ford. **Keszthelyi András**). In: *A politikai filozófia története* (Szerk. **Leo Strauss- Joseph Cropsey**). I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. I. 542-575, **Quentin Skinner: Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes.** Cambridge University Press, Cambridge, 1996, **Quentin Skinner: Liberty before Liberalism.** Cambridge University Press, Cambridge, 1998, **Quentin Skinner: Visions of Politics. I-III.** Cambridge University Press, Cambridge, 2002. **II. Renaissance Virtues, III. Hobbes and Civil Science.**

Hobbes ugyanis szabadságon *be nem avatkozást* értett. Az állam be nem avatkozásával azonosította azt a területet, ahol az egyének szabadok maradhatnak az államtól. A szörnyállam, a **Leviatán**, a szuverén ugyanis létezik és kell is, hogy létezzen, hiszen ezzel akadályozza meg a legrosszabbat, a *mindenki harca mindenki ellen* állapotát. Az a terület, amit szabadon hagy, az egyéneké, az az ő *szabadságuk*. Az, ami nem függ attól, hogy az állam milyen jellegű.

Harrington viszont úgy látta, hogy alapvető különbség van a luccaiak és a konstantinápolyiak helyzete között: „... egészen más dolog azt mondani, hogy egy luccainak nincs több szabadsága vagy védettsége Lucca törvényeivel *szemben*, mint egy töröknek a konstantinápolyi törvényekkel szemben, és megint más dolog azt mondani, hogy egy luccainak nincs több szabadsága vagy védettsége a törvények *révén*, mint egy töröknek van a konstantinápolyiak révén.”³

Lucca polgárainak szabadsága a város politikai berendezkedése révén különbözik a török szultán alattvalóinak a szabadságától. A luccaiak tudják: szabadságukat törvényeik biztosítják, amelyeket életük árán is meg kell védeniük. A török szultán alattvalói viszont elfogadták azt, hogy nem a törvények biztosítják szabadságukat, hanem uruk kegye.⁴ Lehet, hogy a szultán békén hagyja őket, ha úgy tetszik neki, de ezt semmi más nem garantálja. Csak a szultánon múlik, hogy mit cselekszik velük, mivel a törvények nem védik meg őket uralkodójuk önkényétől.⁵

Harrington tétele szerint ugyanis a politikai közösség egésze és tagjai akkor szabadok, ha nincsenek mások uralma alá vetve. Politikai szabadságuk feltételezi azt, hogy szabad közösségben élnek. Azt, hogy törvényeik megvédik őket, ők pedig – ha kell, akár életük árán is – törvényeiket. Mindenekelőtt attól védik meg magukat, hogy mások – külső hódítók vagy a városállam *grandi ambiciosi*, nagytényű hatalmasai - leigázhassák őket. Attól tehát, hogy ne legyenek megkötözött rabszolgák, hanem szabad emberekként éljenek.

Mindkettőjük érvelését megelőzte az a küzdelem, amely az uralkodó és a parlament között zajlott le Angliában arról, hogy joga van-e a királynak a parlament felhatalmazása nélkül fogságba vetni alattvalóit és adót vetni ki rájuk, vagy nincs. Amennyiben nincs erre joga, akkor a király nem különbözik a velencei dózsétól — állította az uralkodó. Ne különbözzön az angol király jogállása a velencei dózsétól — hangzott a parlamenti ríposzt — hiszen a dózse szabad polgárok előjárója, az angol nemzet uralkodójának pedig azzá kell válnia. Akkor lesz az, ha nem lesz joga a parlament felhatalmazása nélkül lefogadni alattvalóit és adót vetni ki rájuk.

³ **James Harrington: *The Commonwealth of Oceana and A System of Politics***. (Ed. by J. G. A. Pocock). Cambridge University Press, Cambridge, 1992 (1656) /Cambridge Texts in the History of Political Thought/. 20. Értelmezések: **J.G.A. Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition***. Princeton University Press, Princeton, 1975. 333-552, **Uő: *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with a retrospect***. Cambridge University Press, Cambridge, 1987 (1957). 124-147, **Jonathan Scott: *The Rapture in Motion: James Harrington's Republicanism***. In: *Political Discourse in Early Modern Britain*. (Eds. Nicholas Phillipson, Quentin Skinner). Cambridge University Press, Cambridge, 1993. 139-163. Az 1970/80-as évek amerikai republikanizmus értelmezéseiről: **Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmétörténeti háttéréről***. L'Harmattan, Budapest, 2003.

⁴ Vö. **Quentin Skinner: *Liberty before Liberalism***. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. 59-99.

⁵ **James Harrington: *The Commonwealth of Oceana and A System of Politics***. (Ed. by J. G. A. Pocock). Cambridge University Press, Cambridge, 1992 (1656) /Cambridge Texts in the History of Political Thought/. 20.

Stuart Károly 1649. január 30-án, lefejezése előtt beszédet intézett azokhoz, akik a vesztőhely körül álltak. Ebben — egyebek között — azt mondta: „Én igazán kívánom a nép, ugyanúgy, mint bárki más szabadságát. De meg kell mondanom Önöknek, hogy a szabadság annyit jelent, mint kormányzattal rendelkezni; azokkal a törvényekkel tudniillik, amelyeknek köszönhetően leginkább sajátjuk lehet az életük és sajátjuk lehetnek a javaik – s nem annyit tesz, mint részesedni a kormányzásból.”⁶

A trónjától már, fejétől pedig hamarosan megfosztott egykori uralkodó akkor, amikor a politikai szabadság és a személyes szabadság viszonyát értelmezte, azt a politikai kiváltság és a személyes- és a vagyonbiztonság kapcsolataként fogta fel. Eszerint a kormányzók gyakorolják a szuverenitást, ők kormányoznak és gondoskodnak a kormányzottakról, a kormányzottak pedig engedelmeskednek nekik és élnek a kormányzók nyújtotta biztonsággal.

Hobbes két esztendővel a király lefejezése után, 1651-ben jelentette meg a *Leviatánt*, és azt először **Oliver Cromwell**nek kívánta ajánlani. **Harrington** 1656-ban publikálta az *Oceániai Köztársaságot*. A parlament akkorra már elvesztette tényleges hatalmát.

Hobbesnak a szabadság és az államforma összefüggésére vonatkozó álláspontja a király álláspontjára emlékeztet és az egykori parlamenti érveléssel szemben áll.⁷ Argumentációjának egésze, szuverenitásértelmezése azonban korántsem szűkíthető erre. **Harrington** pedig láthatóan a polgárháborús parlament álláspontját fogalmazta újra, ám institucionalista republikánizmusa nem volt összeegyeztethetetlen a szuverenitás személyhez kötött értelmezésével sem. Művét a lord protektornak ajánlotta.

Más-más szabadságértelmezés található **Hobbes** és **Harrington** művében. **Hobbes** szabadságon a *be nem avatkozást, az államtól való függetlenséget, a kormányzottak személyes és vagyoni szabadságát* értette. *Negatív szabadságot*, amelyet a szuverenitás megtestesítője, az állam biztosít, és amely az anarchiával, a pusztulással, a *mindenki harca mindenki ellen* állapotával áll szemben.

Harrington értelmezése szerint a szabad politikai közösség polgárainak szabadságát a politikai közösség szabadságának intézményesítése teszi lehetővé és biztosítja. A politikai szabadság közege, terepe és feltétele annak, hogy tagjai szabadok legyenek. Ez viszont feltételezi azt, hogy a közösség tagjai készen álljanak arra, hogy ha kell, megvédjék közösségük és a maguk szabadságát, - a szabad polgár erényével rendelkezzenek.

⁶ **Hannah Arendt**: *A sivatag és az oázisok*. (Ford. Mesés Péter, Pató Attila). Gond Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest. 2002. 86. Az idézet forrása: **Hugh Ross Williamson**: *The Day They Killed the King*. Macmillan, New York, 1957. 143. Vö. **Michael Walzer** és **Fehér Ferenc** XVI. Lajos perére vonatkozó értelmezéseivel: **Michael Walzer**: (szerk, bev): *Regicide and Revolution. Speeches at the Trial of Louis XVI*. Columbia University Press, New York, 1992. 1-89, 217-251. Lásd még: **Ludassy Mária**: „*Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit.*” *A francia felvilágosodástól a francia forradalomig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1972. 199-448, **Ludassy Mária**: *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest, 1991, **Ludassy Mária**: *A toleranciától a szabadságig. Anglia 300 éve egy eszme tükrében*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992. Vö. **Kontler László**: *Az eszmetörténetírás-írás ígéretei*. *Budapesti Könyvszemle*, 1993, nyár 140-148, különösen: 146-148, **Ludassy Mária**: „*Sem vele, sem nélküle.*” *Változatok a szabadság témájára*. T-Twins Kiadó – Lukács Archívum, Budapest, 1996. 13-139.

⁷ **Quentin Skinner**: *Visions of Politics. I-III*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. **III. Hobbes and Civil Science.**, **Quentin Skinner**: *A Third Concept of Liberty. Isaiah Berlin Lecture. Proceedings of the British Academy*, 117 (2002). 237-268.

Ennek a két szabadságfelfogásnak, *a személyes és a politikai szabadság* fogalmának a későbbi értelmezései közül a továbbiakban három rekonstruálására, áttekintésére és összehasonlítására vállalkozom.

II.

Kizárja-e egymást a *személyes szabadság* és a *politikai szabadság*? Az, hogy vissza lehet élni a *politikai szabadság* fogalmával, azt jelenti-e, hogy elveszítette létjogosultságát? Növeli-e a *személyes szabadság* feláldozása a *politikai szabadságot*? Milyen kapcsolat van a *tudás* és a *szabadság* között? Ezekre a kérdésekre keresem a válaszokat **Isaiah Berlin** álláspontjának rekonstrukciója segítségével.

Isaiah Berlin ismert álláspontja első pillantásra azzal a szabadságfogalommal mutat rokonságot, amelyet az előbbieken **Stuart Károly** állásfoglalása és **Thomas Hobbes** egyik tétele kapcsán tekintettünk át és *negatív szabadságfogalomként, beavatkozástól való mentességként* jellemeztünk. Közelebbről azonban az értelmezés összetettebbnek mutatkozik, kontextusa pedig az 1640/50-es évek Angliájától igen különböző volt.

Fogalmi megkülönböztetésének, *pozitív és negatív szabadságfogalmának* közvetlen forrása **Benjamin Constant** (Rousseau és a jakobinusok felfogását cáfoló) értelmezése volt az ókori görög és római városállamok politikai és az újkori államok polgárainak egyéni szabadságáról, híressé vált kifejezésével a *régiak és a modernek szabadságáról*. **Isaiah Berlin** *A szabadság két fogalma* című híres székfoglaló előadásának (1958) gondolatmenetét harminc évvel később egy interjúban újraértelmezte.⁸ Ez áttekintésem kiindulópontja.

„Két kérdést kell elkülönítenünk egymástól. Az egyik úgy szól, hogy »*Hány ajtón tudok bemenni, mennyi lehetőséggel rendelkezem?*«. A másikat úgy fogalmazhatnánk meg, hogy »*Ki van szolgálatban itt, ki gyakorolja az ellenőrzés jogát?*« A két kérdés összekapcsolódik ugyan, de korántsem azonos és mindkettő külön-külön választ igényel. ... Mindkét kérdés és a belőlük származó összes többi is fontos és jogos kérdés és valamennyi válaszra vár. Engem azzal gyanúsítottak, hogy a pozitív szabadsággal szemben a negatív szabadságot védtem, és azt állítottam, hogy a negatív szabadság civilizáltabb a pozitív szabadságnál. Ezt azért tehettem, mert úgy vélem, hogy a pozitív szabadság (az emberhez méltó létezés

⁸ **Isaiah Berlin: Négy esszé a szabadságról.** (Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990 (1969). 7-106, 334-443, **Isaiah Berlin: Concepts and Categories. Philosophical Essays.** Oxford University Press, Oxford, 1980. 173-198, **Isaiah Berlin - Ramin Jahanbegloo: Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin.** Charles Scribner's Sons, New York, 1991. 40-43. A szöveg saját fordításom, s a kiemelések is tőlem származnak.

szempontjából alapvető) fogalmával gyakrabban éltek vissza, mint a negatív szabadság fogalmával, azt inkább meg tudták hamisítani, mint a negatív szabadság fogalmát.

Mindkét szabadságfogalom hiteles és megkerülhetetlen kérdést foglal magában és azok a válaszok, amelyeket rájuk adunk, meghatározzák az adott társadalom természetét. Azt, hogy a társadalmak liberális vagy tekintélyelvű, demokratikus vagy zsarnoki, evilági vagy papi uralom alatt álló, egyéni vagy közösségi, avagy más alapon szerveződnek.

A két szabadságfogalom mindegyikével számtalanszor visszaéltek: mind a negatív, mind a pozitív szabadságfogalmat politikai és erkölcsi értelemben ellentétükbe, visszájukra fordították. **George Orwell** mesterien mutatja be ennek mechanizmusát. Jön valaki és azt mondja: "Én képviselem valódi igényeidet. Talán azt hiszed, hogy tudod, hogy mit akarsz, de ez nem így van, hiszen én, a Vezér, a Párt központi bizottsága, jobban ismerlek téged, mint te önmagadat és segítek neked abban, hogy azt tehesd, amit valódi szükségleteid kívánnak.

A negatív szabadság fogalmával úgy élnek vissza, hogy egyenlő szabadságot követelnek a farkasnak és a báránynak, s az állam még akkor sem avatkozhat közbe, ha a farkas felfalja a bárányt. A tőkés korlátlan szabadsága elpusztítja a munkások szabadságát, a gyártulajdonosok vagy a szülők korlátlan szabadsága lehetővé teszi a számukra, hogy gyerekeket dolgoztassanak a szénbányákban. Éppen ezért a gyengéket az erősektől meg kell védeni és ennek arányában korlátok közé kell szorítani a szabadságot. A negatív szabadságot korlátoznunk kell, ha a pozitív szabadságot érvényre akarjuk juttatni. A két szabadságfogalom között egyensúlyt kell találnunk, de ennek mértékéről nincsenek elvi deklarációink. Mindkét szabadságfogalom érvényes, de úgy látom, hogy az álpozitív szabadságfogalom több kárt okozott a modern világnak, mint annak álnegatív ellenpárja. Ezen, persze, lehetne vitatkozni. **Benjamin Constant** (akit igen nagyra tartok) írta a szabadság két fajtájáról (az általam ismert interpretációk közül) a legjobb értelmezést *A régiék és a modernek szabadságának összevetése* címen."⁹

A szabadság politikai fogalma, a közösség önmeghatározása, szuverenitása — ha nem foglalja magában az egyéni szabadság sérthetetlenségét, a személyes szabadságot —, lehetőséget teremt arra, hogy a közösség nevében korlátozzák, sőt megakadályozzák azt, hogy az egyénnek a közösségtől háborítatlan privát szférája legyen. Ez pedig ahhoz vezet, hogy a közösség nevében le lehet igazni az egyént, fel lehet számolni annak szabadságát. A szabadság „antik”, „pozitív” felfogását — korántsem előzmények nélkül, de — a totális mozgalmak, majd rendszerek átértelmezték, kisajátították, visszájára fordították, eltorzították.

⁹ **Isaiah Berlin - Ramin Jahanbegloo: *Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin.*** Charles Scribner's Sons, New York, 1991. 40-42. Vö. **Benjamin Constant: *A régiék és a modernek szabadsága.*** (Ford. Csepeli Réka és mások). Atlantisz, Budapest, 1997. 39-72, 75-85, 237-260, 261-263, 271-272. Lásd még: **Huoranszki Ferenc: *Téveszme-történeti kalandozások.*** Budapesti Könyvszemle, 1991. 64-71, kül. 68-70, **Edna and Avishai Margalit** (eds.): *Isaiah Berlin. A Celebration.* The University of Chicago Press, Chicago, 1991. 100-109, **Ludassy Mária: *A trón, az oltár és az emberi jogok. Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban.*** Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. 151-202, **Márkus György: *A szabadságról.*** Beszélő, 1997/8-9. 18-29, **Kis János: *A szabadságról – Márkus Györggyel vitázva.*** Beszélő, 1997/8-9. 30-53, **Márkus György: *Illúziók és reáliák.*** Beszélő, 1997/8-9. 54-71, **Kis János: *Margináliák.*** Beszélő, 1997/8-9. 72-82, **Ludassy Mária: *Elhiszem, mert ésszerű. Tanulmányok az angol és a francia felvilágosodás koráról.*** Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 83-99, 167-186, **Kis János: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány.*** Indok, Budapest, 2000. 17-53, **Quentin Skinner: *Liberty before Liberalism.*** Cambridge University Press, Cambridge, 1998, *A szabadság két fogalma* előzményeit és visszhangját ismerteti: **Michael Ignatieff: *Isaiah Berlin. A Life.*** Chatto and Windus, London, 1998. 218-263.

A kultúra egyetemességének merev felfogása ugyanis kizárja a különböző kultúrák megértését. A felvilágosodás emberképei közül a legdifferenciálatlanabbak, a leszűkítő értelmezésűek merev alkalmazásai, a természettudományos szemlélet korlátlan kiterjesztése az emberi világ egyéni döntéseket igénylő kérdéseire uniformizáláshoz vezet. Ez pedig mágikus felfogást, a szakértők, a menedzserek, a hatalom technikusai teljhatalmú uralmát eredményezheti, és elvezethet a „**történelmi szükségszerűség**” bálványimádásához és a neki bemutatott tömeges emberáldozatokhoz.

A statikus és mechanikus emberfogalom és a természettudományos világgép és módszerek kivetítése a társadalomtudományok, az emberi világ, különösen pedig a történetírás területére kártékony és egyoldalú, hiszen a fatalista-determinista szemlélet térhódítása az egyéni autonómia visszaszorítását és elsorvadását eredményezi. A **biztonságigény** a kritikai gondolkodás, a felnőtt magatartás helyett a **ráolvasás**, a **mágia** különböző formáinak terjedéséhez vezet. Az autonóm individuumoknak szembe kell nézniük azzal, hogy amennyiben hagyják, hogy mások gondolkodjanak és döntsenek helyettük, az autonóm egyéniségek létezését visszaszorító uniformizálás térnyeréséhez nyújtanak segédkezet. Ezzel szemben autonómia iránti igényüket újra és újra érvényre kell juttatniuk.¹⁰

1964-ban, az **Arisztotelész Társaság** évi jelentésében közölt elnöki üzenetében **Isaiah Berlin** idézte János evangéliumának híres 8:32 versét: „Megismeritek az igazságot, és az igazság szabaddá tesz benneteket.”¹¹

Mindig felszabadít a **Tudás**? A tudás és a szabadság viszonya valóban annyira harmonikus, amennyire a klasszikus görög filozófusok, a keresztény teológusok és a modern racionalisták többsége gondolta? Válasza tagadó volt. Ráadásul felfogása szerint a tértől és időtől független igazság, emberi természet és eszményi társadalom szekularizált teológiai előfeltevései az uniformizálásnak kedveznek, nem pedig az emberi autonómia igényeinek és lehetőségeinek. **Isaiah Berlin** nem hitt abban, hogy a **Tudás** és a **Szabadság** azonosítható lenne egymással. A determinista és a sztoikus szabadságértelmezéssel szemben a hétköznapi szabadságértelmezés és az értékpluralizmus jegyében fogalmazta meg saját véleményét arról, hogy milyen összefüggés van a **Tudás** és a **Szabadság** között.

Az okság és az egyén morális felelőssége közötti paradox összefüggés azt semmiképpen nem jelenti, hogy a külső meghatározottságok tudata azonos a választás szabadságával. Ez önáltatás. A másik véglet is illúzió. Az, hogy a szabadság a körülményektől való függetlenségben lelhető fel, nevezetesen abban, hogy az egyén mennyire képes a körülmények ellenére megőrizni belső szabadságát, megmaradni a börtönfalak között is szabadnak. A börtönfalak ugyanis börtönfalak maradnak attól, hogy megkíséreljük függetleníteni magunkat tőlük.

A **Tudás** és a **Szabadság** sem közvetlenül, sem közvetve nem azonos egymással, viszonyuk pedig összetett. Bármennyire leegyszerűsítő is elemeiben a hétköznapi értelmezés, lényegét tekintve közel áll ahhoz, amelyet **Isaiah Berlin** érvényesnek tartott. Nevezetesen:

¹⁰ **Isaiah Berlin: *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas.*** Chatto and Windus, London, 1976, **Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról.*** (Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990 (1969). 9-57, 107-333, 173-198, **Isaiah Berlin: *Az emberiség göcsörtös fűje. Fejezetek az eszmék történetéből.*** (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996 (1991). 11-131, 243-284.

¹¹ **Isaiah Berlin: *Concepts and Categories. Philosophical Essays.*** Oxford University Press, Oxford, 1980. 173. Az idézet egy mondat fele. Az egész így szól: „Ha kitarotok tanításomban, valóban tanítványaim leszek, megismeritek az igazságot, és az igazság szabaddá tesz benneteket.” **Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás.** Szent István Társulat, Budapest, 1987. 1214.

szabadságunk abban áll, hogy tevékenységünket ne korlátozzák akadályok. Minél több lehetőségünk van arra, hogy tevékenységünket akadálytalanul folytathassuk, annál szabadabbak vagyunk. Minél kevesebb lehetőségünk van erre, annál kevésbé vagyunk szabadok. Ez a hétköznapi szabadságértelmezés lényege.

A morális szabadság, a függetlenség, az önrendelkezés mind fontos elemei a szabadságnak, ám az nem szűkíthető le rájuk, hiszen a választások, a lehetőségek objektív világa elengedhetetlen feltétele annak, hogy szabadon dönthessek. Nyitott kapukra, s utakra van szükségem ahhoz, hogy beléphessek rajtuk és végigjárhassam őket — ezek a szabadság nélkülözhetetlen feltételei. Az viszont, hogy tudjak lehetőségeimről, korántsem annyira fontos, mint az, hogy legyenek lehetőségeim. Lehetőségeim objektív adottsága szabadságom alapja. Lehetőségeimről való tudásom fontos befolyásoló tényezője annak, hogy élni tudok-e lehetőségeimmel vagy sem, szabadságom pedig abban áll, hogy választhatok a lehetőségek közül. Választok, hiszen a lehetőségek és az értékek nem azonos irányba mutatnak. Ha az egyiket választom, egy másikról lemondok, viszont egy-egy lehetőség újabb és újabb lehetőségeket és választásokat tesz számomra elérhetővé, másokat pedig kizár.

Szabadságom nem tudásomban áll, hanem lehetőségeimben, amelyekkel inkább tudok élni, ha tisztában vagyok velük és magammal, mint ha nem. Alapját pedig sokkal kevésbé a tértől és időtől független emberi természet hiedelme alkotja, mint inkább lehetőségeim sokszínű világa és belső autonómiám képezi.¹²

A „*negatív*” szabadsággal, a beavatkozástól való mentességgel azért nehezebb visszaélni, mint a „*pozitív*” szabadsággal, az önrendelkezéssel, az önkormányzás igényével, mivel a pozitív szabadság az emberi természet statikus és intoleráns felfogásával kapcsolódott össze. Azzal, amely felcserélhetővé tette tudás és szabadság különböző értékeit azáltal, hogy azonosította őket egymással. Holott a kettő különbözik egymástól: a tudás ugyanis tudás, a szabadság pedig szabadság.

Az egyén szabadságának feláldozása a közösség oltárán abszolút veszteség és nem növeli azokat az értékeket, amelyekért az áldozatot hozták. Ez olyan gondolkodásmód következménye, amely egyre több emberáldozatot követel.

Isaiah Berlin arra a kérdésre kereste a választ, hogy a *humanista individualizmus*, a *felvilágosodás* és a *liberalizmus* eszmei öröksége hogyan tette lehetővé ennek az embertelen logikának az érvényesülését. Úgy látta, hogy a felvilágosodás fő vonulata merev és egyoldalú racionalista előfeltevéseivel magában rejtette a totális gondolkodásmódot. Azzal, hogy egy és csakis egy megoldás létezik és aki annak birtokában van, kényszerítheti a többieket arra, hogy őt kövessék, hiszen ő az, aki igazi érdekeiket képviseli. **Isaiah Berlin** a huszadik század két totális rendszerét összekapcsolta a 19. század két nagy felszabadító mozgalmával: a *fasizmust* a *romantikus nacionalizmus* eltorzulásának tartotta, a *bolsevizmust* pedig a *humanista individualizmus* kifordításának.¹³

Az egyetlen és kizárólagos megoldás igénye ugyanis mélyen gyökeredzik emberi igényeinkben. Mindenekelőtt abban, hogy a szabadságot és az igazságosságot biztonsággal helyettesítsük és az értékek harmóniájával, a gondolkodás királyi útjának keresésével,

¹² **Isaiah Berlin**: *Concepts and Categories. Philosophical Essays*. Oxford University Press, Oxford, 1980. 173-198.

¹³ **Isaiah Berlin**: *Négy esszé a szabadságról*. (Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990 (1969). 107-180.

mindent megmagyarázó sémák megalkotásával vagy elfogadásával, egy nagy kirakós-játék elemeinek egymás mellé helyezésével mentsük fel magunkat az alól, hogy felnőtte váljunk és felelősséget vállaljunk tetteinkért. Ez infantilis állapotunkat rögzíti és kiszolgáltatt bennünket a mágikus gondolkodás és a bálványimádás újmódi formáinak.

Annak, amelyet „**a nagy inkvizítor**” képviselt: a *Csoda*, a *Titok* és a *Tekintély* uralmának. Ennek jegyében a választás szabadságától való félelem helyére a vak engedelmesség alapján álló stabilitás lépett, a kritikai gondolkodásmód helyére a birkanyáj-idomítás, a boldogság, a szabadság és az igazságosság helyére pedig a biztonságra törekvés. Mindez pedig a hivatásos forradalmárok, illetve a „*Tudás*” birtokában lévő szakértők természetfölötti tekintélyen alapuló korlátlan hatalmához vezetett és vezet. **Platón** államutópiáját, **Joseph de Maistre** vízióját **Lenin** valósította meg, **Auguste Comte** technokrata társadalom-modelljét pedig a szakértők uralma.

A fasiszmus forrása a *megsebzett nemzeti önérzet*. A németek harminc éves háborúban átélt szenvedései, a francia kultúrával szembeni kisebbségi érzete és ambivalenciája, majd a racionalista humanizmus egyoldalúságára adott válaszuk, a *romantika* alkotásmitoszájának alkalmazása a politika területére mind-mind szerepet játszottak a fasiszmus kialakulásában.¹⁴

A *nacionalizmus* 20. századi reneszánsza pedig – **Schiller** „*meghajlított vesszője*”-ként – visszahatás a racionalizáltan megszervezett világ haszonelvű, technicizált megközelítésére. Arra, amelyben sokan – fiatalok, szegények, a volt gyarmati országok lakosai - nem találták (és nem találják) a helyüket. S mindazok, akik nem akartak (akarnak) zsetonok lenni egy olyan játszmaiban, amelyet nem ők játszanak, a boldog aranykor iránti vágyakozástól a megteremtendő paradicsomi állapotokig számtalan formában jutottak (jutnak) el korábbi, az iparosodás előtti állapotok eszményítéséhez és ahhoz, hogy ezek nevében forduljanak szembe a vágyaikat számításon kívül hagyó haszonelvű szemlélettel. Azzal, amely a természettudományos szemlélet technikáit alkalmazza az emberi életre. Fellázadtak (fellázadnak), hiszen abban egyediségüknek, akaratuknak, érzelmeiknek, hiedelmeiknek, eszményeiknek, saját életformájuknak egyszerűen nem volt (nincs) helye. A lázadás az önvédelmet szolgáló ellenállás egyik patológikus formája.¹⁵

Isaiah Berlin tehát – **Benjamin Constant** nyomán – a *negatív szabadság*, a személyes, az egyéni szabadság védelme jegyében az 1950-es években szembeszállt a *pozitív szabadság*, a *politikai szabadság* fogalmát kisajátító, azt a *személyes szabadság* feláldozása árán növelni állító *totális gondolkodás és rendszer* logikájával. Azt állította, hogy a *személyes szabadság* feláldozása semmivel sem erősíti a *politikai szabadságot*, a politikai közösség önkormányzatát, megsemmisítése abszolút veszteség. Úgy látta, hogy a *totális gondolkodás* és a *totális rendszerek „pozitív szabadsága”* a politikai szabadság felcserélése a *biztonságérzettel*, a biztonságigénnyel, és lemondás mind a *személyes, mind a politikai szabadságról*. Ennek a helyettesítésnek a nyomán a mindenható és mindentudó *teljhatalmú elit*, a *hatalomtechnikusok*, a *szakértők* misztikus és mágikus hatalma jött (jön) létre.

¹⁴ **Isaiah Berlin: Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből.** (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996 (1991). 133-242, 285-325, **Isaiah Berlin: The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History.** Chatto and Windus, London, 1996. 168-193, 232-248, **Isaiah Berlin - Ramin Jahanbegloo: Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin.** Charles Scribner's Sons, New York, 1991. 96-99.

¹⁵ **Isaiah Berlin: Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből.** (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996 (1991). 327-357, **Isaiah Berlin: The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History.** Chatto and Windus, London, 1996. 249-266.

Olyan uralom, amelyet a felvilágosodás gondolatkinésének egyik ága, a merev, kizárólagos, egyszer s mindenkorra szóló megoldások igénye, valamint a romantikának a művész alkotói intuícióját mindenek fölé helyező, teremtő beállítottságának a politika területére kiterjesztése erősített fel.¹⁶

Antropológiai forrását az értékek pluralizmusával és konfliktusával szemben az értékek összhangját és egységét feltételező *emberi infantilizmus* gyámolítás-igénye alkotja. Az az élményvilág, amely a *megsebzett nemzeti büszkeségben*, illetve a *lesüllyedő rétegek* - további süllyedésüket mindenáron megakadályozni vágyó - *biztonságigényében* gyökeredzett. A szellemi mintát pedig a *mindenható elit kormányzásának* kívánatosságát megjelenítő sémák kínálták.

A *személyes szabadság* feláldozása nem a *politikai közösség önkormányzatának* erősödéséhez, igazságossághoz vagy egyenlőséghez vezet, hanem mindenre kiterjedő, *totális zsarnoksághoz*. Ahhoz, amelynek ellenszere az egyéni autonómia, a személyes szabadság és az azt biztosító garanciák rendszere, a hatalmak megosztása. A politikai szabadság fenntartása maga is a hatalom csökkentését és a *személyes szabadság* védelmét feltételezi.

A *felvilágosodás* merevségeit **Isaiah Berlin** **Vico**, **Herder**, **Hamann** és **Jacobi** nézeteinek felfedezésével, feltárásával és megszívlelésével korigálta. A felvilágosodás szerinte nem egyvonulatú volt, hanem sokágú. Rokonszenve kevésbé illette azt, amelyet **Voltaire**, **d'Alembert**, **Helvétius**, **Holbach** és **Rousseau** képviselt, mint amelyet **Montesquieu**, **Hume** és **Kant**.¹⁷ Ma már azt is tudjuk, hogy a felvilágosodás nem egyes, hanem többes számú, hiszen a felvilágosult abszolutizmusokat nem árnyalatnyi különbség választotta el Montesquieutól és a skót felvilágosodástól, s az egyes felvilágosodások nagyon is különböző irányzatokat foglaltak magukban.¹⁸

¹⁶ **Isaiah Berlin**: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996 (1991). 285-325, **Isaiah Berlin**: *The Roots of Romanticism. The A. W. Mellon Lectures in the Fine Arts, 1965*. The National Gallery of Arts, Washington, D.C. - Chatto and Windus, London, 1999.

¹⁷ **Isaiah Berlin**: *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas*. Chatto and Windus, London, 1976, **Isaiah Berlin** (selected, intr., comment.): *The Age of Enlightenment. The Eighteenth-Century Philosophers*. Oxford University Press, Oxford, 1979 (1956). 11-29, Berlin, 1981. 1-24, 111-187, **Isaiah Berlin**: *The Magus of the North: J. G. Hamann and the Origins of Modern Irrationalism*. John Murray Publishers, London, 1993, **Isaiah Berlin**: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996 (1991). 11-36, 103-131, 243-284, **Isaiah Berlin**: *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*. Chatto and Windus, London, 1996. 232-248. Vö. **Ludassy Mária**: „*Valóra váltjuk a filozófia ígéreiteit.*” *A francia felvilágosodástól a francia forradalomig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1972. 9-197, 9-197, 9-197, **Ludassy Mária**: *Négy arckép*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989, **Ludassy Mária**: „*Sem velem, sem nélkülem.*” *Változatok a szabadság témájára*. T-Twins Kiadó – Lukács Archívum, Budapest, 1996. 13-139, **Ludassy Mária**: *Elhiszem, mert ésszerű. Tanulmányok az angol és a francia felvilágosodás koráról*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.100-123.

¹⁸ Vö. **Istvan Hont** – **Michael Ignatieff** (eds.): *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983, *A skót felvilágosodás. Morálfilozófia szöveggyűjtemény*. (Vál, szerk, utószó: **Horkay Hörcher Ferenc**). Osiris Kiadó, Budapest, 1996, *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. **Horkay Hörcher Ferenc** szerkesztésében. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997, 193-261, **Kontler László**: *Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Atlantisz, Budapest, 1997, **J. G. A. Pocock**: *Barbarism and Religion. I. The Enlightenment of Edward Gibbon, 1737-1764*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999, **J. G. A. Pocock**: *Barbarism and Religion. II. Narratives of Civil Government*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Berlin felvilágosodás-bírálata sokkal inkább **Karl Popper** és **J. L. Talmon** *totalitarizmus-kritikái*val rokonítható, mint **Horkheimer** és **Adorno** *A felvilágosodás dialektikájával*.¹⁹ Szemlélete pedig nyilvánvalóan *liberális* ugyan, de nem *haszonelvű*, nem is *perfekcionista*, hanem *szkeptikus*.

Isaiah Berlin a 19. század végi - 20. század eleji *angol neohegeliánus szabadságértelmezések*hez, **Bernard Bosanquet**, **T. H. Green** és **L. T. Hobhouse** interpretációihoz viszonyult, azokból merített és azokkal polemizált. Akkor is, amikor a totális felfogás kritikáját fogalmazta meg. Ez volt ugyanis Berlin állásfoglalásának kontextusa.²⁰

Az állásfoglalás lényege szerint a *személyes szabadság* és a *politikai szabadság* tehát nem zárja ki egymást, de nem is helyettesíthető egymással. Mindkettőnek megvan a maga külön létjogosultsága. Egyiket sem pótolja a másik, egyik feláldozása sem eredményezi a másik megerősödését vagy növekedését. Egyikük sem azonosítható semmi mással, így sem egymással, sem az igazságossággal, sem az egyenlőséggel, sem a biztonsággal. A *politikai szabadság* helyét viszont a *biztonság*, a *lehetőségek közötti választást* a kizárólagosság jegyében fellépő *szakértői* (valójában mágikus jellegű) *tudás*, a *személyes szabadságot* a *nagy szervezeteknek való alárendelődés* váltotta, válthatja és váltja fel.

A kör tehát bezárult: a szabadság mindkét fajtáját a *biztonság* szorítja ki. Az, amely **Hannah Arendt** szerint éppen annak a következménye, mivel a *politikai tér*, a *politika gyakorlása*, a *politikai szabadság* és a *bátorság* eltűnik az emberi világból.

III.

Mi a *politika értelme*? Mi alkotja a *politikai szabadság* közegét? Miért tűnt el a *politikai szabadság* az európai köztudatból? Miért váltotta fel előbb az *akarat szabadsága*, később a *személyes biztonság*, a zsarnokságtól való személyes mentesség, majd a *totális rendszerek* zsarnoksága?

Hannah Arendt meg volt győződve arról, hogy a *forradalmi hagyomány*, a *participatív demokrácia*, az *önkormányzat* központi értéke a *politikai szabadság*, annak lehetősége, feltétele és közege pedig a közélet, a *politika*. Az önkormányzatnak, a közvetlen demokráciának, a politikai szabadságnak a fundamentuma a görög városállam politikai tere volt, ahol a városállam szabad polgárai összegyűltek, hogy a velük egyenrangúakkal

¹⁹ Vö. **Ludassy Mária**: *Elhiszem, mert ésszerű. Tanulmányok az angol és a francia felvilágosodás koráról*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 83-99.

²⁰ **Quentin Skinner**: *A Third Concept of Liberty. Isaiah Berlin Lecture. Proceedings of the British Academy*, 117.(2002). 239-243.

vitatkozzanak és döntéseket hozzanak. A szabad polgárokat nem gyűrték maguk alá a háztartás gondjai, ezért fordíthatták idejüket és energiáikat a közügyekre. A mindennapi politikai gyakorlat volt a politikai szabadság alapja, közege és feltétele.

A szabadság nem velünk született, nem belénk ültetett, s főleg nem *az* ember sajátossága, hanem emberek közötti kapcsolatrendszer. Az emberek különbözőségének és együttélésének mesterséges intézménye, a politika világának konstrukciója, az antik polisz vívmánya.²¹ Az, amely hosszú időre eltűnt az emberiség gyakorlatából és emlékezetéből. Az, amely az amerikai önkormányzati rendszer köztársasággá szervezésében született újjá, majd – a párizsi kömmün, az 1905-ös orosz forradalom és az 1918-as németországi forradalom után - az 1956-os magyar forradalom öngazgatási törekvéseiben találhatunk rá az egész emberiség számára reményt adó kísérletre.

„... az ókori világ hanyatlásától a modern világ megszületéséig... a politikai szabadság nem létezett. ... politikai szabadságon nem egy politikai jelenséget, hanem éppen ellenkezőleg, azoknak a nem politikai jelenségeknek a többé-kevésbé szabad tartományát értették, amelyet egy adott állam lehetővé tesz és szavatol azok számára, akik alkotják.”²²

Arendt szerint tehát a politikai szabadság (a *pozitív szabadság*, a *régiak szabadsága*) volt a szabadság, a személyes szabadság (a *negatív szabadság*, a *modernek szabadsága*) pedig a politikától való mentességet jelentette.

„A szabadság mint politikai jelenség a görög városállamok felemelkedésével egykorú. Hérodotosz óta a politikai szervezet olyan formájaként fogták fel, amelyben a polgárok uralom-nélküli feltételek között élnek együtt, ahol nincs választóvonal uralkodók és alattvalók között. Az uralom-nélküliségnek ezt a fogalmát az *iszonomia* fejezte ki, amelyet az a jegy különböztetett meg az ókoriak által felsorolt kormányformák között, hogy teljesen hiányzott belőle az uralom fogalma. ... A poliszt *iszonomiának* és nem demokráciának tekintették. A „*demokrácia*” szót, amely már akkor a többség uralmát fejezte ki, eredetileg az *iszonomia* ellenzői alkották, és ezt kívánták mondani: amire azt mondjátok, hogy „uralom-nélküliség”, az voltaképpen csak egy másik fajtája az uralkodásnak, ez a legrosszabb kormányforma, a démosz uralma.”²³

A szabadság az *uralom nélküliség*hez kapcsolódott. Ahhoz az állapothoz, amelyben nincsenek uralkodók és alattvalók, hanem csak egyenrangú polgárok vannak.

„... az egyenlőség, amelyet... gyakran tekintünk a szabadság veszélyeztetőjének, eredetileg szinte azonos volt vele. De a törvény korlátain belüli egyenlőség ... nem a körülmények egyenlősége volt, ... hanem az egyenrangúak testületét alkotók egyenlősége. Az *iszonomia* nem azért garantálta az egyenlőséget, az *iszotészt*-t, mert minden ember egyenlőnek született, vagy teremtett, hanem ellenkezőleg, azért, mert az emberek természettől fogva (*phüszei*) nem voltak egyenlők, és szükségük volt egy mesterséges intézményre, a poliszra, amely *nomosz*-a révén egyenlővé tehetette őket. Az egyenlőség kizárólag ebben a sajátosan politikai

²¹ **Hannah Arendt: A sivatag és az oázisok.** (Ford. Mesés Péter, Pató Attila). Gond Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest, 2002 (1993). 21-207, kül. 21-25.

²² **Hannah Arendt: A forradalom.** (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). 38.

²³ **Hannah Arendt: A forradalom.** (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). 38.

szférában létezett, ahol az emberek polgárként és nem magánszemélyként találkoztak egymással.”²⁴

Az egyenlőség és a szabadság *mesterséges konstrukciók* voltak a polisz szabad polgárai számára.

„... a mi egyenlőségfogalmunk ... szerint az emberek egyenlőnek születnek vagy teremtetnek, s társadalmi és politikai, vagyis emberek által létrehozott intézmények révén válnak egyenlőtlené. A görög polisz egyenlősége, *iszonomiája* a polisz jellemzője volt, s nem az embereké, akiket polgár voltuk, s nem születésük miatt illetett meg az egyenlőség. Sem az egyenlőséget, sem a szabadságot nem tartották az emberi természet inherens tulajdonságának, egyik sem volt *phüszei*, természetből adott és magától értetődő, hanem *nomó* eredt mind a kettő, vagyis konvencionális volt és mesterséges, emberi erőfeszítés eredménye, s az ember által létrehozott világ tulajdonsága. A görögök azt tartották, hogy mindenki csak a vele egyenrangúak között lehet szabad.”²⁵

A szabadság a *görög városállam polgárait*, nem pedig *az embereket* illette meg.

„... a szabadság egyáltalán nem mindenfajta, hanem csak bizonyos emberi tevékenységekben nyilvánul meg, és ezek a tevékenységek csak akkor tudnak megjelenni és valódivá válni, ha mások látják és megértik őket és emlékeznek rájuk. Egy szabad ember élete nem nélkülözheti mások jelenlétét. Magának a szabadságnak ezért olyan helyre van szüksége, ahol az emberek össze tudnak jönni: agorára, piacra, illetve a poliszra, a valódi politikai tere.”²⁶

A szabadság *politikai szabadság* volt, amely a görög városállam piacraéhez, a politikai térhez kötődött. A szabadság eredeti, ókori görög politikai értelmezését, a demokrácia antik politikai gyakorlatát később elfedte az, hogy **Platón** és **Arisztotelész** – a szofistákkal szemben – tanítványaikkal kivonultak a városállam közéleti központjából, a piacra, az agoráról, s így a politikai életből. Nézeteiket szűk körben vitatták és terjesztették, a politikai szabadság minden szabad polgárra kiterjedő mindennapi gyakorlása helyett tevékenységüket a *tudományos vitatkozás szabadságára* szűkítették. Az ő *politikaellenes beállítottságuk* a politika és a politikai szabadság leértékelését jelentette, s mivel a keresztény gondolkodók az ő tanításaikból merítettek, ez megnyitotta az utat a szabadságot az *akarat szabadságára* szűkítő, a *külvilágtól el- és befelé forduló* keresztény értelmezés előtt. **Augustinus** a szabadságot mindenfajta külső tértől és politikától elszakította, s azt *belső szféraként* értelmezte. Az akarat szabadsága a transzcendenciával, nem pedig a városállam politikai gyakorlatával és annak külső terével kapcsolódott össze és így teljesen elszakadt a politikai szabadságtól. A befelé fordulás, a külső tértől elszakadás a görög városállamok gyakorlatával szögesen ellentétes volt, hiszen a belső világ *az ember*, nem pedig *az emberek* világa volt.

Az újkori politikai filozófia - **Hobbes**től a 20. századig – a politikával és az attól elválaszthatatlan szabadsággal szemben felértékelte az egyéni és a társadalmi biztonságot.

²⁴ **Hannah Arendt: A forradalom.** (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). 38-40. Vö. **Hannah Arendt: The Human Condition.** The University of Chicago Press, Chicago, 1989 (1958). 22-78.

²⁵ **Hannah Arendt: A forradalom.** (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). 40. Vö. **Hannah Arendt: The Human Condition.** The University of Chicago Press, Chicago, 1989 (1958). 22-78.

²⁶ **Hannah Arendt: A forradalom.** (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). 40. Vö. **Hannah Arendt: A sivatag és az oázisok.** (Ford. **Mesés Péter, Pató Attila**). Gond Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest. 2002 (1993). 21-207.

Majd mindkét fogalmat – a politikát és a szabadságot – a totális rendszerek kisajátították és meghamisították.²⁷

A fogyasztói társadalom pedig korántsem az önkormányzat, a politikai gyakorlat, a politikai szabadság helyreállításán alapul. Holott az *emberi állapot* összefügg a politika értelmével, lényegével, annak gyakorlásával, a politikai szabadsággal. A politika lényege ugyanis a *politikai szabadság*, az *uralom nélkülség*, a *bátorság erénye*, a *participatív demokrácia*, a *republikanizmus*.

A modern emberiség forradalmi hagyománya az önkormányzat iránti igény megtestesülése, amelyet az 1770/80-as évektől az 1956-os magyar forradalomig spontán szerveződő és az európai kontinensen újra és újra eltaposott közvetlen demokratikus népi kezdeményezések (az 1871-es párizsi, az 1905-ös oroszországi, az 1918-as németországi és az 1956-os magyar forradalmi tanácsok) fejeztek ki. A *forradalom* fogalma csak a modern korban alkalmazható mint a *szabadság megalapozása*. A szabadságé, amely politikai természetű, míg a *felszabadulás*, az *elnyomás alóli mentesség* személyes jellegű.

A francia forradalom nem tudta megalapozni a szabadságot, mert a forradalom vezetői az állami politika eszközeivel fel akarták számolni a szegénységet, s nem csupán ebben vallottak kudarcot, hanem elmulasztották azt is, hogy korlátozzák az erőszakot, alkotmányos eszközökkel megfékezzék a királyi abszolutizmust és kialakítsák az alkotmányos monarchiát. Ám azzal, hogy a *szociális kérdés* politikai megoldására vállalkoztak, a *központosítás* és az *abszolutizmus* útjára léptek és a *központosított nemzetállam* formájában újjáalkották a korábbi *királyi abszolutizmust*, és ezzel rossz mintát kínáltak az újkori forradalmak számára.

Az amerikai forradalom viszont a *szabadság megalapozása* volt. A létrejött *föderatív köztársaság* az állampolgárok önkormányzatának keretét alkotta. A nyomasztó szegénység hiánya és az, hogy nem volt abszolutizmus, valamint a földbőség és a protestáns etika együttesen tette lehetővé a *Constitutio libertatis*-t, valósággá pedig a már meglévő *önkormányzati rendszer* alapján az alapító atyák bölcsessége formálta azt.²⁸ Ezt fedte el az az Amerika-fogalom, amely az amerikai forradalmat eljelentéktelenítette és az amerikai önmagukról kialakított képét az európai bevándorlók tejjel mézzel folyó Kánaán iránti sóvárgásával, a fogyasztással, a gazdagsággal, a materiálisan értelmezett "ígéret földjé"-vel váltotta fel. Ez viszont a *gazdagság-szegénység* ellentétpárjával írható körül, és nem a *szabadság-zsarnokság* ellentétével. Holott az amerikai forradalom és az amerikai köztársaság a szabadság megalapozása volt.

²⁷ Hannah Arendt: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. (Ford. Módos Magdolna). Osiris Kiadó – Readers International, Budapest, 1995 (1977). 151-180. Vö. Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*. (Ford. Mesés Péter, Pató Attila). Gond Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest, 2002 (1993). 21-207. Lásd még: Hannah Arendt: *The Human Condition*. The University of Chicago Press, Chicago, 1989 (1958). 22-78.

²⁸ Hannah Arendt: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). Vö. J. G. A. Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, Princeton, 1975, Joyce Appleby: *Capitalism and a New Social Order*. New York University, New York, 1984, Isaac Kramnick: *Republicanism and Bourgeois Radicalism. Political Ideology in late Eighteenth-Century England and America*. Cornell University Press, Ithaca-London, 1990, Joyce Appleby: *Liberalism and Republicanism in the Historical Imagination*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1992, Philip Pettit: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford University Press, Oxford, 1997. Lásd még: Ludassy Mária: *Szabadság, egyenlőség, igazságosság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989. 7-46. Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmétörténeti háttéréről*. L' Harmattan, Budapest, 2003.

Míg a *francia forradalom* a *leghatásosabb* és a *legsikertelenebb forradalom* volt, addig az *amerikai* a *legkevésbé hatásos* és a *leginkább sikeres*. A modern forradalmak ugyanis túlnyomórészt a francia mintát követték, s a modern kor forradalmárai "*hivatásos forradalmárok*" lettek. Azok a fogalmak, amelyeket a forradalmakra alkalmazunk, a francia forradalom kategóriái, hiszen *a sikertelen francia vált mintává*. Olyannyira, hogy még az amerikai forradalomról is a francia alapján gondolkodunk és maguk az amerikaiak előtt is elhalványult saját forradalmuk jelentősége. Holott a szabadság megalapozását az amerikai föderatív köztársaság létrehozása jelentette. Azt, hogy ki-ki részt vehet a polisz ügyeiben, azaz formálhatja a saját és közössége életét.²⁹

A szabadság ellentéte a zsarnokság, a demokratikus köztársaság ellentéte viszont immár nem egyszerűen a hagyományos zsarnokság, hanem a *modern zsarnokság*, a *totális rendszer*. Az pedig *nem* egyszerűen a *félelmen alapul* (mint a hagyományos zsarnoki uralom), hanem *az ideológián és a terroron*.

Hannah Arendt szerint *a totális rendszerek új kormányzati formát alkotnak*, az ideológia és a terror uralmát. A náci és a bolsevik rendszer olyan uralom, amelynek lényegéhez tartozik *az engedelmes alattvalók állandó megfélemlítése, a jogi és morális személyiség megsemmisítése, az evilági pokol megvalósítása*. A totális rendszerek ugyanis egy ez idáig sohasem volt világot, a pusztulás világát hozták létre.

Ahogy az *internáló táborok* a *Hádész*, a *munkatáborok* a *Purgatórium* vízióinak, úgy a *megsemmisítő táborok* pedig a *Pokol* látomásának a megvalósításai. A totális uralom lényege, *a valóság helyettesítése a fikcióval*, a felesleges tömegek árnyéklétre szorítását szolgálja. A robotok rémálomszerű világát, a magányosság kizárólagossá tételét, az atomizált individuumok teljes elszigetelését és magánszférájuk felszámolását foglalja magában. Ha a jogszerű uralmat az emberek közötti tér jeleníti meg, a jogszerűtlen uralom hagyományos zsarnokságát pedig a sivatag, akkor a totális rendszert a sivatagi homokvihár, amelyben egymáshoz bilincselve állnak teljes magányosságra kárhóztatva az egyes emberek.³⁰

A „fajok harcának” és az „osztályok harcának” könyörtelen következetességgel végigvitt tétele a végtelen terjeszkedés jegyében, a mozgás állandósága jegyében, az ellentmondásmentesség követelményével terrorizáló, minden emberi értéktől megfosztott deduktív logikai eljárás jegyében olyan világ létrehozását eredményezte, amelyben *nincs törvény*, amelyből *nemcsak a külső, hanem a belső szabadság is kiveszett*, ahol az újonnan születettek nem rendelkeznek semmiféle joggal, a *kezdés jogával* sem, ahol az "emberi jogok" megsemmisültek, ami ellenkezik az emberi természettel, s ami megsemmisíti az emberi természetet.³¹

²⁹ Hannah Arendt: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). Vö. Philip Pettit: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford University Press, Oxford, 1997. Lásd még. Ludassy Mária: *Szabadság, egyenlőség, igazságosság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989. 7-46, Lévai Csaba: *A republikanizmus- vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről*. L' Harmattan, Budapest, 2003.

³⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. (Ford. Braun Róbert és mások). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992 (1958). 577-600.

³¹ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. (Ford. Braun Róbert és mások). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992 (1958). 594-600.

Az *antiszemizmus* az állampolgárok jogfosztásának folyamatával és megtervezett, iparszerű bürokratikus kiirtásának eredményével ennek a modern zsarnokságnak, a fajok, illetve az *osztályok harcának ideológiáján és a terroron alapuló államforma megjelenésének előjátéka* és része.³² Annak, amely — Montesquieu államformatípusait követve — az erényen alapuló demokratikus köztársaság, a mérsékleten nyugvó arisztokratikus republika, a kiválóságra, a becsületre alapozott alkotmányos monarchia és a félelem, a megfélemlítés alapján működő zsarnokság mellett új államformát alkot.³³ Azt, amellyel szemben helyre kell állítani a *politikának*, az *önkormányzat demokratikus politikai gyakorlatának* és a *politikai szabadságnak* a hitelét és működőképességét.

Hannah Arendt politikai gondolkodása sok párhuzamot kínál Leo Strauss, Eric Voegelin és Walter Benjamin, illetve Martin Heidegger és Karl Jaspers műveivel. Mondanivalóját elsősorban a *Soá* élménye határozta meg. Szemléletében kiábrándult és újra és újra kiküzdött és érvényesített *perfekcionizmust* érzekelni. *Politikafelfogása* és *szabadságfogalma* a korábbi *republikánus diskurzus* újraértelmezése. Annak a diskurzusnak, amelynek a gyökerei az *amerikai alapító atyákhoz*, Thomas Jeffersonhoz, az *angol republikanizmushoz*, James Harringtonhoz, és még távolabbra, a Harrington számára is forrásként szolgáló Niccoló Machiavellihez, a *firenzei reneszánsz republikanizmushoz* nyúlnak vissza.³⁴ Machiavellihez, aki a *Beszélgetések Titus Lívius első tíz könyvéről*ben kifejtette, hogy a *grandi ambiciosival*, a közéletet kisajátító nagytényű hatalmasokkal szemben újra és újra meg kell védeni a köztársaságot, annak politikai terét. Azt, ami lehetővé teszi, hogy lehessen szabad állam és annak egyenrangú, szabad polgárai.³⁵

³² Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. (Ford. Braun Róbert és mások). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992 (1958). 7-146, 377-600. Vö. Hannah Arendt: *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*. (Ed. intr. Ron H. Feldman). Grove Press, Inc, New York, 1978. 55-279, Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. (Ford. Mesés Péter). Osiris Kiadó, Budapest, 2000 (1964).

³³ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. (Ford. Braun Róbert és mások). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992 (1958). 577--600. Vö. Montesquieu: *A törvények szelleméről*. (Ford. Csécsy Imre, Sebestyén Pál). Osiris-Attraktor, Budapest, 2000. 56-212, Arendt nem hivatkozik az arisztokratikus köztársaságra, s ennyiben pontatlanul idézi fel Montesquieu államformatipológiáját.

³⁴ Thomas Jefferson: *Writings*. (Select, notes: Merrill D. Peterson). The Library of America, New York, 1984. Vö. J. G. A. Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, Princeton, 1975, Joyce Appleby: *Capitalism and a New Social Order*. New York University, New York, 1984, Isaac Kramnick: *Republicanism and Bourgeois Radicalism. Political Ideology in late Eighteenth-Century England and America*. Cornell University Press, Ithaca-London, 1990, Joyce Appleby: *Liberalism and Republicanism in the Historical Imagination*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1992, Philip Pettit: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford University Press, Oxford, 1997. Lásd még: Ludassy Mária: *Szabadság, egyenlőség, igazságosság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989. 7-46. Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmétörténeti háttéréről*. L'Harmattan, Budapest, 2003.

³⁵ Niccolò Machiavelli művei. I-II. (Ford. Iványi Norbert és mások). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. I. 87-442, James Harrington: *The Commonwealth of Oceana and A System of Politics*. (Ed. by J. G. A. Pocock). Cambridge University Press, Cambridge, 1991, (1651), Montesquieu: *A törvények szelleméről*. (Ford. Csécsy Imre, Sebestyén Pál). Osiris-Attraktor, Budapest, 2000. 56-212, Thomas Jefferson: *Writings*. (Select, notes: Merrill D. Peterson). The Library of America, New York, 1984, Hannah Arendt: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991 (1963). 37-42, Quentin Skinner: *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 1-57, Philip Pettit: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford University Press, Oxford, 1997. Vö. Michael Ignatieff: *The Needs of Strangers*. The Hogarth Press, London, 1990. 105-131, Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest, 1991. 7-72, Kis János: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Indok, Budapest, 2000. 17-103, Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma*. Élet és Irodalom-könyvek, Budapest, 2004. .

Szerinte a *politika* a „*condition humaine*” sajátossága, *emberi konstrukció*, az *uralom nélküli állapot*, a *szabad közösségi élet* szférája. Az, amely megalkotta, és lehetővé teszi a *politikai szabadságot*, a *bátorság erényét*, az *önkormányzatot*. Az, amely biztosítja az *újrakezdést*, és átélhetővé teszi az *együttérzést*. Amely hosszú időre eltűnt, de ismét felbukkant a *forradalmi hagyományban*, a *föderatív köztársaságban*, az *önigazgatási törekvésekben*. Azt, amely a *totális rendszerek ellensúlya* és a *fogyasztói társadalom* alternatívája lehet és kell, hogy legyen.

Azt, amelynek *megalapítása* az egyik legnehezebb és legkülönösebb emberi feladat. Amely megelőzi (és – békés esetben - feltételezi) a *demokratikus szocializációt*. Azt, amely **Isaiah Berlin** számára Nagy-Britanniában és **Hannah Arendt** számára az Egyesült Államokban - általuk értelmezett, ám mégis - mindennapos tapasztalat, adottság volt. Amellyel Magyarországon kortársukként **Bibó István** foglalkozott anélkül, hogy a demokratikus szocializáció tapasztalataira alapozhatott volna. Az ugyanis Magyarországon *program*, nem pedig adottság volt.

IV.

Hogyan válhatnak egy *nem szabad politikai közösség nem szabad tagjai* szabadokká, és hogyan tehetik szabaddá politikai közösségüket? A *szabad politikai közösség megalapítása*, létrehozatala mindenekelőtt annak a tapasztalatnak a mindennapivá válását feltételezi, hogy *a politikai közösség tagjai*, az egyének *birtokba* tudják venni és birtokba is *veszik közösségüket*. Így megélik és megértik, hogy *a politikai közösség* működése és felépítése *az ő beleegyezésükön* és erőfeszítéseiken *alapul*. Megválaszthatják, mérlegre tehetik, leválthatják és elkergethetik azokat, akik az ő akaratukat kell, hogy képviseljék, ám nem ezt teszik. Ám a *szabad politikai közösség* felépítése *szabad embereket* feltételez, a *szabad emberek* viszont attól lesznek szabadok, hogy *szabad politikai közösségben* élnek. Hol a *kitörés a bűvös körből*?

„Sajnos, annyira megszoktuk már, hogy észre sem vesszük, milyen szörnyű *fából vaskarika*... elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely *nem* biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit.”³⁶

A szabad ember kifejlődését az európai politikai és vallási fejlődés legnagyobb teljesítménye, a - félelemben fogant, és attól pótcselekvésekbe menekülő ember nyers erőszakán és a másik ember alávetésén alapuló – *személyes uralom* szakszerű és *személytelen szolgáltatással*

³⁶ **Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-IV.** (Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. II. 219.

szelídítése alapozta meg. Ez egy befejezetlen emberi vállalkozás, amelynek újkori változata, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés nagy és nehéz, félig-meddig nem végezhető kísérlete több ponton zsákutcába jutott. Ennek az áttörési pontjait kell megtalálni. Mindenekelőtt Közép- és Kelet-Európa országaiban, amelyek – a szokásos önfelmentő és felszínes értelmezésekkel szemben - nem alkatilag képtelenek arra, hogy szabad politikai közösségben éljenek, hanem *traumatikus történelmi élményeik* okozta *félelmeik* miatt. Németország, Csehország, Lengyelország és Magyarország lakói 19-20. századi történelmük folyamán kialakult demokratikus tömegérzelmeiket nem vagy csak ritkán tudták demokratikus tapasztalatokkal társítani, ezért félelmeik uralkodtak el rajtuk és a politikai közösség demokratikus átalakítása helyett *politikai hisztériákba* bonyolódtak bele.

Félelmek szülte politikai hisztériájukból pedig *területi állományuk stabilizálásával*, a *demokratikus politikai közösségépítés feladatainak* önálló megoldásával, a *folyamat felszabadító élményeinek és tapasztalatainak megélésével* lehet és kell kikeveredni. Azzal, amelynek során az egykori alattvalók szabad politikai közösség tagjaivá, szabad emberekké válhatnak. Az alapítás folyamatában teremődnek meg ugyanis a *szabad politikai közösség* még ki nem alakult *feltételei*, s nevelődnek *szabad emberekké* az egykori alattvalók. Ezt viszont gondos helyzetértékeléssel és megoldással, jó értékelési és magatartásmintákkal, erőfeszítések sorozatával, kellő határozottsággal és elszántsággal kell elkezdni és végbevinni. Gondos, *méltányos és igazságos békekötéssel*, *tervezett és határolt forradalommal*. A *monopolhelyzetek felszámolásával*, *radikális reformokkal*, a *szabadság spontaneitásával*, s a vitapartner meggyőzésére, nem pedig legyőzésére irányuló érveléssel és magatartással.

A szabadság ugyanis más és más összefüggésben mást és mást jelent, de magva közös, az *uralom nélküli állapot*, az *önkormányzat*. A *kényszerrel*, a *személyes uralommal*, az áttekinthetetlen *birodalmi hatalommal*, a *zsarnokságok körforgásával*, a *hatalomkoncentrációkkal* és az *öncélú hatékonyságon alapuló újmódi monopóliumokkal* szemben határozható meg. A kényszerrel szemben a *spontaneitást*, a személyes uralommal szemben az *uralom nélküliséget*, az áttekinthetetlen birodalmi hatalommal, a zsarnokságok körforgásával szemben az áttekinthető, *önkormányzaton alapuló politikai kereteket*, a hatalomkoncentrációkkal szemben a *hatalmi góccok szétválasztását*, elkülönítését és kontrollálását, az öncélú hatékonysággal szemben pedig a hatalommegosztás új formáinak megtalálását, az *értékközpontú életformák sokféleségét* jelenti. Nem transzcendens adottság, hanem *az emberi állapot nagy lehetősége*.³⁷

Antropológiai forrása ugyanis nem a szabadságnak, hanem a *félelemnek* van. Ez abban a helyzetben gyökeredzik, hogy a fizikailag törékeny, éppen ezért közösségekbe szerveződött, ugyanakkor tudatos ember intelligenciája gazdag és csodálatos kifejlődéséért a félelemmel, saját megsemmisülése tudatával fizet. Azzal, hogy ennek a tudatával él együtt. A megnyomorodás, a szenvedés és a halál lehetőségével és kikerülhetetlenségével való tudatos szembekerülése viszont könnyen *pótcselekvéshez* vezet. Ahhoz, hogy embertársai felett *uralmat gyakoroljon*, és ezzel szabaduljon meg saját félelmétől, legalábbis elfeledkezzen arról. Ez azonban csak pillanatnyi megkönnyebbülést, fellélegzést eredményezhet.³⁸

³⁷ Vö. Ludassy Mária: *Szabadság, egyenlőség, igazságosság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989, Philip Pettit: *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*. Oxford University Press, Oxford, 1997.

³⁸ Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I-IV.* (Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. III. 11-18. A gondolatmenet forrása: Guglielmo Ferrero: *Pouvoir. Les génies invisibles de la cité*. Le livre de poche, Paris, 1988 (1945). 30-38. E mű magyar fordítása szinte használhatatlan, ellentétben a másik két genfi korszakban írt könyv magyar változatával, Bibó Judit kiváló fordításaival:

Az emberiség legtöbb szenvedése ennek a pótcselekvésnek a következménye. Ezt a *félelem szülte agressziót* fékezte meg az európai (és részben a kínai) társadalomszerveződési kísérlet, a *személyes hatalom* megszelídítése előbb a *rang* és a *vagyon* félelmet korlátozó és intézmények közé szorító uralma által, majd a *kölcsönös szolgáltatások rendszerének* meghonosítása révén. A személyes uralom *szakzerű és személytelen szolgáltatássá* szelídítése ugyanis egyúttal az uralom és a mögötte meghúzódó félelem domesztikálása.³⁹

Az emberiség története magában foglalja a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába fejlődés társadalomszervezési kísérleteit, elveit, technikáit, politikai kultúráit, erkölcsi mércéit, az erre vonatkozó egyéni és kollektív tapasztalatok sorát, mint újraértelmezhető és megújítható hagyományt és a jövőre vonatkozó feladatot, kialakítandó lehetőséget. Térben és időben azonban ez a *kivétel* és korántsem ez a *szabály*. Nincs ugyanis olyan természettörvény, amely garantálná e kísérlet sikerét, s ezért az újabb és újabb, állandó megújítást és erőfeszítést igényel. Annál is inkább, mivel a tradicionális uralomról való áttérés a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszervezésre könnyen olyan *vákuumhelyzettel* járhat együtt, amelyet igen hamar ki lehet tölteni a zsarnokság hajdani és újabb formáival akkor, ha a társadalomban élő egyéneknek nem mindennapi tapasztalata az *önkormányzat*. A szabadságjogok kinyilatkoztatása akkor megalapozott, ha élő napi gyakorlat a fedezete.⁴⁰

Ezek maguk viszont korántsem steril elméleti megfontolásokból születtek. Az *ókori görög városállamok közéleté* volt a politika első olyan kísérleti terepe, ahol a zsarnokságokkal szemben az *alkotmányosság*, a *politikai önkormányzat*, a *politikai szabadság* megjelent. Az *ókori Róma köztársasági hagyománya* magában foglalta az arisztokratikus és a demokratikus elvet és a *kevert államformát*. Szokatlanul hosszú, *stabil*, addig a leghosszabban fennálló *legitimitást* képviselt, ám a dominátus idején azt is elnyelte az ókori keleti istencsászárságok despotizmusa. A Nyugat-Római Birodalom romjain a kora középkorban a keresztény iskolázottságú, morális kritikát képviselő klerikus értelmiség társadalomszervező szerepbe került, és ennek következményeként valamennyire meghonosíthatta a *kölcsönös szolgáltatások rendszerét* és a *hatalom erkölcsi számonkérésének* igényét.

Ezt az igényt tette általánossá a koraujkori nyugat-európai társadalmak, mindenekelőtt az angol társadalom hivatástudata, tömegereje, a tekintélyekkel szembefordulása és az, hogy tagjai közül mind többen tapasztalták meg a hatalom relativitását. *Egyensúlyi állapot* alakult ki a hatalom szervei és birtokosai között és ennek tapasztalatát, a törvények uralmának igényét kapcsolta egybe **Locke** az ember *személyes szabadságának* és *méltóságának* elveivel. **Montesquieu** pedig az angol példának azt a sajátosságát, hogy több hatalom állt szemben egymással, a konkuráló hatalmak téziseként, az *államhatalmi ágak szétválasztásának* elveként fogalmazta meg. Az amerikai alapító atyák viszont nem valamilyen dogmatikus megfontolásból követték az alkotmány megfogalmazásakor

Kaland. Bonaparte Itáliában 1796-1797 és Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814-1815. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 2002.

³⁹ **Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-IV.** (Vál. **Huszár Tibor – ifj. Bibó István**). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. III. 13-15, 18, 23-29, 30-39, 40-43, 47-67. Vö. **Guglielmo Ferrero: Kaland. Bonaparte Itáliában 1796-1797.** (Ford. **Bibó Judit**). Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 245-262, **Guglielmo Ferrero: Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814-1815.** (Ford. **Bibó Judit**). Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 36-41, 56-58, 305-307, 310-329.

⁴⁰ **Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-IV.** (Vál. **Huszár Tibor – ifj. Bibó István**). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. IV. 741- 745.

Montesquieu tételét, hanem azért, mivel politikai szervezetüknek, történeti előzményeiknek, intézményeik beidegzett technikájának jobban megfelelt **Montesquieu** sémája, mint más intézmények példája.

A *szabadság* és az *egyenlőség* 18. század végi megfogalmazása sem elvont tétel és kizárólagos elv volt. A szabadság elvének megfogalmazása mögött az húzódott meg, hogy **Montesquieu** a hatalmi gócpontok ellensúlyozását és egyensúlyban tartását látta az angol hatalomgyakorlás legfőbb jellegzetességének és azt általánosította, s emelte alkotmányos követelménnyé a hatalom koncentrációja, a zsarnokság ellenszereként. Az egyenlőség elve pedig a genfi arisztokratikus önkormányzat élményének általánosítása volt **Rousseau** népszuverenitásról szóló tanításában.⁴¹

A két elv hitelvesztését az okozta, hogy a francia forradalom kisiklása idején azokat elválasztották egymástól. A *hatalommegosztást* hatályon kívül helyezték, s így a hatalommegosztás nélküli, sőt hatalomkoncentráló *népszuverenitás* „népboldogító” zsarnoksághoz vezetett. Maga a kontextus, amelyben a szabadság és az egyenlőség felbukkant, konkrét volt: az, hogy vajon a háborús állapotban az élelmiszerárakat maximálni kell-e, avagy hagyni kell őket szabadon mozogni.⁴²

A francia forradalom eleinte a *népszuverenitás*, a *képviselési elv*, a *többpártrendszer*, a *hatalommegosztás* és az *emberi jogok kodifikálásának* alapjára helyezkedett. S mindaddig, amíg a monarchikus és arisztokratikus legitimitással szemben határozta meg magát, óriási energiákat szabadított fel. Amikor viszont a *központosító abszolútizmus* gyakorlatát követve a papságot és a vidéket a maga központosított hatalma alá kívánta gyűrni, szembekerült a lakosság túlnyomó többségének érzéseivel és lojalitásával, és hatalmas mennyiségű félelmet és erőszakot zúdított a világra. Megtagadta meghirdetett elveit, a *népszuverenitást* és a *hatalommegosztást*, mivel felszámolta a hatalmak megosztását, hatalomkoncentrációt hozott létre, zsarnoksággá vált és igen rossz mintákat (a *hivatásos forradalmár* és a *megrögzött reakciós* szerepeit) örökítette át az utókorra. S ezek lettek a huszadik századi totális mozgalmainak és hatalmainak a csírái.⁴³

Bibó István értelmezése szerint a náciizmus és a bolsevizmus egyaránt az európai fejlődés tagadásai. Míg azonban a német és egyéb fasizmusoknak nincs elvi alapja, s lényegük a *sértettség*, a *politikai hisztéria*, addig a marxizmus-leninizmus olyan, eszközeiben a fasizmusnál semmivel sem jobb zsarnoksághoz vezetett, amelynek társadalmopolitikai célja, valamint tételei és eszközei között kibékíthetetlen ellentét feszült. Az a társadalmi felszabadítási program ugyanis, amely a marxizmus tételei és céljai mögött meghúzódott, az európai társadalmi fejlődés hatalmat humanizáló folyamatához kapcsolódott. Az ellentmondás, ami a végső célkitűzés, valamint a marxizmus-leninizmus tételei és sztálinista

⁴¹ **Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-IV.** (Vál. **Huszár Tibor** – ifj. **Bibó István**). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. IV. 745-750, 762-765, 772-778, 796-797. Vö. **Guglielmo Ferrero: Pouvoir. Les génies invisibles de la cité.** Le livre de poche, Paris, 1988 (1945). 5-38, 50-67, 144-185.

⁴² **Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-IV.** (Vál. **Huszár Tibor** – ifj. **Bibó István**). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. IV. 745-758, 761-772, 796.

⁴³ **Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-IV.** (Vál. **Huszár Tibor** – ifj. **Bibó István**). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. II. 367-397, IV. 741-758, 759-782, 796-798. Vö. **Isaiah Berlin: Négy esszé a szabadságról.** (Ford. **Erős Ferenc, Berényi Gábor**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990 (1969). 107-180, **Hannah Arendt: A forradalom.** (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. 283-368, 420-435, **Isaiah Berlin: Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből.** (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996 (1991). 133-242, 285-325, 327-357, **Isaiah Berlin: The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History.** Chatto and Windus, London, 1996. 168-193.

gyakorlata között feszült, tette lehetővé azt, hogy a kommunista rendszerben nevelkedett ifjúság, az értelmiség és a munkásság számon kérje a zsarnoki rendszeren a megtagadott elvi alapot és fellázadjon ellene. Ugyanis ezt a programot hamisította meg, vitte zsákutcába és dobta félre a marxizmus, amelynek lényege az *osztályharc* és a *forradalmi erőszak* öncélú *kultusza*. Ennek a kultusznak volt logikus következménye a lenini kizárólagos párturalom, s az annak keretében létrehozott kiváltságos erőszakszervezet. A Sztálin által bevezetett totális elnyomás és terror viszont a leninizmus következménye volt, és eszközeiben semmiben sem különbözött a fasizmustól.⁴⁴

A fasizmus az emberi személyiség teljes megsemmisítése és alárendelése valamilyen közösség vélt vagy valóságos érdekeinek, a szabadság és a közösség ügyének a szétválasztása és szembeállítására. A fasizmus tradicionális érzelmekre hivatkozik és felrúgja az európai hagyományt, segítségül hívja a reakciós erőket és elpusztítja társadalmi presztizsüket, demokratikus tömegérzelmeket mozgósít és zsákutcába viszi őket, forradalmat idéz fel és nem old meg semmit. Az önrendelkezési jogot a hatalomkultusszal, a demokráciát a vezérelvvel, az egyenlőséget pedig a fajelmélettel kapcsolja össze és semmisíti meg. A *demokratikus forradalom* energiáit *kollektív tébolyba* futtatja, *közösségi hisztériát* gerjeszt és mindent elpusztít. Ennek forrása *a közösség önbizalomzavara és cselekvésképtelenség-érzete*.⁴⁵ A fasizmus ugyanis a demokratikus fejlődés torzulásának a terméke.

Mint láthatjuk, Bibó István a totális rendszerek lényegét azonosnak tartotta, ám elvi alapjukat megkülönböztette egymástól. A totális rendszerek a zsarnokságok modern formái, ellenpontjuk a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés.

A modern szabadság előzménye szerinte a *kiváltság* volt. Az mindenekelőtt a kisebbség, a kiváltságos szabadok *önkormányzatát* jelentette, és kis körökre (antik városállami, faluközösségi, arisztokratikus, illetve középkori nemzeti keretekre) terjedt ki. A modern szabadság az önkormányzatnak ezekből a korábbi változataiból formálódott ki, és mindenekelőtt azt jelenti, hogy *a politikai hatalom* nem független az általa *kormányzottaktól*, hanem az *ő beleegyezésükön* alapul. Nem személyes uralom, hanem *személytelen szolgáltatás*. A szuverén nép, a nemzet sem egy alanyú és korántsem egy és oszthatatlan, ahogy azt **Rousseau** feltételezte. Éppen ezért a népre hivatkozva is fennállhat — ahogy számtalanszor fenn is állt — *zsarnokság*. A közösség mindenre kiterjedő kontrollja, a termelés mindent maga alá gyűrő kényszere, a magánszféra hiánya ugyanis kizárja azt, hogy az egyén szabad lehessen.⁴⁶

Az európai politikai fejlődés mindenekelőtt a liberális demokrácia érvényes vívmányainak egységes rendszerét, s e rendszer belső összefüggését jelenti, amelynek egyetlen elemét sem lehet kiemelni a rendszer egészéből anélkül, hogy az alapjában ne sérülne.

A *népszuverenitás* elve *demokratikus*, a parlamenten alapuló, legitim *alkotmányosságot*, a *néptől függő végrehajtó hatalmat*, a *törvény előtti egyenlőséget*, s a "nép" fogalmának kisajátítását megakadályozó *jogok rendszerét* foglalja magában. Ez a rendszer garantálja az *ellenzék* létezését és működését. Megvalósítását a *képviselési rendszer*, a *politikai és*

⁴⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I-IV.* (Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. IV. 141-156.

⁴⁵ Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I-IV.* (Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. I. 466.

⁴⁶ Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I-IV.* (Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. I. 183-201. Vö. Michael Ignatieff: *The Needs of Strangers*. The Hogarth Press, London, 1990. 105-131, Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest, 1991. 7-72.

személyes szabadság garantálását, a hatalom terjeszkedő és korrumpáló természetének ellensúlyozását az *államhatalmak*, a régi és újabb hatalmi ágak, góccok *elválasztása* teszi lehetővé. Az intézményes biztosítékok rendszere, az emberi jogok garantálása (az élethez, a szabadsághoz, valamint a munka eredményét jelentő tulajdonhoz való jog, továbbá a sajtószabadság és a gyülekezés szabadság biztosítása), a *bírói függetlenség*, s a végrehajtó hatalomtól független közigazgatási bíróság. A gazdasági, a szellemi és információs, s a technokrata-szervezői *modern hatalomkoncentrációkkal szembeni védekezés* viszont azt igényli, hogy az emberi szabadságöszön alakítsa ki velük szemben a hatalmak megosztásának új formáit.⁴⁷

A liberális demokrácia nem esetleges, időhöz kötött elv és technika, hanem az emberiség értékes öröksége, érvényes vívmány, amely ugyanakkor maga is korrekciót, továbbfejlesztést igényel. Torzulásai („a tulajdon fétise, a polgárság mítosza, a kapitalizmus monstruma, a részvénytársaság ferdeségei, valamint a munkáskapitalizmus meséje”) azt mutatják, hogy az Isten kegyelméből való rend maradványaként, a születési kiváltságrendszer, az öröklött rang (a konzervatív tekintélyelvűség klasszikus változata) uralma mellett, helyett vagy után még létezik az öröklött (nem munkán alapuló) vagyon uralma.⁴⁸

A rekonstruált szabadságértelmezés az emberi méltóság, az egyenlőség és az igazságosság eszményeivel kapcsolódott össze. Az *emberi méltóság* feltételezte az *egyenlőség* és az *igazságosság* fogalmát, mindegyikük a *szabadságra* és egymásra utalt.

A szabadságfogalom patrióta jellegű volt: a *nemzet* nem az egyént korlátozó fiktív entitás vagy kollektív jogok formájában megjelenő kiváltságrendszer, hanem a politikai szabadság kerete, s az egyéni szabadság feltétele, terepe, szövedéke. *Szabad politikai közösség*, amelyben *a szabadság ügye és a közösség ügye* ugyanaz az ügy. Ez a közös vállalkozás élményéből táplálkozó, problémái megoldására magától értetődően képes, szabad emberekből álló intencionális politikai közösség a modern demokratikus nemzet. Példája az 1940-es években gyakorta a forradalmi Franciaország volt, majd az 1960/70-es években egyre inkább Anglia, Hollandia és a skandináv országok lettek.

Bibó István nem élt demokráciában. Élete tekintélyuralmi és diktatórikus rendszerekben telt el. Néhány évig benne élt egy politikailag cseppfolyós állapotban, melynek voltak demokratikus elemei, de a diktatúra megfojtotta azokat. Néhány hétig pedig megélte a szabadság spontaneitását, az 1956-os forradalmat. Életének meghatározó törekvése a szabad emberek szabad politikai közösségének megalapozása volt, mint program, feladat, kívánatos állapot.⁴⁹

⁴⁷ Vö. Ludassy Mária: *Szabadság, egyenlőség, igazságosság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989. 166-214 (eredetileg a *Mozgó Világ* 1983/12. betiltott számában jelent meg, mint Gergely András volt szíves közölni: 116-128.), Ludassy Mária: *Bibó István és Felicité Lamennais, avagy arról, hogy miért nehéz egalitárius liberalizmusról és szabadelvű szocializmusról beszélni Isten segedelme nélkül*. In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 223-232, Ludassy Mária: *Húsz év után. Bibó István Az európai társadalomfejlődés értelme című tanulmányáról*. Élet és Irodalom, 2001. november 2. 3-4.

⁴⁸ **Bibó István**: *Válogatott tanulmányok. I-IV*. (Vál. Huszár Tibor – ifj. Bibó István). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986-1990. IV. 778-782, 796-797.

⁴⁹ Vö. Balog Iván: *Politikai hystériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó antiszemitizmusról, nacionalizmusról, fasizmusról*; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Eszmetörténeti Könyvtár 2, 3. Argumentum Kiadó - Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. 2004.

Szemlélete perfekcionista elemeket magán viselő eklektikus, empirista, mindenekelőtt *kontraktualista* jellegű volt, s az elválasztás és az együtt szemlélés módszerén alapult. Ő maga *politikai terapeuta* szerepet töltött volna be, ha tere nyílt volna rá. Munkássága a két világháború közötti európai *válságirodalom*ból táplálkozott, mindenekelőtt **Horváth Barna természetjogi jogbölcseletéből**, **Guglielmo Ferrero** pszichológiai indíttatású *legitimitásértelmezéséből*, **Erdei Ferenc paraszti polgárosodás-koncepciójából**, **Hajnal István kölcsönös szolgáltatások** és **Németh László értelmiségi társadalom utópiájából**. Mindezeket átalakította, felhasználta és saját értékvilágához igazította.

Szabadságfelfogását *a szabadság politikai fogalma* határozta meg, amely magába foglalta az abszolutizmusellenes hagyományos liberális *hatalommegosztó garanciarendszer korszerűsítésének* igényét, a republikánus *citoyen-étoszt*, a *népszuverenitás* demokratikus elvét, a liberális demokrácia - érvényesnek tekintett - vívmányait, azok torzulásainak korrekcióit, *radikális paraszti demokrata*, „*kispolgár szocialista*” elképzeléseket.⁵⁰ Ez a felfogás egészében nem fér bele a mai Magyarország két nagy és rossz politikai diskurzusaiba, az „*európai mintakövetés*” és a „*nemzeti öncélúság*” narratíváiba, az *oligarchia* öngazolásába és a *türannikus ochlokrácia* követeléseibe.⁵¹

V.

A három gondolkodó közül személyesen csak **Berlin** és **Arendt** ismerték egymást. Kétszer találkoztak, mégpedig New Yorkban, 1941-ben, majd egy évtizeddel később, feltehetően ugyanott. Mindezt Berlin interjúkötetéből tudjuk. Abból az is kiderül, hogy Berlinnek nagyon rossz véleménye volt Arendt műveiről. *A totalitarizmus gyökerei* náci rendszerre vonatkozó elemzése szerint helytálló volt ugyan, de minden eredetiség nélkül. A szovjet rendszerről szóló részt viszont elhibázottnak tartotta. *Az emberi állapot* alaptételei pedig véleménye szerint hamisnak. Mindenekelőtt azt vélte tarthatatlan leegyszerűsítésnek, hogy a görögök nem becsülték a munkát, míg a zsidók igen. A görögöknél — néhány kivételtől eltekintve — sehol sincs a munkával kapcsolatban megbélyegző tétel. A zsidók számára viszont a munka büntetés, átok volt. S habár a Talmud szerint az a tény, hogy valaki kétkezi munkával keresi meg a kenyerét, nem zárja ki azt, hogy kiváló rabbi legyen, ez nem jelenti azt, hogy a munka önmagában tiszteletre méltó. Az az eszmény, hogy dolgozni kell, hogy dolgozni annyit tsej, mint imádkozni, jellegzetesen keresztény tanítás. Eichmann gonoszsága pedig szerintem egyáltalán nem volt banális. Egészében Arendt gondolkodását Berlin szabad asszociációk sorozatának tartotta, amely teljes mértékben híjával van az elmélyült történelmi tudásnak, szellemi hatását pedig értelmiségi divatáramlatnak látta. Mindebben **Gerschom Scholem** véleményére támaszkodott.⁵²

⁵⁰ Vö. **Hannah Arendt: A forradalom.** (Ford. **Pap Mária**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. 36–45, 174–182. **Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei.** (Ford. **Braun Róbert és mások**). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 210–218, 349–363, **Hannah Arendt: A sivatag és az oázisok.** (Ford. **Mesés Péter, Pató Attila**). Gond Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest, 2002. 21–207.

⁵¹ **Dénes Iván Zoltán: Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon.** Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001, **Dénes Iván Zoltán: Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai.** *Regio*, 2002/4. 58–78.

⁵² **Isaiah Berlin-Ramin Jahanbegloo: Recollections of a Historian of Ideas. Conversations with Isaiah Berlin.** Charles Scribner's Son, New York, 1991. 81–85.

Lehet, sőt valószínű, hogy **Bibó István** olvasta **Arendt** totalitarizmus-könyvének valamelyik kiadását, de ennek ez idáig semmi nyoma nincs. Viszont **Arendt** az 1960-as évek elején Anconában **Kerényi Károly** és **Cs. Szabó László** előadásában nagy figyelemmel hallgatta a számára olyannyira reményt keltő magyar forradalom utolsó, helyén kitartó és a munkás-tanácsok kialakulását inspiráló államminisztere műveinek summázatát.⁵³

Isaiah Berlin és **Bibó István** sohasem találkoztak egymással. Mégis a szabadság két (igen eltérő sorsú) hívének neve egyszer mégis egymás közelébe került. Ugyanis **Isaiah Berlin** azok közé tartozott, akik 1961. március 14-én táviratot küldtek **Münnich Ferenc** miniszterelnöknek, amelyben ez állt: "Az 1848-as magyar forradalom előestéjén szeretnők kifejezni azt a meggyőződésünket, hogy a magyar kormány bölcsen és nagylelkűen járna el, ha Magyarország a faszizmus alól való felszabadulásának közelebbi évfordulójára szabadon bocsátaná **Bibó István professzort, a kitűnő tudóst.**"⁵⁴

Isaiah Berlin írásaiban, különösen székfoglaló előadásában amellet érvelt, hogy a személyes szabadság feláldozása más értékek, így a politikai szabadság oltárán nem vezet a többi érték, közöttük a politikai szabadság növeléséhez, hanem csupán a személyes szabadság feladásához. A személyes szabadságot és a politikai szabadságot ugyanaz az uniformizált, merev, redukcionista emberkép, a minden mást kiszorító biztonságigény és a mindenható elit, illetve a szakértők teljhatalma veszélyezteti.

Hannah Arendt a politikai szabadságot az emberi állapot nélkülözhetetlen feltételének és lényegének tartotta, tartalmát pedig az önkormányzatban jelölte meg. Nem tudjuk, hogy látta a politikai és a személyes szabadság viszonyát, így azt sem, hogy felfogása szerint a politikai szabadság magában foglalta-e a személyes szabadságot. Az viszont nyilvánvaló, hogy a politikai szabadság visszaszorulását, majd eltűnését a személyes szabadság, a negatív szabadság, a be nem avatkozás jegyében teret hódító biztonságigény térhódításával kapcsolta össze.

Bibó István a zsarnokságok körforgását megtörő önkormányzatot, a politikai szabadságot annak az iskolának, közegnek és értéknek tekintette, amely lehetővé tette annak az igénynek a kialakulását, érvényre juttatását és megtapasztalását, hogy a kormányzók csak a kormányzottak beleegyezésével kormányozhatnak, hatalmuk igazolásra szorul és az számon kérhető. A *politikai szabadság* előfeltétele volt a *személyes szabadság* kialakulásának és magában is foglalta azt.

Isaiah Berlin, Hannah Arendt és Bibó István szabadságértelmezései között — különbségeik ellenére — sok a párhuzam, a metszéspont és a hasonlóság. Metszi egymást **Isaiah Berlin** és **Bibó István** hatalommegosztás-értelmezése, zsarnoksággal szemben elfoglalt álláspontja, a merev sémákkal — mind a merev racionalizmussal, mind a politikai romantikával — szembeni beállítottsága, faszizmus-interpretációja, haszonelvűség ellenessége, a mágikus gondolkodásmóddal és a mindenható politikai és szakértői elit

⁵³ 2004. május 18-án, a Római Magyar Akadémiában megrendezett *Bibó István, az európai gondolkodó* című nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadásom visszhangjaként hallottam ezt aényt az egykori anconai beszélgetésen részt vevő Szőnyi Zsuzsától.

⁵⁴ *Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban.* (Vál. **Huszár Tibor**). 1956-os Intézet-Osiris _ Századvég, Budapest, 1995. 543. **Michael Ignatieff: Isaiah Berlin. A Life.** Chatto and Windus, London, 1998. 231. A távirat aláírói: **A. J. Ayer, Isaiah Berlin, Maurice Cranston, Dennis Gabor, Max Gluckmann, Michael Polanyi, Hugh Seton-Watson, Edward Shils, T.S. Simey, Richard Titmuss, C. V. Wedgwood, Elizabeth Wiskemann.**

uralmával szembeni állásfoglalása. Sok ponton metszi egymást **Hannah Arendt és Bibó István** politikaértelmezése és politikai szabadságfelfogása, hiszen mindketten a politikai szabadság alatt önkormányzatot, uralom nélküli állapotot értettek.

Isaiah Berlin annak ellenére, hogy a *személyes szabadság* mellett érvelt, nem osztotta **Stuart Károly** álláspontját, miszerint a kormányzók kormányozzanak és biztosítsák a kormányzottak életének és vagyonának biztonságát, a kormányzottak pedig boldoguljanak a kormányzók által megszabott keretek között és ne ártsák bele magukat a kormányzók dolgába, a politikába. **Hannah Arendt és Bibó István** pedig határozottan szemben állt ezzel a felfogással, hiszen ők a politikát uralom nélküli állapotnak fogták fel és a politikai szabadságot önkormányzatnak.

Arra a kérdésre, hogy szabadságfelfogásuk miből merítette meggyőző erejét, nem nyelvi, és nem is retorikai választ, hanem tartalmi, strukturális, műfaji, és szerepüket érintő választ találunk. Bár mindegyik szerző írt könyvet, alapvető műfajuk mégis az előadás, vagy az előadásként felfogott esszé volt. Mindhárman képzelt vagy tényleges hallgatóságnak beszéltek, ezért gondolatmenetük kifejtése, nyelvi megformálása, érveik, retorikai felkészültségük mozgósítása sokkal inkább irányult az álláspontjukkal való azonosulásra és hallgatóik közvetlen meggyőzésére, mint közvetett hatásra, áttételes meggyőzésre, a téma monografikus feldolgozására. Erre is van példa persze, de mégis inkább ez a kivétel, mint a szabály. Más-más hallgatóságnak beszéltek és más-más diskurzus részesei voltak.

Isaiah Berlin írásaiban, különösen székfoglaló előadásában amellet érvelt, hogy a személyes szabadság feláldozása más értékek, így a politikai szabadság oltárán nem vezet a többi érték, közöttük a politikai szabadság növeléséhez, hanem csupán a személyes szabadság feladásához. A személyes szabadságot és a politikai szabadságot ugyanaz az uniformizált, merev, redukcionista emberkép, a minden mást kiszorító biztonságigény és a mindenható elit, illetve a szakértők teljhatalma veszélyezteti. Berlin a *brit empirikus hagyományra* alapozhatott és az akkor már majd egy évszázados *oxfordi neohegelianus diskurzushoz* viszonyult akkor, amikor a totális fogalomhasználatot szembesítette eszmei gyökereivel: azzal, amire a totális fogalomhasználat hivatkozott és azzal, amit meghamisított. Mondanivalójának hitele és meggyőző ereje mindenekelőtt a kisajátított fogalom és szellemi gyökerének kapcsolatba hozásából, kontextusba állításából, a pólusokat alkotó fogalmak — szinte fogalmi nominalista — belső tagolásából és egymásra vonatkoztatásából táplálkozott.

Hannah Arendt a bírált jelent egy egykor volt és elveszett világgal, a politika világával szembesítette. A politika iránti igény búvópatakszerűen jelen van, de elfedte a feledés, a félreértés, a bátorság hiánya és a kisajátítás. Ő három műveletet hajtott végre fejtegetései során. Egyrészt magyarázattal szolgált arra, hogy miért tűnt el az, amit értéknek tartott. Másrészt kifejtette azt, hogy miért időszerű és érvényes érték az, ami elveszett Végül, de nem utolsósorban mindezt az értékvesztés tragikus következményeivel szembesítette, még hozzá úgy, hogy az emberi állapot fenntartása, helyreállítása került szembe az emberi állapot elvesztésének lehetőségével és tapasztalatával. Az ő érvelésének meggyőző ereje a tragikus ellentét közös tapasztalatából és az arra felkínált magyarázatából táplálkozott. Abból, ami már súrolta, időnként túl is lépte azt a határt, ami a politikát mint tudományt és a politikát mint hivatást elválasztja egymástól. A *republikánus erénypátosz* a *zsidó prófétizmussal* társult és mindez a *Soá* élményéből nyerte átütő erejét.

Bibó István a *szinopszis* módszerét alkalmazta. Azt, amely szerint két elvileg különböző világ sajátosságait csak úgy vethetjük egybe, ha nem keverjük össze a két világot egymással.

Nem szabad összeegyeztetni az összeegyeztethetetleneket, hanem először világosan szét kell őket választani, majd az immár szétválasztott jelenségeket együtt szemlélve meg lehet találni a módját annak, hogy a kettőhöz hogyan viszonyuljunk. Ez rendszerint a két rosszal, hamis végtelennel, hisztérikus polarizálással, félelem szülte, mesterségesen gerjesztett veszedelemmel szembeni „*tertium datur*” kialakításának a javaslatára, politikai pszichoterapeuta szerep elvállalására vezetett. Pátosz nélküli, józan javaslatai egyrészt a zéró összegű játszmákból való kilépés előnyeiről, szükségességéről és lehetőségéről kívánták meggyőzni a szembenálló feleket. Másrészt arra irányultak, hogy a felek között valamilyen legkisebb közös többszörös alakuljon ki és a felek ismerjék fel, hogy megegyezésük mindkettőjüknek érdeke. Ez – nyilvánvalóan – a megegyezésre törekvő bíró magatartása és pszichológiája, és a politikai pszichológus terapeuta szerepe. Ő mindezt válságos politikai helyzetekben, a válságos helyzet lehetséges partnereivel kapcsolatban kísérlete meg. Válságkezelése egyúttal alapítási kísérlet volt, a létre nem jött, vagy létrejövő, de még veszélyeztetett demokrácia konszolidálásának a kísérlete.

Isaiah Berlin, Hannah Arendt és Bibó István — egymástól sokban eltérő — szabadságértelmezése — mint láttuk — több ponton is metszette egymást. A leginkább ott, hogy mind a hárman úgy vélték, hogy a személyes és a politikai szabadság nem zárja ki egymást. Ez pedig napjainkban is igen időszerű vitatéma.

Márkus György és Kis János tollából a két szabadságfogalom viszonyáról 1997-ben Magyarországon elmélyült tanulmányok jelentek meg.⁵⁵ **Kis János** — többek között — így fogalmazott:

„A régi liberálisok általában vagy nem voltak demokraták, vagy ha mégis elfogadták a demokráciát, csupán azt a kormányzati formát látták benne, mely a legalkalmasabb a liberális jogok biztosítására. Úgy vélték, az állammal szembeni negatív szabadságot csak akkor lehet megvédeni, ha feladjuk a politikai részvétel pozitív szabadságához fűződő illúziókat. ... a demokrácia önmagában (nem csupán rajta kívül eső célok eszközeként) értékes. Szemben velük, én egyetértek Rousseau-val abban, hogy a demokrácia önmagában (nem csupán rajta kívül eső célok eszközeként) értékes. Továbbá úgy vélem, Rousseau-nak abban is igaza van, hogy a demokrácia akkor rendelkezik önértékkel, ha a politikai közösség önkormányzatát jelenti. ... az önkormányzat gondolata maga után vonja azt az értelmezést, mely szerint a demokratikus állam törvényei által a polgárok önmagukat korlátozzák, hogy lehetővé tegyék rendezett együttműködésüket. ... A pozitív (politikai) szabadság mint kooperatív önkorlátozás koncepciója elválasztható Rousseau téves — és veszedelmes — téziseitől.”⁵⁶

A fenti állásfoglalás már más diskurzusba tartozik, mint azok, amelyeknek **Isaiah Berlin, Hannah Arendt, és Bibó István** voltak részesei. Láthatólag a *Rawls-diskurzus* tanulságaira és **Ronald Dworkin** egyenlőség-értelmezésére, a *pozitív diszkrimináció* tételére épült. Tanulsága viszont - egy ponton bizonyosan - hasonlít **Isaiah Berlin, Hannah Arendt és Bibó István** értelmezéséhez. Hiszen bár az egyik, a **liberális értelmezés** inkább a **cselekedet szabadságát**, a **beavatkozástól való mentességet** jelenti, míg a másik, a **republikánus**

⁵⁵ **Márkus György**: *A szabadságról. Beszélő*, 1997/8-9. 18-29, **Kis János**: *A szabadságról – Márkus Györggyel vitázva. Beszélő*, 1997/8-9. 30-53, **Márkus György**: *Illúziók és reáliák. Beszélő*, 1997/8-9. 54-71, **Kis János**: *Margináliák. Beszélő*, 1997/8-9. 72-82. Vö. **Kis János**: *Az állam semlegessége*. Atlantisz, Budapest, 1997, **Kis János**: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Indok, Budapest, 2000, **Kis János**: *A politika mint erkölcsi probléma*. Élet és Irodalom-könyvek, Budapest, 2004.

⁵⁶ **Kis János**: *Margináliák. Beszélő*, 1997/8-9. 82.

interpretáció az uralom nélküli emberi állapotot, a megkötözött rabszolgai léttel szembeállított szabad ember állapotát, a kettő mégsem zárja ki egymást.

András Karácsony

Prozedurale Rationalität und die Möglichkeit der Gesellschaftskritik

Als eine bemerkenswerte Entwicklung der Modernität wird von Habermas behandelt, daß sich Rationalität auf dem Gebiet der Wissenschaft, der Moral, des Rechtes nur noch in den Verfahren zeigt. Rationalität ist insofern *formal* geworden, daß die Vernünftigkeit bestimmter Inhalte von der Vernünftigkeit der Prozeduren abhängt. Die Umstellung von materialer auf formale, prozedurale Rationalität, insbesondere in der Wissenschaft, läßt sogar die Philosophie nicht intakt.

Im Themenkreis der prozeduralen Rationalität würde ich nur auf die Analysen von Alexy und Peters hinweisen.¹ Peters stellte mit einer bemerkenswerten Gründlichkeit die Mehrdeutigkeit des Begriffes "prozedurale Rationalität" dar, er betonte, daß dieser Begriff in verschiedenen theoretischen Kontexten eine divergierende Bedeutung und einen divergierenden Stellenwert hat. Peters z. B. signalisierte es genau mit dem Vergleich des "Verfahren"-Begriffes von Luhmann und von Habermas. In den von Luhmann empfohlenen theoretischen Alternativen erschien "Legitimation durch Verfahren *statt* Legitimation durch rationale Rechtfertigung", bei Habermas aber "*beruht* Legitimität auf Rationalität, und Rationalität wiederum *beruht* auf Prozeduren."² In dem letzteren sind also Legitimität, Rationalität, Verfahren kettenweise verbunden.

Für die Philosophie ist nicht nur die passive Anpassung oder aber die Möglichkeit einer spektakulären Konfrontation gegeben, sondern das neuartige Selbstverständnis der Wissenschaft, die Rationalität in Verfahren zum Gegenstand ihrer Untersuchungen zu machen. Genau auf diese Reflexion drängt Habermas. Welche Beschränkungen und neue Möglichkeiten daraus für die Philosophie entstehen, erörtert Habermas in seinem Buch, in dem er die Besonderheiten des nachmetaphysischen Denkens ausführlich analysiert.³ Doch geht es hier nicht um die Philosophie generell, viel mehr geht es hier um ein konkretes Feld von ihr, um die Gesellschaftstheorie.

Wenn wir den von Habermas empfohlenen Weg verfolgen, ist die Gesellschaftstheorie - den Begriff "kommunikative Vernunft" in ihr Zentrum gestellt - nicht mehr fähig, den auf Grundlagen der praktischen Vernunft formulierbaren Erwartungen Folge zu leisten. "Die kommunikative Vernunft ermöglicht also eine Orientierung an Geltungsansprüchen, aber sie selbst gibt keine inhaltlich bestimmte Orientierung für die Bewältigung praktischer Aufgabe - sie ist weder informativ noch praktisch. /.../ Normativität im Sinne der verbindlichen Orientierung des Handelns fällt nicht mit der Rationalität verständigungsorientierten Handelns in ganzen zusammen."⁴

Nachfolgend gehen wir einer einzigen Frage nach, und zwar der, wieweit in Jürgen Habermas' zur Wende der 80-er und der 90-er Jahre veröffentlichten Arbeiten in erster Linie konzentrieren wir auf *Faktizität und Geltung*, das Prinzip der prozeduralen Rationalität das Engagement für die kritische Gesellschaftstheorie modifiziert hat. Anders formuliert: wenn wir den *inhaltlich neutralen* Charakter der prozeduralen, also

der formalen Rationalität annehmen, ist es gleichzeitig möglich, ein bestimmtes Gesellschaftsbild zu entwerfen, das *inhaltlich* die Anforderungen an die moderne Gesellschaft umschreibt und somit die Möglichkeit einer gesellschaftskritischen Betrachtungsweise begründet? Und eine Frage, im engen Zusammenhang damit: bedeutet die Definition der Habermasschen prozeduralen Rationalität wirklich eine inhaltlich neutrale Auffassung der Rationalität? Meines Erachtens ist in den neuesten Forschungen von Habermas die Spannung der Neutralität und der inhaltlichen Definition stets präsent. So ist diese Spannung in erster Linie in der Prozeduralität und in ihrer Rahmenbedingung wahrzunehmen.

Ausgehend von dem Grundgedanken der Diskursethik beantwortet Habermas Wellmers Kritik und betont das folgende: "Der diskursethische Grundsatz nimmt auf eine *Prozedur*, nämlich die diskursive Einlösung von normativen Geltungsansprüchen Bezug; insofern läßt sich die Diskursethik mit Recht als formal kennzeichnen. Sie gibt keine inhaltlichen Orientierungen an, sondern ein Verfahren: den praktischen Diskurs."⁵ Habermas deutete hier mehrere Probleme an. Erstens dient das oben zitierte Verfahren nicht zum *Zustandbringen* bewiesener Normen, sondern bloß zu *Untersuchung* der Geltung von empfohlenen, hypothetischen Normen, die also auf eine normative Geltung nur *aspizieren* können. Gleichzeitig erleben die Verfahrensteilnehmer nicht als Hypothetiker das eigene Leben, sondern verflochten mit ihrer Identität, soweit schon als Bewiesenes. Die eigenen Normativitäten der Teilnehmer treten also nur insofern in den Diskurs ein, insofern sie nicht einfach auf Grund der Identität glaubwürdig sind, sondern in den Verfahren eine Galubwürdigkeit erlangen können, also sich rational behandeln lassen. Zweitens macht er auf die unterschiedliche Beschränktheit praktischer Diskurse aufmerksam. Zwar sieht der externe Beobachter eines Diskurses - nach Habermas - das hermeneutische Problem, daß die Anwendung der den Diskurs konstituierenden Regeln mit der Anwendung der Diskursregeln nicht identisch ist, berührt dieser Unterscheidung den Teilnehmer doch nicht, gerade deswegen, da er *mit einem frontal verstandenen Geltungsanspruch* in den Diskurs eintritt.⁶ Diese Einstellung ist ja zweifelsohne parteilich, ist nicht durch den kontinuierlich präsenten hermeneutischen Zweifel, sondern durch die Überzeugung gekennzeichnet, daß wir in das Verfahren schon anerkannter, angewandter Prinzipien eintreten können, d. h. die Situation muß nicht ständig neu definiert werden. Implizit ruht diese Überzeugung natürlich auf der anthropologischen Hypothese, daß der Mensch ein lernfähiges Wesen sei.

Die parteilose Urteilsbildung, also den Universalgrundsatz der Normen erfüllende Diskursethik hat den folgenden Ausgangspunkt: "So muß jede gültige Norm der Bedingung genügen, daß die Folgen und Nebenwirkungen, die sich jeweils aus ihrer *allgemeinen* Befolg für die Befriedigung der Interessen eines *jeden* Einzelnen (voraussichtlich) ergeben, von *allen* Betroffenen akzeptiert (und den Auswirkungen der bekannten alternativen Regelungsmöglichkeiten vorgezogen) werden können."⁷ Dieser Grundsatz legt die Entstehungsbedingung der tatsächlichen Geltung der Normen fest. So habe ich es hervorzuheben, da Habermas in dieser seiner Studie das Bestehen, die soziale Geltung der Normen von ihrer Gültigkeit trennte. "Wir müssen zwischen der sozialen Tatsache der intersubjektiven Anerkennung und der Annerkennungswürdigkeit einer Norm unterscheiden."⁸ Es kann dafür gute Gründe geben, eine Norm nicht tatsächlich anerkennen zu müssen, obwohl ihr Geltungsanspruch diskursiv eingelöst werden könnte. Ich betone: es geht nicht um die diskursive Entstehung, sondern um die

Einlösbarkeit. Auch dieser Präzisierung bewußt muß die Frage gestellt werden: worauf bezogen ist es möglich, soziale und tatsächliche Geltung zu trennen, wenn “tatsächlich” als Anerkennungswürdigkeit verstanden wird. Anhand dessen nahm Habermas darauf Bezug, daß hinter der gesellschaftlichen Geltung ein schwerzertrennbares Gemisch von Überzeugung, Sanktion, Willkür steht, das nicht unbedingt eine dauerhafte Geltung bedeutet, höchstens eine Massenloyalität in den modernen Gesellschaften. Über die *faktische* Geltung einer Norm kann nur die Rede sein, wenn sie von den Betroffenen rational motiviert akzeptiert wird.

Zeichnet sich hier das Bild eines reinen formalen Verfahrens ab, oder können implizit präsenzte soziale und anthropologische Hypothesen wahrgenommen werden? Es ist indiskutabel, daß Habermas aus der Argumentation die Kategorisierung jeglicher Lebensformen bzw. Gerechtigkeitsvorstellungen mit bestimmten Inhalten ausschaltet. Er wies die Utopie als falsche Anschuldigung scharf zurück. Wie es z. B. in seiner Antwortstudie auf die Kritiken zu lesen ist: “Nichts macht mich nervöser als die in vielen Versionen und in den schiefsten Kontexten wiederholte *Unterstellung*, daß die Theorie des kommunikativen Handelns, weil sie auf die soziale Faktizität anerkannter Geltungsansprüche aufmerksam macht, eine rationalistische Gesellschaftsutopie entwerfe, mindestens suggeriere. Weder betrachte ich die vollkommen transparent gewordene Gesellschaft als ein Ideal, noch möchte ich *irgendein* Ideal nahelegen.”⁹

Axel Honneth machte schon in seiner Studie von 1986 aufmerksam, daß die Idee der Prozeduralität der Diskursethik, obwohl sie die inhaltliche Neutralität betont, über implizit normative Inhalte verfügt. Worum geht es hier konkret? Wenn die Geltung einer Norm davon abhängt, ob ein Diskurs faktisch verwirklicht ist, in dem, die von der Norm Betroffenen ihr Einverständnis zum Ausdruck brachten, dann ist die Geltung der Norm definiert, hängt sie von den *normativen* (überhaupt nicht neutral definiert) Rahmen, die den derartigen Ablauf des Diskurses gewährleisten, ab. Einerseits vorausgesetzt, daß die in den Diskurs Eintretenden, d. h. die Teilnehmer freie und chancengleiche Subjekte sind, andererseits selbst in dem Argumentationsverfahren keinen Zwang anwenden.¹⁰ Honneth sieht die Überbelastung des theoretischen Anspruches der Diskursethik von Habermas in folgenden:

“Einerseits versucht die Diskursethik, den Universalisierungsgrundsatz als eine Argumentationsregel für praktische Diskurse dadurch zu rechtfertigen, daß sie die impliziten Idealisierungen aufhellt, die jeder an einem Dialog Beteiligte intuitiv vornimmt; aus dem bewußt gemachtem Umstand, daß jeder Argumentierende unvermeidlich eine zwanglose und chancengleiche Teilnahme aller Beteiligten unterstellt, schließt sie auf die normative Geltung des Verallgemeinerungsprinzips; dies gewinnt in der Diskursethik dann die Gestalt eines Grundsatzes, der besagt, daß eine Norm nur dann Geltung beanspruchen darf, wenn alle von ihr potentiell Betroffenen als Teilnehmer eines praktischen Diskurses sich über ihre Geltung auch faktisch geeinigt haben. Andererseits aber nimmt die Diskursethik nun jene idealisierenden Unterstellung des Dialogs, auf die sich doch ihre Rechtfertigung des Universalisierungsgrundsatzes stützt, nicht selbst in ihre eigenen normativen Grundsätze mit auf; denn dann müßte sie doch zugleich mit der Prozedur des diskursiven Willensbildung auch die

sozialstrukturellen Verhältnisse auszeichnen, die die Inkraftsetzung solcher Formen der Willensbildung überhaupt erst ermöglichen.“¹¹

Kurz gefaßt: der Diskurs darf von keiner Asymmetrie, weder externen noch internen Ursprungs, belastet werden, sonst könnte die freie Diskussion der Argumente nicht zur Geltung kommen. Da ein Diskurs bloß bis zu einem Grad als rational bezeichnet werden kann, solange die Möglichkeit einer kritischen Überprüfung gegeben ist. Die Diskursethik von Habermas also beinhaltet implizit bestimmte soziale Voraussetzungen des Verfahrens – die von Honneth normative Infrastruktur der Gesellschaft genannt werden -, welche Voraussetzungen eine normative Kraft besitzen, da es ohne sie ein rational motivierter Konsens nicht zustande kommen könnte. Als Ergebnis seiner Forschungen zog Honneth die Konsequenz, daß das auf den Grundlagen der Diskursethik von Habermas die Konfrontation der Argumente und die daraus gestaltete Übereinstimmung garantierendes Verfahren zu präferieren, es nicht ermöglicht, die formale Verfahrensethik und die materiale Gerechtigkeitstheorie streng zu trennen.

Obwohl die Verfahrensregeln an und für sich neutral sind, d. h. aus den Regeln selbst nicht abzuleiten ist, in welchen Inhalten die Teilnehmer dann zu einem Konsens kommen, diese Regeln können aber nur unter bestimmten kulturellen und institutionellen Bedingungen zur Geltung kommen und diese Bedingungen sind als Demokratie zu identifizieren. Die Habermassche Gesellschaftstheorie ist also soweit unbedingt normativ, daß mit der Verfahrensrationalität eine bestimmte Gesellschaft, die *demokratische* als Modell sichtbar wird. Das wirft die Frage der Relation von Diskursprinzip, Moralprinzip und Demokratieprinzip auf. Meiner Meinung nach wurde die Differenzierung der angeführten Prinzipien in den 80-er Jahren entstandenen Studien in den Hintergrund gestellt, beziehungsweise blieb die vorausgesetzte Beschaffenheit Sozialität hinter dem zentral gestellten Diskursprinzip ohne Reflexionen. Anfang der 90-er Jahre schätzte übrigens auch Habermas so ein, daß in seinen früheren Publikationen die Unterscheidung zwischen dem Diskursprinzip und dem Moralprinzip nicht genügend unterstrichen wurde: ”Das Diskursprinzip erklärt nur den Gesichtspunkt, unter dem Handlungsnormen überhaupt *unparteilich begründet* werden können, wobei ich davon ausgehe, daß das Prinzip selber in den symmetrischen Anerkennungsverhältnissen kommunikativ strukturierter Lebensformen fundiert ist. Die Einführung eines Diskursprinzips setzt bereits voraus, daß praktische Fragen überhaupt unparteilich beurteilt und rational entschieden werden können.“¹²

Betrachten wir in folgenden, ob und wie Habermas in *Faktizität und Geltung* diese oben aufgezeichneten Gedankengang modifizierte. Obwohl dieses Buch eine doppelte Thematik hat: es befaßt sich mit der Analyse der Bereiche; Recht und Politik (und hinausausblickend mit der Moral), das Verhältnis der beiden Forschungsbereiche ist aber asymmetrisch. Da Habermas sich nicht an und für sich für Recht und Politik interessiert, sondern für derer Charakteristika, die in einem demokratischen Rechtsstaat zwar vorhanden, aber zu vervollkommen sind. Im Mittelpunkt der Theorie steht also die Frage des Rechtes in der modernen Gesellschaft, nur hinsichtlich dessen werden politische Zusammenhänge aufgeworfen – nämlich aus der Perspektive, inwiefern im Rahmen der demokratischen Verfahren politische Meinungs- und Willensbildung fähig sind, sich an die Rechtskonstitution zu beteiligen.

Die Frage der Rechtsgeltung bei Habermas schließt sich an die soziale und rationale Akzeptanz an. So geht er aus der Trennung der sozialen Geltung und Legitimität aus, welche Differenz in ihrer diskursethischen Grundlegung mit den beinahe vor einem Jahrzehnt formulierten im Einklang zu sein scheint. Damals konnte man über die Differenz der sozialer Geltung (Faktizität der intersubjektiven Anerkennung) und der faktischen Geltung (Anerkennungswürdigkeit) der *Normen* lesen, und hier kann man über die Anwendung von all dem an die *rechtlichen* Normen lesen. Um entscheiden zu können, ob es hier um die Konkretisierung eines universalen Prinzips oder aber - mindestens partikulär – um seine Umformulierung geht, sollten wir gründlich die in dieser rechtstheoretischen Monographie ausgeführte Konzeption unter die Lupe nehmen.¹³ Die soziale Gültigkeit der rechtlichen Normen hängt von ihrem Grad der Durchsetzung ab, also “von der faktisch zu erwartenden Akzeptanz im Kreise der Rechtsgenossen.”¹⁴ Doch soll diese Faktizität nicht als aus der Tradition spontan gewachsene Faktizität verstanden werden, sondern als *artifizuell* hergestellte Faktizität aus der Drohung rechtlicher Sanktionen. Dagegen hängt die *Legitimität* der rechtlichen Regeln nach Habermas schließlich davon ab, ob sie in einem rationalen Gesetzgebungsverfahren entstanden sind, wenn das aber nicht der Fall war, dann wäre ihre Rechtfertigung mindestens aus pragmatischem, ethischem und moralischem Aspekt möglich gewesen. “Die Legitimität einer Regel von ihrer faktischen Durchsetzung unabhängig.”¹⁵ Dieser Gedanke erläutert uns, daß Habermas auf irgendeiner Weise die (also als Gemisch von Zwang und Freiheit entstandene) rechtliche Realität, d. h. die Faktizität ausdrücklich davon trennt, was von dem legitimen Recht zu erwarten ist. Die Frage ist aber weiterhin offen: ob sich das ideal Erforderte von Realität (das könnte ein die Gesellschaftskritik traditionell begründender utopistischer Zustand sein), oder geht es hier um ein auf der Art erfasstes Ideal, das nicht transzendent ist, sondern bestimmte Züge der Realität verallgemeinert, vervollkommen will. In diesem letzteren Fall begegnen wir dem neuartig begründeten gesellschaftskritischen Standpunkt, da er auf der schon im aktuell Existierenden immanente Möglichkeit, die sich schon teilweise zeigte, stützt. Ich möchte schon hier darauf hinweisen, daß meines Erachtens die Gedanken von Habermas in diese Richtung gehen. Ein Beweis dafür ist in der folgenden, wohl zum Nachdenken motivierenden Bemerkung von Habermas zu entdecken.

Nach Habermas : “allgemein hat das Rechtssystem im ganzen einen höheren Grad von Legitimität als einzelne Rechtsnormen.”¹⁶ Mehrere Fragen werden durch diese Feststellung aufgeworfen. Erstens: wenn Legitimität gradualisiert werden kann, d. h. keine strenge Trennung (legitim oder nicht legitim) vorgenommen wird, ist die Trennung des Durchführungsgrades des rationalen Verfahrens nur *nachträglich* machbar, also wenn schon rückblickend – unter Berücksichtigung des Ergebnisse – nach der Verwirklichung aller Requisiten die früheren Phasen rekonstruiert werden. Die Probleme treten erst auf, wenn wir den Standpunkt der nachträglichen Rekonstruktion außer acht lassen und die Hypothese aufstellen, wenn die als Elemente des rationalen Verfahrens definierte Faktoren auftreten, dann führen sie notwendigerweise zu der Entfaltung des Verfahrens. Dann werden nämlich – das rationale Verfahren berücksichtigt – die Ereignisse teleologisiert. Von Verdacht der teleologischen Betrachtungsweise kann man nur befreit werden, wenn das rationale Verfahren selbst als Norm vorausgesetzt wird, als solches, das – wenn schon gewisse Elemente in Erscheinung getreten sind – der Durchführung würdig ist. Diese Konsequenz ist schon

mit dem Standpunkt zu vereinbaren, der die reale Möglichkeit des Existierenden vorausgesetzt als Norm einen bestimmten Evolutionsprozeß in den Vordergrund stellt. Vielleicht könnten wir diese Einstellung "moderat" ("solide") nennen, also sie ist eine gesellschaftskritische Auffassung, die in die Evolution und nicht in die Revolution eingebettet ist.

Die andere Frage, die durch die zitierte Feststellung aufgeworfen wird, betrifft das Verhältnis der Teile und des Ganzen. Wenn wir nämlich annehmen, daß das Ganze des Rechtssystems *legitimer* als die einzelnen Rechtsnormen sein kann, dann sind wir mit der Trennung des Ganzen von seinen Teilen konfrontiert. Welche Überzeugung können wir bei dem Gebrauch dieser Unterscheidung vermuten?¹⁷ Um überhaupt von dem Ganzen und seinen Teilen sprechen zu können, setzt voraus, daß es keine absolute Trennung sei, sondern nur im bestimmten Kontext zu deuten ist, also *relativ* ist. In Bezug auf das Rechtssystem und der einzelnen Rechtsnormen kann das bedeuten, obwohl auf das Rechtssystem die in dem rationalen Verfahren realisierende Normkonstitution schon bezeichnend ist und so hat es einen Anspruch auf das ehrenvolle Attribut "legitim", doch gibt es wohl im Rechtssystem selbst *auf anderer Weise* entstandene Normen, die von uns in der normativen Perspektive des rationalen Verfahrens nicht, oder partikulär als legitim eingeschätzt werden können. Mit dieser Gedankenrekonstruktion ist zwar die unterschiedliche Legitimität des ganzen Rechtssystems und seiner einzelnen Teile zu erklären, doch kommen wir im Endergebnis zur Zweiteilung der Menge der Rechtsnormen. Die Spannung zwischen den von Habermas als Forderung formulierten, im rationalen Verfahren entstandenen Normen und den Rechtsnormen anderen Ursprungs ist offensichtlich. Das Bewußtmachen *dieser* Spannung kann zwar einen evolutionären gesellschaftskritischen Standpunkt begründen, aber der Preis dafür, das Recht der modernen Gesellschaft wird dadurch quasi durgeschnitten. Die Diskurstheorie des Rechts bevorzugende Rechtsforschung kann bloß in dem Kontext ein Teil der Rechtsnormen erfassen, wenn diese *nicht* in rationalen Verfahren entstanden.

Der Unterscheidung von Moral und Recht nachzugehen, würde unsere Rahmen sprengen, sonst spielt diese Unterscheidung der Habermasschen Gesellschaftstheorie in dem letzten Jahrzehnt neu formuliert, eine wichtige Rolle. Nur einen einzigen in diesem Zusammenhang erörterten wesentlichen Gedanken würde ich erwähnen: die Rechtsnormen regulieren den Lebenskontext der Bürger einer konkreten Rechtsgemeinschaft und sie deuten es nicht, was für einen jeden Menschen *gut* sei. Die gültigen moralischen Normen sind "richtig", die gültigen Rechtsnormen dafür "legitim". Diese Unterscheidung von Habermas gilt konsequent in der Gesetzgebung und in der Rechtsanwendung.

"Die Legitimität von Rechtsnormen bemißt sich, wenn wir eine prozedurale Theorie zugrundelegen, an der Vernünftigkeit des demokratischen Verfahrens politischer Gesetzgebung. Dieses Verfahren ist, wie gezeigt, komplexer als das der moralischen Argumentation, weil sich die Legitimität der Gesetze nicht nur an der Richtigkeit moralischer Urteile bemißt, sondern unter anderem auch an der Verfügbarkeit, Triftigkeit, Relevanz und Auswahl der Informationen, an der Fruchtbarkeit der Informationsverarbeitung, an der Angemessenheit von Situationsdeutungen und Problemstellungen, an der Rationalität von

Wahlentscheidungen, der Authentizität starker Wertungen, vor allem an der Fairneß von erzielten Kompromissen usw.”¹⁸

Es ist im Einklang mit einer derartigen Deutung der richterlichen Urteilsfällung, wonach die rationale Akzeptanz des Urteiles des Rechtsanwenders nicht nur von der Qualität der Argumente, sondern auch von der Struktur des Argumentations-prozesses, ob die Verfahrensrationalität durchgeführt sei, abhängt. “Das Rationalitätsproblem der Rechtssprechung besteht also darin, wie die Anwendung eines kontingent entstandenen Rechts intern konsistent vorgenommen und extern rational begründet werden kann, um gleichzeitig *Rechtssicherheit* und *Richtigkeit* zu garantieren.”¹⁹

Wenn Habermas in Bezug auf normatives Urteil eindeutig sagt ”»Richtigkeit« bedeutet rationale, durch gute Gründe gestützte Akzeptabilität” dann unterstreicht er seinen wiederholt zum Ausdruck gebrachten Standpunkt, daß das prozedurale Rechtsparadigma der Gesellschaft keine Ideale aufzwingt, sondern genau wegen der konstitutiven Anwendung der Autonomieidee formal blieb.²⁰ Die Autonomie der Bürger ernst genommen, können nur die notwendigen Bedingungen von dem Prinzip des Verfahrensrationalität festgelegt werden, unter deren Rahmen die Bürger ihre Lebensprobleme miteinander diskutieren können, und derer Lösung gemeinsam gestalten können. “Über etwas reden ist nicht dasselbe wie dem anderen in seine Angelegenheiten hineinreden” - also Diskurs bedeutet Dialog und nicht das Zustandekommen von Asymmetrien.²¹ Ein neutrales Verfahren kann implizit die präferierten Werte eines guten Lebens nicht enthalten, das Verfahren bringt es zustande, daß auf argumentativer Weise die Konkurrenz unterschiedlicher Vorstellungen in Bezug auf ein gutes Leben zum Ausdruck kommt.²² Das hier dargestellte prozedurale Rechtsparadigma bedeutet nicht “daß es »formal« im Sinne von »leer« oder »inhaltsarm« wäre.”²³ Wir sollten die Inhalte beachten, die die “Formalität” der Verfahrensrationalität ermöglichen. Betrachten wir die Entstehung des legitimen Rechtes konkret.

Habermas blieb bei der Fixierung des Universalprinzips nicht stehen, sondern lokalisierte den “Entstehungsort” des legitimen Rechtes in der modernen Gesellschaft.²⁴ Das fand er in der kommunikativen Macht. Der aus den Analysen von Hannah Arendt entfaltete Begriff der kommunikativen Macht in dem theoretischen Aufbau von Habermas bedeutet nicht die administrative Anwendung der schon *existenten* Macht, sondern die *Entstehung* dieser politischen Macht. Recht ist in dieser Situation als *Medium* zu deuten. Einerseits ist es für die die Verwaltungsprozesse führende Macht konstitutiv, andererseits ermöglicht das Recht die Transformation der kommunikativen Macht zu einer administrativen Macht. So ist Recht in zweierlei Hinsicht als Medium zu verstehen. Einerseits vermittelt es zwischen zwei Mächten (der kommunikativen und der administrativen), andererseits übt es gleichmäßig die transformierende und die administrative Funktion aus.

Hinter der kommunikativen Macht zeichnet sich das Bild der Zivilgesellschaft ab. Daß die Idee der Zivilgesellschaft in den Vordergrund getreten ist, modifizierte das liberale Modell das auf der Zweiteilung des Staates - Gesellschaft gründet. Habermas sieht nämlich *drei* getrennte Schwerpunkte in der modernen Gesellschaft der Jahrtausendwende: die Zivilgesellschaft, das ökonomische Handlungssystem und die öffentliche Administration. Die gesellschaftliche Solidarität verstärkende

Zivilgesellschaft bedeutet die nicht-staatlichen und nicht-ökonomischen Assoziationen, d. h. die Vereinigungen, Organisationen, Bewegungen. Das Zustandekommen der Zivilgesellschaft setzt die Änderung der Assoziationsverhältnisse und der politischen Kultur voraus, den wesentlichen Schwund an Einfluß der Klassenstruktur, also die Möglichkeit, daß die Ungleichheit der sozialen Machtpositionen neutralisierbar sind. Die Zivilgesellschaft vermittelt die gesellschaftlichen Probleme des Privatlebens kondensierend und lautverstärkend für die politische Öffentlichkeit. Die Kommunikationsströme der Zivilgesellschaft und der politischen Öffentlichkeit können auf Grund eines demokratischen Verfahrens in kommunikative Macht umgesetzt werden.

Habermas perzipiert, daß in diesem Prozeß die Massenmedien eine Schlüsselrolle haben und er formuliert einschränkend, wenn er hervorhebt, daß die Zivilgesellschaft nur *“unter bestimmten Umständen”* die Öffentlichkeit zu beeinflussen vermag.²⁵ Die gegenwärtige Erfahrung kann uns eher skeptisch machen, denn in unseren Tagen können die zivilgesellschaftlichen Gruppierungen nur schwache Signale entsenden. Hauptsächlich ist in den elektronischen Medien eine Entpolitisierung zu beobachten. In Kenntnis dieser Tatsache ist es berechtigt, die Frage zu stellen, in welchem Maße das Massenmedium die zivilgesellschaftlichen Bestrebungen modifiziert, eventuell sogar in ihren Dienst stellt? Worauf gründet Habermas seine sonst so vorsichtig formulierte Erwartung, daß die Zivilgesellschaft fähig ist, durch die Massenmedien auf das politische System Einfluß zu nehmen?

Es ist eine absehbare Forderung, die Medienmacht zu neutralisieren, daß genau die administrative, bzw. eine andere soziale Macht sich in einen politisch-publizistischen Einfluß nicht umkehren kann. Auf Grund des durch die Soziologie der Massenkommunikation vermittelten Bildes und bestimmten normativen Erwartungen betont Habermas (1992:451- 458) die folgenden Überlegungen:

- in der komplexen modernen Gesellschaft ist auch die Öffentlichkeit ein Netzwerk, sie ist also infolge ihrer vermittelnden Funktion (von unterschiedlicher Richtung und vom unterschiedlichen Charakter) durch unterschiedliche, einander durchschnittene Gliederung charakterisiert; einige Beispiele für die mögliche Gliederung der Öffentlichkeit: auf Grund von Themen, dem Publikum, oder sie in welcher Arena der (nationaler, regionaler, kommunaler) Kultur auftritt;
- diese komplexe Situation setzt diverse Selektionsprozesse in Bewegung, die kontinuierlich die interne Machtstruktur der Medien umgestalten;
- die Forderung der Selbstregulierung kommt zum Vorschein, dem die Herausgestaltung professioneller Standards, Formulierung von ethischen Kodizes dienen;
- und letztens: das Medium ist einer Rechtsregelung unterworfen und diese Normativität ist aus dem Aspekt der Neutralisierung der Medienmacht grundsätzlich.²⁶

Diese Feststellungen zeigen ein vielversprechendes Bild mit Rücksicht darauf, daß die Massenmedien von der politisch-ökonomischen Elite unabhängig werden können und so ihr Einfluß eingeschränkt werden kann, das heißt die Autonomie der Medien verwirklicht werden kann, doch gewährt es noch keine ausreichende Garantie dafür, daß die Medien mit der Zivilgesellschaft auch kooperieren. Unter Kooperation wird bloß verstanden, daß die Vermittlung – durch die Medien die in den zivilgesellschaftlichen Bewegungen entstandene Gewichtung – verfolgt, also nach *eigenen* Relevanzaspekten den zivilgesellschaftlichen Stellenwert verschiedener

Bewegungen in der Öffentlichkeit nicht umordnet. Ob das alles verwirklicht wird – ist eine offene Frage.

Also rekapitulierend: daß die bis jetzt abgehandelten Bedingungen sich ineinander fügen und in der die prozedurale Rationalität durchführenden Demokratie ein wirksames legitimes Recht zustande kommt, sollen zwei grundsätzliche Transformationen erfüllt werden:

- a, die in der Zivilgesellschaft auftretenden Bestrebungen sollen durch das Massenmedium zu einer kommunikativen Macht werden,
- b, die kommunikative Macht soll sich über legitim gesetztes Rechts zur administrativen Macht umkehren.

Diese Transformationen, obwohl sie eine Nacheinanderfolge voraussetzen, sind trotzdem nicht so zu linearisieren, daß die Verwirklichung der ersten Rahmenbedingung eine, ein für allemal eine endgültige und sichere Grundlage dem den nächsten Schritt gibt. Viel mehr geht es hier darum, daß Habermas mit der prozeduralen Rationalität den gesellschaftlichen Pathologien gegenüber eine funktionsfähige, kontinuierliche Regenerierungssichernde Verfahrensweise in den Mittelpunkt stellt. Ich würde die mit der Institutionierung der prozeduralen Rationalität durchgeführte *kontinuierliche* Regenerierungsmöglichkeit betonen. Dies bedeutet nämlich die Kenntnisnahme dessen, daß auf ein und allemal unnötige Leiden in der Gesellschaft nicht besiegt werden können. Und es weist darauf hin, daß in dieser gesellschaftskritischen Betrachtungsweise die endgültige Lösung suggerierende Utopie-Vorstellung keinen Platz hat. Wie typisch für Habermas seine gesellschaftskritische Einstellung ohne einen radikalen Wendepunkt ist, zeigt seine folgende Wertung, die das auch eindeutig festlegt: “Ich gehe davon aus, daß den Rechtssystemen, die am Ende des 20. Jahrhunderts in den sozialstaatlichen Massendemokratien entstanden sind, ein prozeduralistisches Rechtsverständnis angemessen ist.”²⁷ Die Forderung der Verfahrensrationalität kann sich also nicht nur auf Ideen stützen, sondern auch in der Realität den Anker werfen.

Die Aufhebung der subjektphilosophischen Begriffsbildung ist ein gegen der Linearisierung wirkender grundsatztheoretischer Faktor. Die Linearisierung eines Prozesses setzt nämlich voraus, daß es Punkte gibt, die sich nicht wiederholen und so z. B. Subjekte mit inhaltlichen Merkmalen von derer Existenz/Nichtexistenz historische Wendepunkte abhängen. Die Gesellschaftstheorie von Habermas weist auf kein Subjekt von solchem substantiellen Status hin. Die Demokratie setzt eine dezentrierte Gesellschaft voraus, in der kein Teil *bevorzugt* wird. Die Gesellschaftstheorie, wenn überhaupt irgendeine Substanz sucht, dann findet sie nur auf paradoxer Weise in einer Verfahrensform, die keine konkreten inhaltlichen Weisungen hat. Die demokratische Willensbildung gewinnt ihre legitimierende Kraft nicht aus sittlichen Überzeugungen, sondern aus den kommunikativen Voraussetzungen und Verfahren, die während einer Diskussion die Anführung von besseren Argumenten ermöglichen.²⁸ Das Demokratieprinzip ist also dem Moralprinzip nicht untergeordnet, die beiden Prinzipien stehen als Ergebnis der unterschiedlichen Spezifizierungen des allgemeinen Diskursprinzipes vor uns. “Die Diskurstheorie bricht mit einer ethischen Konzeption von staatsbürgerlicher Autonomie.”²⁹

Natürlich bedeutet das nicht eine Abwertung der staatsbürgerlichen Autonomie, viel mehr geht es darum, daß wir uns aus der Sicht der Entstehung des legitimen Rechts

mit der Glaubwürdigkeit der Überzeugung einzelner Staatsbürger nicht zufrieden stellen können, es muß auch untersucht werden, wie eine Rechtsgemeinschaft und eine Rechtssprache geschaffen werden kann, in deren Rahmen überhaupt "eine Gemeinschaft als eine freiwillige Assoziation freier und gleicher *Rechtsgenossen*" gedeutet werden kann.³⁰ Die in dieser Gemeinschaft entstandenen Entscheidungen sind in erster Linie nicht infolge ihres Inhalts legitim, sondern da sie in einer Verfahrensordnung/system zustande kamen, worin Betroffenheit und "Mündigkeit" der Betroffenen in Betracht gezogen wurde. "Die demokratische Genese und nicht apriorische Rechtsprinzipien, denen das Gesetz zu entsprechen hätte, sichert dem Gesetz Gerechtigkeit."³¹ Diese inhaltliche Unbestimmtheit bedeutet natürlich keine Beliebigkeit und zwar deswegen, da es sich aus der Regelmäßigkeit der rechtlichen Argumentation selbst Beschränkungen ergeben.

In welchem Maße Habermas die Staatsbürgerlichkeit für wichtig hält, geht aus der Charakteristik der drei grundsätzlichen Interpretationen der Demokratie (liberal, republikaner und prozedural) hervor. Die eigene Interpretation, also das prozedurale Herangehen beurteilt er dem Republikanismus näher stehend, in erster Linie, weil er den politischen Diskurs, also den politischen Meinungs- und Willensbildungsprozeß, nicht bloß als Vermittler zwischen dem privaten Interesse und dem Staatsapparat vorstellt, sondern seine konstruktive Kraft auch ernst nahm. Daraus folgt, daß er die Funktion der Wahl nicht auf die Legitimation der politischen Macht reduzierte, er betrachtet die Wahl als ein Verfahren, in dem die Staatsbürger die politische Macht kontinuierlich konstituieren. Soweit wich er aber von Republikanismus ab, daß er die Frage der rechtsstaatlichen Verfassung wichtig hält und die Verfassung als Institutionalisierung der Kommunikationsformen und Verfahren der demokratischen Meinungs- und Willensbildung betrachtet.

In dem prozeduralistischen Rechtsparadigma wird die private und öffentliche Autonomie der Bürger so gewährleistet, "daß jeder Rechtsakt zugleich als Beitrag zur politisch-autonomen Ausgestaltung der Grundrechte, also als Element eines auf Dauer gestellten verfassunggebende Prozesses verstanden werden kann."³² Diese Feststellung zeigt eindeutig die Reflexivität des Rechts. Im Recht als in einer reflexiven Ordnung kommt die Relation von Recht und Politik zum Ausdruck. Das Recht bestimmt nämlich die Verfahrensregeln, auf Grund derer Politik über Recht verfügen kann, die diskursive Struktur die Einflußbestrebungen der Politik filtert. Gleichzeitig kann ein bestimmtes politisches System, die Demokratie sich die Rahmenbedingungen der Rationalität in Verfahren sichern. Wie es Habermas formulierte: "Kein autonomes Recht ohne verwirklichte Demokratie."³³

Die gesellschaftskritische Betrachtungsweise lenkt die Aufmerksamkeit auf unnötige Leiden, um sie zu vermeiden, werden Vorschläge unterbreitet. Habermas betont, daß das Prinzip der prozeduralen Rationalität keine Utopie ist. Utopie bedeutet nämlich ein Projekt einer idealen Lebensform, hier, im Gegenteil, geht es um eine diskursive Rahmenbedingung, die, ausgegangen von den Bestrebungen der Zivilgesellschaft, die kontinuierliche Einflußausübung ermöglicht, dadurch kann sich die Gesellschaft kontinuierlich erneuern. Diese neutrale Auffassung der prozeduralen Rationalität angenommen, tauchen einige Fragen auf, welche die *offenen* Fragen der Habermassche Theorie sind.

Inwiefern kann der Begriff gesellschaftliche Pathologie in den zu der Durchführung des Diskursprinzips umgestellten Gesellschaften erklärt werden? Darunter verstehe ich nicht die in einer früheren Studie von Habermas analysierte Kommunikationspathologie, sondern die Möglichkeit, daß dem Diskursprinzip entsprechend, auch als Ergebnis des normalen Kommunikationsprozesses für die Betroffenen negative Folgen auftreten können. Ob dessen Möglichkeit durch das Diskursprinzip begriffsmäßig ausgeschossen ist?

Diskurs ist eine wesentlich überbelastete Institution. Der immanente Konflikt ihrer Geltungsansprüche hat eine kognitive Seite: es soll die für die Betroffenen eine wünschenswerte Lösung gefunden werden und es gibt auch eine moralische Seite: die aufgetauchten Ansprüche sollten optimal befriedigt werden und die Akzeptanz der Diskursteilnehmer genießen. Beide Aspekte laufen in dem rationalen Verfahren parallel. Um ernst auf eine gemeinsame Verwirklichung des Prinzips der Maximalisierung (kognitiver Aspekt) und des Prinzips der Optimalisierung (moralischer Aspekt) hoffen zu können, setzen wir voraus, daß die Diskursteilnehmer notwendigerweise vernünftig denken und sich vernünftig benehmen.³⁴ Dahinter verbirgt sich ein anthropologischer Optimismus, jedenfalls ein *beschränkter* Optimismus, beschränkt deswegen, da er nicht voraussetzt, daß die Menschen notwendigerweise das allgemein Gute finden, sondern er setzt voraus, daß Kommunikation notwendigerweise als Verständigungsprozeß interpretiert wird und die Teilnehmer sich vor den im rationalen Verfahren formulierten Argumenten beugen. Wenn diese Argumentation akzeptabel ist, dann wurde eine inhaltlich bestimmte Rahmenbedingung des formalen Verfahrens gefunden.

Wenn Habermas die Legitimität der Rechtsnorm als konstitutive Bedingung der Rechtsgeltung definiert, sie aber an einem rationalen Verfahren verknüpft, dann ist einerseits der Anspruch an Rechtsgeltung außerhalb des Rechts begründet, andererseits aber mit der Festlegung des Diskursprinzips schloß er das grundlegende Verfahren auf einem bestimmten Punkt ab. Deswegen können wir behaupten, daß der Geltungsanspruch außerhalb des Rechts geraten sei, da wenn jemand sich als Betroffene einordnet und meint, daß der Diskurs hinsichtlich seiner Person ausblieb, sich darauf bezogen, kann er sich nicht an das Gericht wenden.³⁵ Es taucht die Frage auf: wenn das die Legitimität des Rechtes schaffende rationale Verfahren auf Rechtsweg als Anspruch nicht geltend gemacht werden kann, was kann das Rechtssystem selbst mit diesem Kriterium anfangen? Die Bestrebung, das Gründungsverfahren abzuschließen – um den unendlichen Regreß zu vermeiden – ist wohl verständlich. Es macht einen vielleicht stutzig, aber es kann eine gewisse Parallele zwischen der Funktion des Diskursprinzips von Habermas und der Grundnorm in der Rechtsauffassung von Kelsen festgestellt werden.³⁶ Die Grundlage der Parallele: das auf Moral, Recht, Politik zu spezifizierende Diskursprinzip tritt als eine Normsetzungsverfahren definierende Autorität in der Gesellschaftstheorie von Habermas auf, nachdem keinen Rückweg mehr gibt. Die wesentliche Differenz, daß das Diskursprinzip – im Gegensatz zur Grundnorm von Kelsen, auch nicht außer acht gelassen werden darf, ist nicht analytisch oder hypothetisch, sondern wenn wir Alexys Typologie folgen, können wir die Funktion des Diskursprinzips untersuchend gewisse Charakteristika der normativen und empirischen Grundnorm entdecken.³⁷ Ob diese Dualität auflösbar ist oder aufzulösen sei – hängt davon ab, ob der Schwerpunkt der Theorie von Habermas in Bewegung gesetzt wird, ob sich die deskriptiven oder kritischen Charakteristika stärker

artikulieren. Auf Grund von *Faktizität und Geltung* ist ein ausgeglichenes gleichzeitiges Vorhandensein der beiden zu beobachten.

Letztens kann noch die Frage formuliert werden, inwiefern das die Reziprozität der Kommunikationspartner voraussetzende rationale Verfahren in die Sozialwelt integriert ist? Sollten wir lieber davon ausgehen, daß das Verfahren eine undurchdringliche Mauer für die "externen" soziale Differenzen schafft, oder sollen voraussetzen, daß auch in der "externen" Welt die Diskursteilnehmer frei und chancengleich sind. In dem ersten Fall können wir zur funktionellen Differenzierung und in dem zweiten Fall zu einem utopienahen Standpunkt gelangen. Die Gedanken von Habermas durchschneiden diese Dichotomie. In dieser Hinsicht ist seine Auffassung über die Zivilgesellschaft von grundsätzlicher Bedeutung. Nach Habermas nämlich vermag die lebensweltliche Zivilgesellschaft die aus verschiedenen sozialen Situationen entstandene Ungleichheit der Machtpositionen zu neutralisieren. Insofern sind im Prinzip der Verfahrensrationalität die Spuren der Lebenswelt zu beobachten, d. h. die normativ perzipierte Verfahrensrationalität der Lebenswelt kommt eventuell provisorisch zum Vorschein, ist aber eine empirische Realität. Genau deswegen ist das Recht eine utopisch nicht deutbare Quelle der Legitimität. Die Umstellung auf die prozedurale Rationalität im Recht ist, der Moderne ähnlich, ein unvollendetes Projekt.

Ob die Neutralität der prozeduralen Rationalität bei Habermas auch im weiteren erhalten bleibt und damit die inspirative Spannung der inhaltlichen Normativität zwischen den Rahmenbedingungen und Voraussetzungen vorhanden sind, hängt davon ab, ob er die Möglichkeit der Gesellschaftskritik zwischen Hoffnung und Realität bewahren möchte, oder einer von den beiden die Priorität gewährt.

¹ Robert Alexy, *Recht, Vernunft, Diskurs: Studien zur Rechtsphilosophie*, 1995, S. 94-108, Bernhard Peters, *Rationalität, Recht und Gesellschaft*, 1991, S. 227-271

² Peters (Fn.1), S. 228 f. Selbst Luhmann meinte übrigens rückblickend, daß sein Buch *Legitimation durch Verfahren* von der Kritik überbewertet wurde, da es darin nicht um die Theorie der "Prozeduralisierung" des Rechtes, um die Anerkennung vernünftiger Geltungsansprüche ging, nur um eine Rahmenbedingung dafür, "daß sozialer Streit (selbst Streit mit hohen ökonomischen, moralischen oder politischen Implikationen) überhaupt zu einem Ende gebracht werden kann." Niklas Luhmann, *Das Recht der Gesellschaft*, 1993, S. 332 f.

³ Jürgen Habermas, *Nachmetaphysisches Denken*, 1988

⁴ Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung*, 1992, S.19

⁵ Jürgen Habermas, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, 1983, S. 113. Alexy diagnostizierte übrigens bereits mitte der 80-er Jahre die Charakteristika der Diskurstheorie: "Der Vorteil der Diskurstheorie besteht darin, daß ihre Regeln als Regeln rationalen praktischen Argumentierens wesentlich leichter zu begründen sind als materiale moralische Regeln. Dafür ist der Preis zu zahlen, daß die Diskursprozedur als solche mit sehr unterschiedlichen Ergebnissen vereinbar ist." Robert Alexy, *Theorie der Grundrechte*, 1986, S.499.

⁶ Habermas (Fn. 5), S. 115

⁷ Habermas (Fn. 5), S. 75 f.

⁸ Habermas (Fn. 5), S. 71

⁹ Jürgen Habermas, *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, 1984, S. 499 f.

¹⁰ Axel Honneth, Diskursethik und implizites Gerechtigkeitskonzept, in: *Moralität und Sittlichkeit*, hg. von W.Kuhlmann, 1986, S. 183-193

¹¹ aaO., 187

¹² Habermas (Fn. 4), S. 140

¹³ Es ist beachtenswert, daß Habermas zu seiner Diskursprinzip-Definition (“Gültig sind genau die Handlungsnormen, denen alle möglicherweise Betroffenen als Teilnehmer an rationalen Diskursen zustimmen können.”) hinzufügte, ”dieses Prinzip hat...gewiß einen normativen Gehalt, weil es den Sinn der Unparteilichkeit praktischer Urteile expliziert.” Habermas (Fn. 4), S. 138. Er meinte aber, daß diese *inhaltliche* Determiniertheit der Spezifikation des Diskurses hinsichtlich der Moral und des Rechtes vorangeht und so aus der Sicht der Spezifikation noch neutral gehalten werden kann. Es ist aber fraglich, warum die auf der Abstraktionsebene der Handlungsnormen überhaupt formulierte Charakteristika während der Anwendung an Moral und Recht verschwinden würde?

¹⁴ aaO., 47

¹⁵ aaO., 48

¹⁶ aaO., 48

¹⁷ Rekapitulieren wir: Habermas deutete im Gegensatz zu der in methaphysischer Tradition erörterten materialen Rationalität (“die Vernunft ist eine des Ganzen und seiner Teile”) im nachmethaphysischen Denken in den Vordergrund geratene Grenze der prozeduralen Rationalität an, so “kann eine *vorgängige* Einheit in der Mannigfaltigkeit der Erscheinungen nicht mehr garantieren.” Habermas (Fn. 3) S. 42 f.

¹⁸ Habermas (Fn. 4), S. 285 f.

¹⁹ aaO., 244

²⁰ aaO., 227

²¹ aaO., 381

²² Über die Bestreitung kommunitaristischer und liberaler Einwände der Verfahrensneutralität: aaO., 374-382.

²³ aaO., 536

²⁴ “Seinen vollen normativen Sinn erhält das Recht nicht per se durch seine *Form*, auch nicht durch einen a priori gegebenen moralischen *Inhalt*, sondern durch ein *Verfahren* der Rechtsetzung, das Legitimität erzeugt.” aaO., 169). Übrigens diese Auffassung des legitimen Rechts von Habermas unterscheidet sich wesentlich von seinem früheren Herangehen, das zu beweisen zitiere ich nur einen Gedanken aus seinem Buch über die Theorie des kommunikativen Handelns: “Unter Rechtsinstitutionen verstehe ich Rechtsnormen, die durch den positivistischen Hinweis auf Verfahren nicht hinreichend legitimiert werden können. Dafür sind die Grundlagen des Verfassungsrechts, die Prinzipien des Straf- und Verfahrensrechts sowie alle Regelungen moralnaher Straftatsbestände (wie Mord, Abtreibung, Vergewaltigung usw.) typisch. Sobald in der Alltagspraxis die Geltung dieser Normen in Frage gestellt wird, reicht der Hinweis auf ihre Legalität nicht aus. /.../ Sie bedürfen einer materiellen Rechtsfertigung, weil sie zu den legitimen Ordnungen der Lebenswelt selbst gehören und zusammen mit den informellen Handlungsnormen den Hintergrund kommunikativen Handelns bilden.” Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Bd. II. 1981, S. 536.

²⁵ Habermas (Fn. 4), S. 451. Aus der fast unübersichtlichen Literatur über die Funktion der Massenmedien und über ihre Rolle in der Wissenskstitution der Gesellschaft würde ich die Aufmerksamkeit auf zwei Bücher lenken: Niklas Luhmann, *Die Realität der Massenmedien*, 1996, K.Merten – S.J. Schmidt – S.Weischenberg (hg.), *Die Wirklichkeit der Medien*, 1994.

²⁶ Habermas (Fn. 4), S. 451-458

²⁷ aaO., 239

²⁸ Habermas orientiert den Leser darüber genau wie er anhand des Suverenitätsproblem schreibt: “Das »Selbst« der sich selbst organisierenden Rechtsgemeinschaft verschwindet in den subjektlosen Kommunikationsformen, die den Fluß der diskursiven Meinungs- und Willensbildung so regulieren, daß ihre falliblen Ergebnisse die Vermutung der Vernünftigkeit für sich haben.” aaO., 365.

²⁹ aaO., 339

³⁰ aaO., 143

³¹ aaO., 232

³² aaO., 494

³³ aaO., 599

³⁴ Inwieweit das die verständigungsorientierten Kommunikationen hinsichtlich der Lebenswelt durchdringt, anhand dessen kann nur auf die Zweifel von Haba hingewiesen werden, seiner Meinung nach kennzeichnet “ideale Sprechsituation” eher akademische Reden. Enrique P. Haba, Standortbestimmung zeitgenössischer Rechtstheorie – Rawls, Dworkin, Habermas und andere Mitglieder der “Heiligen (Rede-) Familie“. in: *27 Rechtstheorie /Habermas-Sonderheft*, hg. von W.Krawietz/G.Preyer/, (1996) S. 313.

³⁵ Siehe: Gerhard Preyer, Entscheidung – Rechtsgeltung – Argumentation, in: *27 Rechtstheorie /Habermas-Sonderheft*, hg. von W.Krawietz/G.Preyer/, (1996) S. 374, Luhmann (fn. 2), S. 99.

³⁶ “Die Grundnorm beschränkt sich darauf, eine normsetzende Autorität zu delegieren, das heißt eine Regel aufzustellen, nach der die Normen dieses Systems zu erzeugen sind. /.../ Eine Norm gehört zu einer auf einer solchen Grundnorm beruhenden Ordnung, weil sie auf die durch die Grundnorm bestimmte Weise erzeugt ist – und nicht, weil sie einen bestimmten Inhalt hat.” Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 2. Aufl., 1960, S. 199 f.

³⁷ Robert Alexy, *Begriff und Geltung des Rechts*, 1994, S. 154-197

Lovász László

Arccal hátrafelé? avagy hol tart ma az önálló életvitel mozgalma az USA-ban?

A polgárjogi mozgalom

Vitathatatlan és a szakirodalomban elismert, hogy a fogyatékoság kezelésében az Egyesült Államok jár(t) élen, és annak is a nyugati partvidéke. Annak ellenére, hogy nem fogunk kitérni az USA-ban található rendszerre, érinteni fogjuk a legfontosabb jogi normákat, bemutatva az un. önálló életvitel-mozgalom kialakulását és megerősödését. Fontos tudni, hogy a mozgalom elsősorban polgárjogi összefogásként indult, felbuzdulva a fekete bőrű amerikai sikerein.

Előjáróban tudni kell, hogy az Egyesült Államokban törvényi szinten a fogyatékos személyek (polgári) jogait – mint kisebbségét - először 1990-ben szabályozták az Americans with Disability Act-ben (ADA)¹. A törvény megalkotásakor a Kongresszus mint célt három területet jelölt meg: tetszőleges akadályok, valamint az esélyegyenlőségek megszüntetése és a szükségtelen függőség és a nem teljesíthető aktivitás csökkentése.²

Ezt megelőzően az 1973-ban elfogadott Rehabilitation Act és annak későbbi módosításai tartalmaztak törvényi rendelkezéseket a fogyatékos emberekre vonatkozóan. A Rehabilitation Act-ben kerültek megfogalmazásra mindazon rendelkezések, amelyek az ADA előtt a fogyatékos személyek integrációját elősegítették, különösen foglalkoztatás terén.³ Fontos látni azt, hogy a Rehabilitation Act 504-es szakasza⁴ lényegében megfelelt az 1964-es Civil Rights Act 601-es anti-diszkriminációs rendelkezésével⁵.

Middleton, Rollins és Harley⁶ arra mutat rá, hogy az ADA-hoz vezető utat egyrészt az 1964-ben elfogadott un. Polgárjogi Törvény (Civil Rights Act) kövezte ki a Rehabilitation Act-en keresztül. A képet árnyalja, hogy a hetvenes és nyolcvanas években – tehát az ADA-t megelőzően - számos előremutató jogszabály⁷ született az USA-ban. Másrészt a súlyosan fogyatékos emberek öntevékeny mozgalma ismertté és támogatottá vált, nem kis mértékben az amerikai feminista mozgalmak sikere, és a vietnami háborúból hazatérő, a háború alatt fogyatékosná vált veteránok miatt⁸. Céljuk az un. önálló életvitel megalapozása és kialakítása volt. Lényege, hogy a fogyatékos embernek legyen lehetőségük *választani*, hogy ezzel is képes

¹ 1990. július 26-án fogadták el az *Americans with Disabilities Act*-et; kisebbségként a törvény céljainál (Sec. 2.): „(7) individuals with disabilities are a discrete and insular minority who have been faced with restrictions and limitations, subjected to a history of purposeful unequal treatment, and relegated to a position of political powerlessness in our society, based on characteristics that are beyond the control of such individuals and resulting from stereotypic assumptions not truly indicative of the individual ability of such individuals to participate in, and contribute to, society”

² Francis, Leslie, Disability rights today, *Human Rights: Journal of the Section of Individual Rights & Responsibilities*, Vol 27 Issue 1, 2000

³ V. Cím, 501-504. szakasz.

⁴ Megtiltja a hátrányos megkülönböztetést a lakhatás, egészségügyi és oktatási szolgáltatások, valamint a foglalkoztatás terén.

⁵ Hull, K., *The rights of physically handicapped people*, 1979, New York, Avon Books

⁶ The Historical and political context of the civil rights of persons with disabilities: a multicultural perspective for counselors, 1999, *Journal of Multicultural Counseling and Development*, Vol. 27 Issue 2, 1999

⁷ Architectural Barriers Act (1968), Rehabilitation Act (1973), Education for All Handicapped Children Act (1975), Developmental Disabilities Assistance and Bill of Rights Act Amendments (1975), Voting Accessibility for the Elderly and handicapped Act (1984), Air Carrier Access Act (1986).

⁸ Bagenstos, Samuel R., *Justice Ginsburg and the judicial role in expanding „We The People”: the disability rights cases*, *Columbia Law Review*, Vol. 104:49, p 51

legyenek az életét irányítani és csökkenteni a mindennapi kiszolgáltatottságot. Az ADA tiltja a diszkriminációt a foglalkoztatásban⁹, a középületek használatánál¹⁰, közszolgáltatásoknál¹¹, a szövetségi programok tekintetében¹² és a tömegkommunikációban¹³.

Két évvel az 1964-es Civil Right Act elfogadása után Jacobus tenBroek, a Berkeley Egyetem politológus professzora - aki egyben a Vakok Nemzeti Szövetségének alapító elnöke volt - megjegyezte, hogy a legfontosabb a közösség általi elfogadottság és a jog: hogy létezzünk. Amikor a professzor megfogalmazta gondolatait, akkor még tetszőlegesen megtagadhatták tőle, hogy repülőre vagy vonatra szálljon, annak ellenére, hogy jegyet váltott. Nem volt jogi védelme akkor sem, amikor ügyeit intézve a bankba vagy étterembe ment.¹⁴

A Cowell Residence Program¹⁵

Mielőtt továbbmennénk és rátérnénk az egyesült államokbeli bíró alkotta jogra a téma szempontjából, érdemes a színpalak mögé nézni. Mint ahogy Middleton, Rollins és Harley is utaltak tanulmányukban¹⁶, a fogyatékos emberek érdekében elindult mozgalom valóban a súlyosan fogyatékos polgárok hatékony önszerveződésének, fellépésének köszönhető. A hatvanas évek elején – mint köztudott – az afro-amerikaiak úgy érezték, hogy bőrszínük alapján nem képesek élni jogaikkal és hátrányos megkülönböztetésben részesülnek az élet valamennyi területén, akárcsak a fogyatékos emberek, akik a fogyatékoságuk miatt váltották ki a társadalom ellenérzését.

A hatvanas években az amerikai Berkeley-ből, California államából indult el az önálló életvitel mozgalom. A mozgalom elindítása *Ed Roberts* nevéhez fűződik, aki 1962-ben beiratkozott a helyi egyetemre. *Roberts* nemcsak mozgássérült volt, hanem még vastüdőre is szorult súlyos betegsége (postpolio quadriplegic) miatt. Eleinte a *Cowell Kórházban* volt „elszállásolva” a campus területén. A harcias öntudatnak híre kelt és néhány éven belül már tucatnyi súlyos fogyatékkal élő diákja lett az egyetemnek és a kórháznak. Így indult el tehát az un. *Cowell Residence Program*.

A bővülő diáklétszám azonban nem feleltette azt a tényt, hogy a kórház területét nem hagyhatták el a campuson lévő akadályok miatt. 1970-ben szövetségi segítség révén elindulhatott a *Fizikailag Sérült Diákok Programja*, melynek célja az volt, hogy a kilenc „alapító atya” kimozdulhasson és a campuson úgy mozoghasson, mint bármely más diák. (Más

⁹ 503. szakasz a mentálisan sérült személyek foglalkoztatása során (is) alkalmazandónak tartja megkülönböztetés tilalmát, előírva minden egyes szövetségi megbízás esetén, amennyiben annak értéke eléri az évi 2500 dollárt. Továbbá programokat indítanak a képzett fogyatékos emberek elhelyezésére is a Department of Labor segítségével.

¹⁰ 502. szakasz akadálymentesítési testületet (Architectural and Transportation Barriers Compliance Board) hoz létre az 1968-as Architectural Barriers Act-en alapulva, amely a hozzáférhetőségi standardokat felügyeli.

¹¹ 501. szakasz pozitív cselekvést (pl. fogyatékos emberek foglalkoztatása, akadálymentesítés) is előír pl. szövetségi ügynökségek és a postai szolgáltatások terén.

¹² 504. szakasz arról rendelkezik, hogy a szövetségi programok és (szövetségi forrást kapó) intézmények, mint például iskolák, egyetemek, napi gondozó intézmények, kórházak, szociális intézmények irodái nem járhatnak el diszkriminatív módon.

¹³ A IV. rész alá tartoznak a telekommunikációs relé szolgáltatások megvalósítása, melyet az ADA 1993.-ig rendelt el. Ez egy 24 órás diszpécser-szolgálat, mely közvetít a telefonba beszélő halló és az írőtelefonba író hallássérült között.

¹⁴ Francis, Leslie, Disability rights today, Human Rights: Journal of the Section of Individual Rights & Responsibilities, Vol 27 Issue 1, 2000

¹⁵ Kleinfeld, Sonny, Declaring independence in Berkeley, www.independentliving.org

¹⁶ The Historical and political context of the civil rights of persons with disabilities: a multicultural perspective for counselors, 1999

megfontolása is volt az összefogásnak: a szállásokért fizetendő díjak nagyon magasak voltak, illetve nem voltak átalakítások a hozzáférhetőség szempontjából.)

Bírói gyakorlat fejlődése az USA-ban, néhány esettel illusztrálva

Arra nincs mód, hogy részletesen belemenjünk a bírói gyakorlatba és az egyes eseteket részletesen elemezzük a fogyatékos emberek jogainak érvényesülése, érvényesítése tekintetében, azonban néhány esetre érintőlegesen kitérünk. Pokol szerint egy 1925-ös törvénymódosítás révén a szövetségi Legfelsőbb Bíróság hatalma jelentősen megnőtt, méghozzá úgy, hogy kivették a rendes fellebbezés eljárásból és a testület önállóan határozhatta meg, hogy milyen ügyekben dönt¹⁷. Ennek eredményeképpen Pokol szavaival élve a szelektálási hatalmukkal élve erősen redukált számú ügyek esetében immáron „átfogó elveket” és „alkotmányos célokat” fogalmazhattak és fogalmaznak meg a bírúk, eltávolodva az eredeti törvényszövegtől¹⁸. Ez pedig nyilván kihatott az alacsonyabb bírói fórumokra is. Így végső soron ahhoz vezetett, hogy igazi alternatívát nyújtott a törvényhozói és az elnöki hatalommal szemben a jog területén. Ehhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy épp Bagenstos szerint Ruth Bader Ginsburg¹⁹ bíró, aki korábban a nők jogainak a védelmezője volt az 1970-es években és jelenleg a Legfelsőbb Bíróságon a fogyatékos embereket érintő ügyekben fogalmaz meg markáns véleményt, azt az álláspontot képviseli, hogy a bíróságok komoly szerepet töltenek be a társadalom formálásában, és a bírácoknak részt kell venniük egy ún. társadalmi dialógusban²⁰.

A szakirodalom szerint kimutatható, hogy a jelenlegi bírói gyakorlat nem egységes, sőt ellentmondásos, különösen az utóbbi évek döntéseit alapul véve. A következőkben néhány és sokat vitatott ítéletre térünk ki.

1998-ban a szakirodalom szerinti első jelentősebb és az ADA kapcsán hozott ítéletben egy tünetmentes HIV fertőzött ügyében²¹ született döntés. A Bíróság úgy értelmezte a törvényt, hogy - tekintettel arra, hogy a HIV fertőzés az illető szaporodási tevékenységének teljességét súlyosan befolyásolja - fogyatékosnak tekintendő a tünetmentes, ám beteg ember. Ezzel szemben egy évvel később, 1999-ben a Legfelsőbb Bíróság napirendre tűzte magának a fogyatékoság definíciójának kérdését. Ennek lényege annak feltárása volt, vajon szükséges-e annak vizsgálata, hogy rendelkezésre állnak-e megfelelő módszerek annak meghatározására, hogy egy adott személy fizikai vagy értelmi sérülése korlátozza-e a teljes értékű élet megélését.

Egy évvel később azonban a Bíróság úgy döntött Karen Sutton és Kimberly Hinton testvérek ügyében²², hogy az ikerpár nem áll az ADA hatálya alatt, mert rövidlátásuk megfelelő lencsékkel korrigálható, annak ellenére, hogy pilótának már nem felelnek meg a United Airlines-nál.

Tehát a két eset közötti különbség konklúziójaként az szolgálhat, hogy a fogyatékoság mibenléte a korrigálási lehetőség mértékében áll. Végeredményben és végül is – még ha ellentmondásosan - a súlyosan fogyatékos emberekre fókuszált a Bíróság. A kritikusok szerint ez egyben az orvosi szempontok erősödését jelenti, hiszen személyben rejlő tulajdonságra utal és nem az igazságtalan és ésszerűtlen társadalmi környezetre helyezi a hangsúlyt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Bíróság gyengítette az ADA és a többi, polgárjogi törvény - így az 1964-es Civil Rights Act - közötti mellérendelt viszonyt, legalábbis a koncepcióját tekintve, azaz

¹⁷ Pokol, Béla, A bírói hatalom, Budapest, 2003, Századvég Kiadó, pp 11-12.

¹⁸ Pokol, p. 13

¹⁹ 1993 óta az amerikai Legfelsőbb Bíróság bírója

²⁰ „they participate in a dialogue with other organs of government, and with the people as well” - Bagenstos, Samuel R., *Justice Ginsburg and the judicial role in expanding „We The People”: the disability rights cases*, Columbia Law Review, Vol. 104:49, p 56

²¹ Bragdon v. Abbott, 524 U.S. 624

²² Sutton v. United States, Inc., 1999 U.S. LEXIS 4371.

gyengült a társadalmi igazságtalanság tényezője. Az alacsonyabb fokú bíróság gyakorlata²³ azt mutatja, hogy csak az minősül fogyatékosnak a fizika és értelmi sérültek közül, aki a mindennapi, azaz tulajdonképpen az önálló életvitelében²⁴ lényegesen akadályozva van. Már megjelent a „ténylegesen”²⁵ fogyatékos személy fogalmának használata egy konkrét ügyben²⁶.

Egy évvel később újabb ügy került az érdeklődés középpontjába. 1999-ben a Legfelsőbb Bíróság úgy ítélte meg, hogy a munkaadónak nagy szabadsága van az ADA hatályával szemben. A Kirkinburg kontra Albertson ügyben²⁷ a munkáltató azért bocsátotta el sofőrjét, mert kiderült, hogy csak az egyik szemére lát és ez kizáró ok a teherautó vezetőkre vonatkozó szövetségi szakmai biztonsági szabályok szerint. A Bíróság úgy ítélte meg - annak ellenére, hogy a munkáltató nem vizsgálta a munkavállaló alkalmasságát - helyesen járt el a vállalat, hogy csupán a szövetségi szinten hozott szabályt vette figyelembe, bármennyire is ésszerű(tlen) volt a szabály.

A szakirodalom az 1999-es un. Olmstead-ügyet²⁸ kezeli a legjelentősebb esetnek az ADA kapcsán, méghozzá pozitív bázisként kiindulva és minden további ítéletet ennek függvényében vizsgál. A határozat szerint az államok megfelelő feltételek esetén kötelesek biztosítani az értelmi sérült személyeknek nyújtandó szolgáltatásokat. A fogyatékos emberek szükségtelenül az intézetekben való továbbtartása szintén megvalósítja a diszkriminációt és megsérti az ADA II. Címében foglaltakat. Az ítélet jelentőségét a szakirodalom a *Brown v. Board of Education*-hoz méri²⁹, ahol 1957-ben a Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy az (faji alapon – L.L.) elkülönített oktatási intézmények lényegükön fogva egyenlőtlenek, tehát alkotmányellenesek. Lényegében ennek a döntésnek köszönhetően indult meg az amerikai feketék civiljogi mozgalma az USA-ban.

A Garrett v. University of Alabama-ügy³⁰ szintén döntő jelentőségű, de negatív módon. Ebben az esetben a bíróság azt mondta ki, hogy a Kongresszus nem követelheti meg a tagállamoktól, hogy ésszerű körülményeket („reasonable accommodation”) biztosítsanak a fogyatékos munkavállalóik részére, akkor sem ha az adott állam a múltban megkülönböztette őket a foglalkoztatás terén³¹. Ez szöges ellentétben az Olmstead-ügyben kialakított állásponttal, illetve az ADA egyes, az államokra is vonatkozó rendelkezéseivel³². Fügefalevélként a bíróság – többek között - azt az érvet hozta fel, hogy álláspontja szerint – ellentétben az Olmstead-ügynél elfoglalt állásponttal - nem bizonyított, hogy a múltban „alkotmányellenes diszkrimináció” történt volna a fogyatékos személyekkel szemben³³. Pevsner szerint az ADA és az utóbbi idők ítéletei alapján úgy tűnik, hogy a Legfelsőbb Bíróság a Kongresszus mögött

²³ Webber v. Strippit, Inc., Lessard v. Osram Sylvania, Inc., Standard v. A.B.E.L. Services, Inc.,

²⁴ „major life activity”

²⁵ „really disabled”

²⁶ Dearie v. Pocono Medical Center, 142 F3d 138 (3d Cir. 1998)

²⁷ Kirkinburg v. Albertson’s, Inc., 1999 U.S. LEXIS 4369

²⁸ Megjegyzendő, hogy nem ez az első és jelentős eset, ahol a fogyatékos személyek elleni diszkriminációját mondta ki a bíróság, hanem az un. Alexander v. Choate-ügy volt 1985-ben, ahol a bíróság először ismerte el egy kategorizált és „kellemetlen” („invidious”) megkülönböztetést a fogyatékosokkal szemben.

²⁹ Bagenstos, Samuel R., *Justice Ginsburg and the judicial role in expanding „We The People”: the disability rights cases*, Columbia Law Review, Vol. 104:49, p 49.

³⁰ 531 U.S. 356 (2001)

³¹ „Congress cannot require states to provide reasonable accommodation to their disabled employees, even if the states have previously discriminated against disabled individuals in the employment context” – Pevsner, Sean, Reasonable accommodations as Constitutional obligations, Texas Forum on Civil Liberties and Civil Rights, EBSCO Publishing, 2003

³² „making existing facilities used by employees readily accessible to and usable by individuals with disabilities” – 42. U.S.C. § 12111 (9) (1990)

³³ „[t]he legislative record of the ADA, however, simply fails to show that Congress did in fact identify a pattern of irrational state discrimination in employment against the disabled”, 531 U.S. 370-71 (2001)

kullog³⁴, már ami a fogyatékos emberek jogi védelmet illeti. Ez azonban nem mondható általános tendenciának, hiszen az 1960-as évektől éppen maga a Legfelsőbb Bíróság játszott aktív szerepet a társadalom alakításában más kisebbségi csoportok, például az afro-amerikaiak esetében.

Külön esszé témája lehetne az ADA-ban megjelenített „reasonable accommodation” taglalása, különös tekintettel az Európai Unió 2000/78/EK irányelvére, ezért erre itt nem fogunk kitérni.

Jelenlegi helyzet Amerikában

Az ADA elfogadását követő hat év eltelte után meglepő dolog történt Kaliforniában: az 1996. novemberi választásokon úgy döntöttek a szavazók, hogy nem támogatják a hátrányos helyzetűek negatív megkülönböztetése elleni politikai irányelvek alkalmazását (Middleton, Rollins, Harley). Mára gyakorlatilag nagy kérdés lett, hogy merre lép tovább a fogyatékos személyek jogainak alakulása, tekintettel arra, hogy az aktivista bíraskodás kora már az USA-ban is lecsendesülőben van. Erre a legjobb példa a Toyota Motor Mfg. V. Williams-ügy, ahol – a kritikusok szerint - az amerikai Legfelsőbb Bíróság egy újabb és különösen ellentmondásos ítéletet hozott 2002. januárjában. Az ítéletet megelőző perben a vita tárgya az volt, hogy a felperes valóban fogyatékos és a munkáltató valóban megtett-e mindent a felperes javára. A felperes ínsorvadásban (carpal tunnel syndrome³⁵) szenvedett, amikor a Toyota gyárban egy futószalag melletti munkaként dolgozott. A cég a felperes kérésére áthelyezte a festőrészlegbe ellenőrként, ahol 3 éven keresztül kitűnően megfelelt. Azonban a cég újabb, más jellegű munkával bízta meg a felperest, amikor is fájdalmai kiújultak, és követelte az ésszerű körülmények (reasonable accommodation) biztosítását. A Toyota nem értett egyet a felperes által követelt eljárással. Végül a felperes egy idő után nem járt be dolgozni, amiért a cég felmondta a munkaszerződést.

A Bíróság egyhangúlag úgy ítélte meg, hogy amennyiben a felperes Ms. Williams képes például fogat mosni, fürdeni és egyes házimunkákat elvégezni, akkor nincs lényegesen korlátozva – bár a Bíróság nem használta ezt a kifejezést, de lényegében: - az önálló életvitelében³⁶ az ADA § 12102(2) alapján³⁷. A Bíróság hozzátette, hogy a fogyatékosnak nagyon súlyosnak kell lennie, amely központi és negatív módon befolyásolja az adott személy mindennapi életét, hozzáfűzve, hogy mindez hosszú távon, illetve állandó jelleggel³⁸ történik. Ez lényegében a 22-es csapdáját hozhatja, mert ha valaki bebizonyítja, hogy van olyan fogyatékos, hogy az ADA hatálya alá kerüljön, akkor a munkáltató joggal hivatkozhat arra, hogy nem tud, illetve a költségek miatt nem várható el tőle, hogy ésszerű körülményeket biztosítson fogyatékos dolgozója számára.

Végül ahogy *Bagenstos* megjegyzi, csínján kell bánni a jogok alkalmazásával és a pereskedés vezetésével. Összefüggést lát aközött, hogy a 70-es években megindult a fogyatékos – különösen az értelmi sérült - személyek „kihozatala” a „szükségtelen intézményesítés” elleni

³⁴ Pevsner, Sean, , Reasonable accommodations as Constitutional obligations, Texas Forum on Civil Liberties and Civil Rights, EBSCO Publishing, 2003., p 339

³⁵ tünetének a lényege, hogy a páciens nem, vagy csak korlátozott mértékben képes a tenyerét kinyitni. Ez azt is jelenti, hogy precíziós munka elvégzésére ebben az esetben nincs mód.

³⁶ „did not” substantially limit” a „major life activity”, *Supreme Court narrows interpretation of what constitutes a disability under the ADA: Toyota Motor Mfg. V. Williams*, portal of Disability Rights Education and Defense Fund

³⁷ „Disability.--The term "disability" means, with respect to an individual -- (A) a physical or mental impairment that substantially limits one or more of the major life activities of such individual”

³⁸ „to be substantially limited in performing manual tasks, an individual must have an impairment that prevents or severely restricts the individual from doing activities that are of central importance to most people’s daily lives. The impairment’s impact must also be permanent or long-term.”

harc jegyében³⁹ az intézetekből (kórházakból), ámde mára szignifikáns növekedés következett be fogyatékos személyek számában a hajléktalan és bebörtönzöttek között.⁴⁰

³⁹ A szükségtelen (indokolatlan) szegrágációt az Olmstead-eset kapcsán diszkriminációként értelmezte a Bíróság.

⁴⁰ Bagenstos, Samuel R., *Justice Ginsburg and the judicial role in expanding „We The People”: the disability rights cases*, Columbia Law Review, Vol. 104:49, p 57

Nagy Zsolt

A jogi oktatás fejlődése: múltjának hagyatéka és lehetséges jövője

A jogi oktatásról, a jogászképzésről folytatott diskurzusok két szélsőséges nézetpont köré csoportosulnak: az egyik álláspont a hagyományos egyetemi képzés lényegében elitista szemléletének leképezése, mely szerint a jogi karokon végzett hallgatók minden tekintetben megállják a helyüket a szakmában, széles körű szakismerettel és általános műveltséggel rendelkeznek, a jövő nemzedék társadalmának legbefolyásosabb tagjaivá válnak; a másik nézőpont szerint ugyanakkor a jogi kari képzés a jogász szakmai gyakorlattól, az „élettől” elrugaszkodott, a társadalmi változásokhoz nehezen alkalmazkodó, túlzottan diszciplináris, tudományos, skolasztikus jellegű, melynek gyakorlati relevanciája megkérdőjelezhető, ráadásul az oktatott ismeretek átadásának affektív tényezői sem adóttak. A két szélsőséges nézet között természetesen találhatunk átmeneteket is, melyek a tudományos eredmények és a tananyag elismerése mellett inkább az affektív tényezőket vonják kritikai reflexió alá. Mindkét szélsőség mellett és ellen lehetne érveket felsorakoztatni, a tanulmány célja azonban ettől merőben eltérő; sokkal inkább a modern tudományos eredmények felhasználásával szeretnénk egy átfogó elméleti képet adni a jogi oktatásról, melynek segítségével talán az említett ellentétes nézőpontok is világosabbá, sőt egyenesen értelmezhetővé válnak. A különböző diszciplinák felhasználásával elképzelhetők olyan elméleti keretek létrehozása, mely hosszú távon – akár empirikus felmérések segítségével – megalapozhatja a magyar jogtudományi irodalomban a jogi oktatás további tudományos vizsgálatát. A tudományos megközelítés nem maradhat a különböző jogágak vizsgálatának területén, sőt a jogelmélet kereteit is szükségképpen szétfeszíti, és az oktatás tudományos háttérét képező ismeretek elemzése nélkülözhetlenné válik; ennek megfelelően a jogi, továbbá szociológiai, oktatásszociológiai, jogszociológiai, filozófiai ismeretek képezik vizsgálataink szemléletének alapjait, emellett azonban – mivel a jogászképzés szorosan összefonódott az egyetemi oktatással - szükséges az egyetemszociológiai, egyetemfilozófiai, egyetemtörténeti értékelések figyelembe vétele is.

Minden társadalom esetében vannak speciális kérdések, melyekkel csak az adott társadalmi reflexió kontextusában lehet beszélni. A jogi oktatás is társadalmi-történelmi szituáció fényében elemezhető, befolyásolt a hagyományoktól, a mindenkorai politikai helyzettől, és a példaszerűen említett tényezők még változásuk után is sokáig éreztetik hatásukat.¹ Elméleti megalapozásunk során tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ilyen kérdéseket sem, vagyis a tudáselméleti kérdéseket szociológiai, történeti diskurzus keretei között szükséges elemezni. A különféle iskolatípusok felépítése, kialakulásának, létrejöttének mechanizmusai a jogászképzést is meghatározzák, a mai napig hatással vannak rá, ugyanakkor

¹ Ilyen társadalmi hatásra példa a szociológiai irodalomból jól ismert „kulturális késés” fogalma, mely jelenség akkor áll elő, ha a gazdasági-társadalmi feltételek, körülmények megváltoznak, azonban a feltételekkel összefüggő adott társadalom kultúrája továbbra is változatlan marad. További példaként említhető a különböző szervezetek, intézmények „merev” működése, mely szintén nehezen követi a társadalmi változásokat. „A szervezet nem képes, vagy nem akarja felismerni a társadalmi változásokat, és ennek folytán nem hajlandó arra, hogy részben saját struktúráját, részben pedig tevékenységét a változó körülményeknek megfelelően alakítsa.” Kulcsár Kálmán: *Gazdaság, társadalom, jog*. Budapest. 1982. A bürokratikus rendszerek merevsége miatti diszfunkcióról ld.: Robert Merton: *társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest. 1980.

a felsőoktatás európai,² amerikai modelljei, azok társadalmi körülményei, illetve a jogcsalád, jogi kultúra, a római jog recepciója, vagy annak hiánya a jogi oktatásra szintén determináló körülmények között tarthatók számon.)

A következőkben ezeket a problémákat fogjuk részletesen kifejteni, különös figyelmet fordítva a képzés társadalmi-történeti aspektusára, illetve a jogrendszerekben, jogi gondolkodásban bekövetkezett, az oktatás szempontjából relevanciával bíró változásaira, továbbá a jövő jogászképzését felvázoló hipotézisekre, elméletekre.

Elméleti keretek

Az oktatás által átadott tudás osztályozása

Mivel a történelmi folyamatok során az oktatási intézmények váltak az emberiség által felhalmozott tudás legfontosabb közvetítő rendszerévé, ezért külön figyelmet kell szentelni a tudásra, és az intézményre, mely azt közvetíti, más szavakkal a tudás osztályozása tűnik elsődleges feladatnak. A jogászképzés fejlődésének áttekintéséhez elengedhetetlen az intézmények által átadott tudás minőségének elemzése; bár az ismeretek osztályozása minden oktatási diskurzusban relevánsnak bizonyul, ez a jogászság rekrutációja szempontjából speciális érvényét nem csökkenti. Az iskolában és különösen a felsőoktatásban átadott tudás minőségi kérdéseinek elemzéséhez kiindulópontként *Ferge Zsuzsa* a tudás jellegéről és differenciálódásáról szóló, máig érvényes elemzését használjuk.³ Hasonló klasszifikációs formákat és elméleteket dolgozott ki *Max Scheler*, aki megkülönböztet ún. kontrollt jelentő (*Herrschaftswissen*), műveltséget jelentő (*Bildungswissen*) és megváltó (*Erlösungswissen*) tudást.⁴ Szintén hasonló osztályozási sémát követett *Fritz Machlup*, aki elválasztja a praktikus tudást, az intellektuális tudást, a társalgási tudást, a spirituális tudást, és a nem kívánt tudást (véletlenül szerzett tudást).⁵

A fenti klasszifikációs formuláktól eltérően *Ferge Zsuzsa* a tágabb fogalmi keretektől a specifikus felé haladva megkülönbözteti a kultúrát, mint az emberi-társadalmi tapasztalatok totalitását, a tudástól, mely ennek racionalizált formája. (A kultúra tágabb fogalom, hiszen magában foglalja az anyagi ismereteket, ember alkotta szabályokat, tárgyakat, a kognitív tudást, és az adott társadalom értékeit tartalmazó normatív elemet is.) A tudáson belül azonban további differenciálásokat tesz: elválasztja a *releváns*, társadalmi szempontból érvényes és a társadalmi szempontból közömbös, *irreleváns* tudást. Az irrelevanciává válás folyamata társadalmi eredetű, mivel az ismeretek a társadalom változásával „elavulttá”, ezáltal sok esetben feleslegessé válhatnak, helyébe új tudáselemek kerülhetnek. A tudás azonban a társadalom struktúrája által is meghatározott; a differenciáltság determinálja, hogy mely társadalmi kategória, réteg számára bír egy bizonyos tudáselem relevanciával. A relevancia szempontjának megkülönböztetése *Ferge* elméletében a tudás felhasználhatóságában nyer igazi értelmet, mivel álláspontja szerint az ismeret lényege annak használhatósága: a „holt tudást” semmilyen

² Valójában nem beszélhetünk amerikai, európai, vagy nyugati egyetemi modellről; sokkal inkább különféle regionális változatok léteznek, miszerint észak-amerikai, közép-európai, német, francia, brit, skandináv modellek. Tóth Tamás: *Európai egyetemek és modern filozófiák*. 17. p. In: Tóth Tamás (szerk.): *A modern európai egyetemek funkcióváltozásai*. Budapest. 2001.

³ Ld.: *Ferge Zsuzsa*: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984.

⁴ Ld.: *Max Scheler*: *Die wissenformen und die Gesellschaft*. Leipzig. Der Neue-Geist Verlag. 1926.; *Francke* Verlag. 1960. 215-221. p.; továbbá *Ferge Zsuzsa*. i.m. 15-17. p.

⁵ Ld.: *Fritz Machlup*: *the Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton. 1972. In: *Ferge Zsuzsa* i.m. 15. p.

körülmények között nem alkalmazzák, vagyis bármely történelmi időszakot tekintve, minden csoport számára alkalmazhatatlan.⁶

A releváns tudásnak is különböző altípusai alakultak ki: a társadalmi differenciálódás folyamataként megjelenő ún. *szaktudás*, melynek minőségi eleme az egyes szakmák által létrehozott ismeretek léte, mennyiségi eleme pedig a szakmákon belüli ismerethalmaz nagysága.⁷ További altípus a negatív definícióval leírható ún. *hétköznapi tudás*, vagyis mindaz az információ, mely nem tartozik a szakismeretek és a művészi tudás kategóriájába. Ilyen a *gyakorlati tudás*, vagyis mindazon ismeretek összessége, mely a mindennapi életben való lét feltétele, és adott társadalmi-történelmi szituáció esetén akár szaktudássá is alakulhat. Az átalakulási folyamat az intézményesített keretek között azonban sokszor a tudomány kontrolljával történik, ugyanakkor a magánszférában ilyen kontroll nélkül, ezért társadalmi szempontból differenciált, bizonyos kategóriákhoz eltolódva jut el. A hétköznapi elem altípusát alkotja a *társadalmi tudás*, a társadalmi viszonyok kezelésére és a szociális érintkezésre vonatkozó ismeretek összessége; a társadalmi normák, szabályok, jogérvényesítési módok, tilalmak, szankciók, egyén és társadalom viszonyának ismerete.⁸ Az individuumoknak szükségük van saját pozíciójuk ismeretére, új helyzetekben való alkalmazkodásra, különösen a mobilitás erősödése esetén, mely a modern, posztindusztriális társadalmakban erőteljes relevanciával bír, míg a tradicionalitás gyengülésével fordított arányban nő. Az ilyen típusú tudás megléte esetén az egyének helyzete kevésbé válik kiszolgáltatottá környezetének. Ferge entrópiikus szituációnak nevezi az ismeretek hiányaként kialakult helyzetet, mellyel az információelmélet talajára lépve külön vizsgálat alá vonta a szimbólumok által közvetített jelentéstartalmak entrópiikus, rendezettségi, rendezetlenségi körülmények által determinált bizonytalanságát. A modern (poszt-modern) viszonyok között különös szerepe van a jogismeretnek, mivel a jog az adott társadalomban viszonylag egységes, objektív szabályozó erővel bír, így kiszámítható, és ennek figyelembevételével az új szituációkban való cselekvési módok és reakciók is többé-kevésbé kalkulálhatóvá válnak. Végül a hétköznapi ismereteken túl a releváns információ harmadik kategóriája a *művészi (tudományos) tudás*, az alkotóelvek megértése, befogadása, a nem szükségképpen szaktudásként elképzelhető tudományok művelése.⁹ (Ez az a fajta információszerzés, mely *Pierre Bourdieu* elmélete szerint a társadalmi struktúra bizonyos rétegeiben monopolizálódott, és a más osztályra jellemző kultúra pedig „illegitimé” vált az adott réteg számára, így a monopolizált kultúrát birtokló osztály degradálhatja, és „rákényszerítheti” az „alacsonyabbnak” tartott művészeti tudást az általa megkülönböztetett rétegekre.¹⁰)

Ferge Zsuzsa hangsúlyozza, hogy az ismertett háromféle releváns tudástípus különbsége és viszonya történelmileg meghatározott: a tradicionális, törzsi, esetleg rurális területeken élő társadalmakban egyáltalán nem váltak el, vagy ilyen élesen nem különültek el az ismerettípusok, a szaktudás csak bizonyos szakmáknál (orvoslás, jog, teológia) realizálódott, a tudásformák csak később fokozatosan a gazdasági racionalitás hatásaként, az előbbi tudományoktól elválva differenciálódtak tovább. Ezzel párhuzamosan egyes kategóriák számára a hétköznapi tudás szak-, esetleg művészeti ismeretté alakult.¹¹ Az ismeretek megszerzése szempontjából különös jelentősége van az átadás intézményes, vagy mindennapi formájának: amennyiben az információt intézményes keretek között, formális elismerés

⁶ Irrelevánsnak számít továbbá a túlképzés során keletkező információ, hiszen a munkanélküliséggel ismeretek alkalmazásának hiánya is fellép. Ferge Zsuzsa i.m. 17. p.

⁷ Ferge hangsúlyozza, hogy a különböző szakmák több-kevesebb tudást halmoznak fel, ami természetszerűleg kötődik az adott tudomány jellegéhez, és fejlettségéhez. Ld.: Ferge Zsuzsa i.m. 18. p.

⁸ Ferge Zsuzsa i.m. 20. p.

⁹ Ferge Zsuzsa ezt nevezi „ünnepnap tudásnak”.

¹⁰ Pierre Bourdieu: La Reproduction. La fonction idéologique du système d'enseignement. Ed. Minuit. 1970. 230-254. p.

¹¹ Ferge Zsuzsa i.m.

közbeiktatásával adják át, úgy az ismeret meghatározó lesz az egyén társadalmi szerepét, struktúrában elfoglalt helyét illetően, míg informális, nem intézményes információszerzés során létrejött „profán” tudás esetén ilyen hatásokkal nem lehet számolni; vagyis „a végzettség szintje fontosabb annál, amit valaki tud”.¹²

A tudástípusok között nem lehet semmiféle hierarchikus viszonyt felállítani, noha a történelmi szituáció függvényében a társadalom sok esetben ezt megteszi: a szaktudás a reprodukció szempontjából elsődleges, de elképzelhető olyan szituáció is, mikor a művészeti tudás biztosítja a megfelelő pozíciót,¹³ illetve a tradicionális társadalmakban a hétköznapi ismeretek élveztek prioritást. Ezen felül a különböző iskolatípusok (köztük kialakult hierarchia, mely a társadalmi pozíciók közti hierarchiát is leképezi), illetve az egyes iskolákon belüli különbségek valamilyen szinten befolyásolják mindhárom ismerettípus átadását, és a közöttük lévő kapcsolatokat is.¹⁴

A Ferge Zsuzsa által megadott distinkciókon túlmenően további elhatárolásokat tehetünk, melyek segítenek az oktatás, különösen a jogászképzés mélyebb elméleti megértéséhez. Ilyen lehet a *speciális* képzés, illetve az *általános* ismeretátadás kérdése. (Az angolszász oktatás inkább specializált, míg a kontinentális általánosabb formát öltött.) Korunk felhalmozott tudásanyagát lehetetlen még hosszú idő alatt is elsajátítani, és ez az egyes tudományokban, sőt a tudományágak részterületein is jellemzővé vált, következésképpen az általános információátadásnak megvannak a korlátai. Ez pontosabban azt jelenti, hogy az ismerethalmaz átadása időben és kapacitásban limitált, ezért előtérbe került a specializált szakismeretek mind az iskolarendszerben, mind pedig az egyes tudományágakban, különösen a felsőoktatásban minél korábbi oktatása, azonban az utóbbi néhány évtizedben rendkívül felgyorsult társadalmi változások következtében a szakismeretek gyors „elavulásával” is számolni lehet, így az általános képzésnek is megvannak az előnyei.¹⁵

A fent vázolt fogalmak kombinálhatóak, tehát beszélhetünk például speciális szaktudásról, vagy irreleváns hétköznapi tudásról, etc;¹⁶ a fogalmi elhatárolásokat egy különös, egy speciális cél szempontjából szükséges figyelembe venni: az iskolarendszerben átadott, megtanult tudásnak és annak alkalmazhatóságának kérdése a legfontosabb nemcsak a jog, de más tudományágak és szakmák szempontjából is. Ahhoz, hogy a különböző képzési formák teljesítsék társadalmi rendeltetésüket, az alkalmazhatóságnak, mint kulcsfogalomnak kell a vizsgálatok középpontjában állnia, ez válik az oktatás *non plus ultrájává*; így tehát nem meglepő, hogy Ferge Zsuzsa elmélete az alkalmazhatóságról szóló részben „csúcsosodik ki”. A tanulás és alkalmazás egysége biztosítja az ismeretek hatékony rögzülését, azonban minél komplexebb tudás megszerzéséről van szó, minél összetettebb, nagyobb az alkalmazáshoz szükséges információhalmaz, annál később kerül az átadott tudás a praxisba; az optimális *tanulás-alkalmazás eredő* azt jelenti, hogy egyenlő arányban áll a megszerzett diszciplináris

¹² S. M. Miller – Pamela Roby: The Credentials Trap. In: S. M. Miller – Frank Riesman: Social Class and Social Policy. Basic Book. 1968. 69-77. p. 70. p. Talán túlzónak mondható álláspontjuk szerint a magasabb kvalifikáció általános teljesítményromlással jár, mégis a „marsallbot-jelenség” fenntartja a kiválóság látszatát.

¹³ Ilyen helyzet volt például az angol középkori jogászképzésben, ahol a jogi tanulmányok erősen háttérbe szorultak, és helyette a „felső körök” etikett-szabályait és viselkedési mechanizmusait kellett a jogászkollégiumokban elsajátítani. Ld.: Nagy Zsolt: Az angolszász jogi oktatás történeti vázlata. m.a. S hogy mennyire nem a szaktudás érvényesült (különösen szembevetően még a praxisban sem), arra *Lord Lindhurst* szavai nyújtják a legjobb bizonyítékot, ki mikor bírót keresett e szavakkal tette: „keresek egy igazi gentlemant, ha még jogot is tud, annál jobb.” Králik Lajos: A magyar ügyvédség története I-II. 1903. 121. p.

¹⁴ Ld.: Ferge Zsuzsa i.m. 25. p.

¹⁵ A meghatározás és az ezzel kapcsolatos társadalmi folyamatok tekintetében ld.: Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. 12. fejezet. 291. p. Budapest. 1992.

¹⁶ A fogalmi distinkciók feladata természetesen nem az önmagában való kombinálhatóság, hanem hogy iránymutatásul szolgáljanak az oktatás további kutatásaihoz.

ismeret és annak gyakorlati adaptációja.¹⁷ Ezzel az optimummal ellentétben a különböző képzési formáknál épp az ellenkezője tapasztalható, igaz különböző előjellel: annak a társadalmi rétegnek az esetében, mely „rövid cikluson” keresztül részesül intézményes oktatásban az alkalmazás „szélsőséges dominanciája”¹⁸ érvényesül; ugyanakkor – és a jogászképzés tekintetében számunkra ez a legfontosabb - a „hosszú ciklusban” résztvevők helyzete ezzel ellentétes, vagyis az oktatott tudás dominanciája van jelen. Ráadásul az oktatási intézmények azonosultak is ezzel a helyzettel és erősítik ezt a folyamatot: a szakképzésben az alkalmazás erősebben dominál, míg a tudósképzésben (felsőoktatásban) az elméleti ismeretanyag kizárólagossága vitathatatlan. S ez főleg a praxis kezdetekor jelenti az egyik legnagyobb problémát, ugyanis a „rövid ciklus” esetén az átmenet fokozatos, míg a „hosszú ciklus” helyzetében „ugrásszerű”, tehát a differencializált szocializáció a praxisban további problémákkal jár, továbbá a felsőoktatásban az alkalmazás nélküli tudás sajátos feszültségeket hordoz magában, mivel az oktatók, illetve hallgatók tanulási, de egyben oktatási nehézségekkel találhatják szemben magukat, emellett „a cselekvési és felelősségvállalási lehetőségek hiánya”¹⁹ lehet az egyik oka az egyetemeken ismétlődő válságjelenségeinek is.

Ferge elméletében a felsőoktatási képzés és a különböző tudástípusok relációjában az oktatás egészét nézve természetesnek tűnik, hogy sok esetben alkalmazhatatlan tudást adnak át, pontosabban szólva az ismereteknek egy esetben van relevanciája, méghozzá a tanulási ciklus növelése érdekében. Azonban az irrelevanciát sem lehet egyértelműen kimondani, hiszen az általános ismeretek átadása (mely a társadalom egyes kategóriái számára esetleg irrelevánsakká válnak) a változó társadalmi viszonyok között éppoly fontosak lehetnek, mint a speciális szaktudás megtanulása. Az is evidensnek tűnik, hogy az oktatási struktúra felső pozíciói felé haladva egyre kevesebb hétköznapi tudást oktatnak, és egyre nagyobb szerepet kell, hogy kapjon a releváns szaktudás (ezt nevezhetnénk a *szakismeret primátusának*), azonban ez sem valósul meg minden esetben, főleg a kontinentális országokban, ahol sok esetben - még a felsőoktatás keretei között is - a művészeti tudás jelentős szerepet kap. További kérdés az általános-speciális tipológia körül artikulálható, mivel szintén axiomatikusnak tűnik, hogy az iskolai hierarchia csúcsa felé fokozatosan specializálódik az ismeretanyag, mégis a specializáció mértéke, illetve az általános tudás viszonya sokszor megkérdőjelezhető, mivel a „legmagasabb szintűnek” mondható hétköznapi tudás a társadalmi ismeretek körébe tartozó társadalomtudományok kategóriája többnyire az egyetemi, főiskolai képzéshez kötött, ez pedig ellentmond mind a specializáció, mind a szakismereti primátus elvének.²⁰

Az iskolai rendszer kiépülése: a „felülről” létrehozott iskolák

Az ismeretátadás társadalmi determináltságának mélyebb megértéséhez szükséges áttekinteni a modern iskolarendszer felépítését, történelmi meghatározottságát. Elemzéseink kiindulópontja ebben az esetben is Ferge Zsuzsa „kettős iskolarendszerről” szóló vizsgálata, azonban már itt jelezni kell, hogy a további a jogi oktatásra vonatkozó speciális kutatás miatt bizonyos területeket - egyéb elemzésekkel, más elméletekkel - kiegészítve mélyebben, másokat kevésbé szükséges reflexió alá vonni. Ferge az iskolarendszer kettősségét egyrészt az ún.

¹⁷ Ennek egyébként igaznak kell lennie nemcsak a tudományos ismeretekre, hanem a tudás valamennyi formájára.

¹⁸ Ferge Zsuzsa i.m. 86. p.

¹⁹ Ferge Zsuzsa i.m. 88. p. Ferge többek között erre vezeti vissza a nyugat-európai és amerikai egyetemeken válságát, melyről némileg más álláspontot képviselve *Pierre Bourdieu* és *Raymond Boudon* is értekezett. Ld.: Katona Péter Zoltán: Az egyetem válságának egyes értelmezései a modern francia szociológia-elméletben. Acta Juridica et Politica. Tomus XLLX. Fasciculus 16. Szeged. 1996.

²⁰ A relevancia, a specialitás, és a szakismeretek viszonyára, mértékére, illetve a kialakult viszonyok okaira a későbbiekben visszatérünk. Az említett kérdések csak jelzésértékűek és a jogi oktatás vizsgálata során részletes elemzésre kerülnek.

„felülről lefelé” másrészt az „alulról felfelé” történelmileg kiépülő két oktatási rendszerben látja; mindkét forma kialakulása területenként és történelmi helyzetenként változó volt, ennek ellenére a modern iskolarendszert meghatározó jellege miatt bizonyos általánosítások alkalmazása elengedhetetlen.

Az első típusú – tehát a „felülről lefelé” épülőnek nevezett oktatási rendszer fő jellemzője, hogy annak korai szakaszában szinte teljesen hiányzott az alsó fokú képzés, más oldalról tekintve az egyetemek „merítési bázisa” nem szervezeti, és meritokratikus alapon, hanem a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció alapján mintegy „exkluzív” jelleget öltve történt, ez alól csak az alsóbb rétegek számára némi mobilitási lehetőséget kínáló egyházi intézmények jelentettek kivételt, de a szervezeti fokozatok itt sem épültek ki teljes mértékben.²¹ Különösen a jogtudományt tekintve az egyetemi intézmények a középkorból származnak, ami nem azt jelenti, hogy középkoriak lennének, csak azt, hogy gyökerei abba a korszakba nyúlnak vissza, s az alapok meghatározóak maradtak.²² A fentieknek köszönhetően egy olyan szervezeti hierarchikus struktúra létrejövetele realizálódott, melynek *Roger Gal* szavaival élve „felépítését a tetőn, a felsőoktatásból kiindulva kezdték, s a többi emeletet a már meglévő felsőbb szintekhez igazították”.²³ A XIV. századra a korai, a tudásátadás okán létrejött, városi, „kommunális” (*per consuetudinem*) egyetemet - részben átalakítás, részben új egyetemek alapítása útján - felváltotta egy újfajta funkcionalitásában néhány száz év alatt megváltozott egyetemtípus: a hatalom abszolutizálására és centralizálására törekvő uralkodók *ex privilegio* született intézményei, melyek a pápaságtól szereztek alapító okiratukat.²⁴ Az egyetemek kezdetekben kollégiumok formájában többnyire maguk realizálták rekrutációs bázisukat biztosító intézményeiket,²⁵ később az oktatási szerkezetben a középfokú pozíciót betöltő szervezetek más elnevezések alatt, némileg módosult jelleggel működtek tovább.²⁶ (A középfokú oktatást biztosító intézmények előkészítő iskoláiként a XVII. század környékén megjelentek az elemi iskolák, vagy „kisiskolák”, elsődleges feladatuk a felsőoktatásba részt venni kívánó rétegek számára a továbbtanulás, illetve a magasabb műveltség megszerzésének előkészítése.)

A második típusú – tehát az „alulról felfelé” létrejött, „népiskolának” nevezhető – oktatási rendszer főleg az alsóbb rétegek iskoláztatására, a társadalmi feszültségek csökkentése érdekében jött létre, mely időben egybeesett a korai kapitalizmus kialakulásával. Legfőbb jellemzője volt, hogy nem a továbbtanulásra készített fel (melyre egyébként a XVII-XVIII. században nem is lett volna alkalmas) hanem egyfajta „rövid ciklust” fogott át, és sem informálisan nem inspirált, sem pedig formálisan nem volt képes a felsőfokú képzésbe juttatni

²¹ Roger Gal: *Histoire de l'éducation*. Presses Universitaires de France (P.U.F.) Paris. 1948. 46-47. p.

²² Ld.: John Dewey: *Waste in Education*. Dewey on Education c. kötetből. Bureau of Publication. Columbia University Press. New York. 1959. 70-76. p.

²³ Roger Gal i.m. 46. p.; illetve Ferge Zsuzsa i.m. 29. p. *Roger Gal* a következőképpen írja le az oktatási szerkezet kiépítését és a társadalmi viszonyok kapcsolatát: „Ami egészen egyedi, különös, és ami jelenlegi oktatási rendszerünk problémáit és hiányosságait is magyarázza, az iskolai rendszer felépítésében rejlik; ti. azt a felsőoktatásból kiindulva kezdték és a többi szintet a már meglévőkhöz igazították. A középkorban nem hoztak létre a jobbágyok számára iskolákat, mint ahogyan az ókorban sem hoztak létre iskolákat a rabszolgáknak.” 45-46. p.

²⁴ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Akadémiai kiadó. Budapest. 1972. A „felülről” kialakult jelleg szűkebb értelmezés szerint a mindenkor uralkodók akarataiból, egyúttal annak kiszolgálására történő megalakítást jelenti, tágabban – és a jogászképzés tekintetében ebben az értelemben használatos – az exkluzív, a társadalmi struktúra felső pozícióiban lévők számára kialakított intézményt jelenti.

²⁵ Ezért létezik a mai napig is a „*grammar school*” elnevezés, ami utal az így létrejött „gimnáziumokban” oktatott tárgyak jellegére, ugyanis a latin, görög nyelvoktatás élvezett mindenképp primátust. John Dewey i.m. 38. p.

²⁶ A második császárság idején vált legjobban explicitté a középkor elitjellege is. Ld.: Viviane Isambert-Jamati: *Conclusions. Crises de la société crises de l'enseignement*. P.U.F. Párizs. 1970. 317-325. p.

e rendszer keretei között oktatásban részesültek.²⁷ Később, főleg a XIX. század közepétől a XX. század elejéig terjedő időszakban az iskolarendszer ciklusának hossza – az ipari termelés erősödésével párhuzamosan - fokozatosan növekedett, mígnem elérte a 8-10 éves időtartamot. Létrejöttének okai között megtalálhatjuk többek között a humanista, felvilágosult eszmék hatását úgy, mint a gyermekmunka tiltása után a rendelkezések ellenőrzési mechanizmusainak kifejlődését, vagy a modern industrializmus szakértelemigényét.²⁸

Mindkét iskolarendszer külön-külön képes volt egymás mellett működőképes egységként létezni, anélkül hogy közöttük bármilyen konfliktus, vagy csatlakozási pont alakult volna ki, azonban a határvonalak fokozatosan halványultak a két szisztéma között. Ez a folyamat minden szinten jelentkezett, és a társadalmi fejlődés, illetve az állami autoritás növekedésének eredményeképpen az iskolatípusok egységesedtek. A kialakult „kettős rendszer” a mai napig érezteti hatását annak ellenére, hogy mind a liberális irányvonalat képviselő amerikai oktatáspolitikai, mind a II. világháború utáni európai országok ellensúlyozni próbálták a meglévő rendszert; s a bevezetett reformok több-kevesebb sikerrel jártak, azonban az átadott tudás szempontjából – és elemzésünk számára ennek van jelentősége – az oktatás keveset változott. (Például az iskolai struktúra bármelyik szegmensét tekintve az Egyesült Államok tág kereteket alkalmazó, elektív tárgyoctatási rendszerében kimutatható, hogy az alacsonyabb iskolázottsággal rendelkező szülők gyermekei az átlagosnál többször választanak olyan tárgyakat, melyek a továbbtanuláshoz vezető utat, vagy a kvalifikált munkalehetőséget kizárják; a demokratikus iskolarendszert, a tananyagot a társadalomhoz igazítva a progresszív szisztéma váltotta fel.²⁹ Ez éppúgy igaz az alapfokú, illetve középfokú oktatásra, mint a felsőfokú, illetve a jogászképzésre, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a nem elit egyetemeken végzett diákok munkalehetőségei jóval szerényebbek, mint akkreditált intézményekben végzett társaiké.³⁰)

Az iskolai szisztéma felépülése determinálja az általa átadott tudás jellegét, minőségét, sőt mennyiségét is, és a kiépült rendszer mindkét ága más-más ismerettípusra helyezi a hangsúlyt; noha a két rendszer többé-kevésbé egységesült, mégis az információátadás terén bizonyos „továbbélésről” beszélhetünk. Az „elitstruktúra” a középkortól kezdve a magasabb szintű objektivációk – elsősorban művészeti termékek ismertének és értékelési képességének - átadását helyezte előtérbe, amivel párhuzamosan a magasabb szintű hétköznapi tudást - a társasági élethez elengedhetetlen magas szintű viselkedési kultúra alapvető formáit - is megismertették;³¹ a tudásformák háttérében a feudális különbségek ily módon történő érvényesítése állt, s a szaktudás csak a differenciáció magasabb fokának elérése után a jog,

²⁷ Ferge Zsuzsa elemzése szerint a legtöbb országban, így Magyarországon ez az oktatási ciklus kialakulásának kezdeti időszakában, a gyakorlatban 1-2 évig tartott. A Ratio Educationist követő 150 év múlva is átlagosan csupán 3-4 évre emelkedett az „iskolapadban töltött évek” száma. Ferge Zsuzsa i.m. és ld.: Mészáros István: Népoktatásunk 1553-1777. között. Tankönyvkiadó. 1972. Budapest.

²⁸ Ld.: Ausztriában volt a „népiskola” legszembetűnőbb formája, a céhes mesterséggel egybefonódó szakképzés, mely még az 1970-es évek végén is létezett. Ferge Zsuzsa i.m. 58. p.

²⁹ Samuel Bowles: Egyenlőtlen iskolázás vagy a társadalmi munkamegosztás újratermelése. The review of Radical Political Economics. Vol. 3. No. 3. Fall-Winter. 1971. University of Michigan. Ann Arbor. Michigan. Bowles egyúttal az amerikai oktatási és egyetemi rendszer radikális kritikái reflexióját nyújtja, különösen az alulról kiépülő rendszer aspektusából.

³⁰ A választható tárgyak és iskolák különböző társadalmi rétegre való hatását részletesebben ld.: Nagy Tamás: Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben. Acta Juridica et Politica. Tomus LXIII. Fasc. 15. 2003. Szeged. 15-18. p. Az amerikai jogi karok akreditációjának anomáliáiról, mechanizmusairól, illetve ezeknek a társadalomra történő hatásairól ld.: Commission on Racial and ethnic Diversity in the Profession, American Bar Association, Miles to Go: Progress of Minorities in the Legal Profession. Chicago. 2000. George B. Shepherd: No African-American Lawyers Allowed: The Inefficient Racism of the ABA's Accreditation of Law Schools. 53 Journal of Legal Education 103. 2003. George B. Shepherd and William G. Shepherd: Scholarly Restraints? ABA Accreditation and Legal Education. 19. Cardozo Law Review. 2191. 1998.

³¹ Talán egyik legjobb példát erre az ún. lovagi iskola (*education de la chevalerie*) szolgáltatja: a leendő lovagok számára a lovagi erényeket, viselkedést és művészeti termékek ismeretét „szolgáltatták”. Roger Gal i.m. 45. p.

teológia és orvosi szakmák esetében került az oktatás fókuszpontjába. Később a feudális kötöttségek megszűnésével és a polgári viszonyok kialakulásával az oktatás is demokratizálódott, majd a tandíjak kompenzációja az anyagi korlátokat is lazította.³² Mégis megmaradt a képzés „elitjellege”, miszerint a diákok hosszú időn keresztül nem alkalmazott tudást kaphatnak, mígnem eléri a felsőoktatást, ahol megszerezhetik a szaktudást, mely ismeret az ipari társadalom termelésigényeivel összefüggésben előtérbe került, ám ennek ellenére - sokszor még az egyetemi oktatásban is – a tanulási idő végéig bizonyos országokban a művészeti tudás dominanciája érvényesül.³³ (Ezzel szemben a „népiskolai” szisztéma a kezdetekben minimális információátadásra törekedett, és alacsony szintű hétköznapi tudást adott, majd az iparosodás folytán fokozatosan a szaktudásra koncentrált. A XX. században a társadalmi változások hatására a hétköznapi tudáselem gazdagodott, sőt művészeti elemekkel egészült ki, de így a tananyag szintjén továbbra is érezhető a kettős rendszer elkülönültsége.)

Az oktatási struktúra jellemzői

Az iskolai rendszer, úgy mint oktatási intézmények strukturált rendszere és mint bürokratikus szerveződés a többi adminisztratív rendszerhez hasonlóan, sőt azt meghaladóan „merevnek” mondható, más szavakkal a szervező elvek kereteit nem, vagy csak nagy nehézségek árán lehet megváltoztatni. A „merev” szisztéma bármely iskolarendszer sajátossága, éppúgy jellemző az amerikai, angol, az európai, esetleg ázsiai oktatásra, noha a közép-európai talán a többenél is kevésbé flexibilis: a felvilágosult abszolutizmus, a jezsuita gyakorlat, a Napóleoni iskola, illetve a „porosz szellem” együttes és egymás utáni hatásként alakította különlegesen formálhatatlanná; a volt szocialista országokban pedig a centralizálási és uniformizálási törekvések is ilyen irányú hatást fejtettek ki.³⁴ A változásra rezisztens szerkezet képes az externális hatásokat átértelmezve saját maga fenntartása érdekében

³² Ferge Zsuzsa álláspontja szerint a weberi bürokratikus szervezetek kiépülésével a szakemberigények megnövekedtek, ezért ki kellett szélesíteni az oktatást, és a korábban csak szűk társadalmi réteget érintő képzés a XIX. századra fokozatosan szélesedett, ez okozta a szakképzés jelentőségének erősödését. A hatalmi struktúrához való szocializációt továbbra is fenn kellett tartani, ezért a felsőoktatás továbbra is zárt rendszer maradt, csupán rejtett mechanizmusok „szöttek át”, amivel párhuzamosan a társadalmi struktúra kulcspozícióiban lévők – céhekhez hasonló módon - kisajátították a szaktudást. A nem megfelelő, szocializálhatatlan egyéneket pedig előbb-utóbb kizárták az oktatásból. Ferge Zsuzsa i.m. különösen 45. p., továbbá ld.: Basil Bernstein: *Class, Codes and Control*. Routledge and Kegan Paul. 1971. Ehhez kapcsolódik az ún. „elhalasztott jutalom” (*deferred gratification*) fogalma: a társadalmi struktúra alsóbb rétegei számára az irreleváns tudás értelmetlen is, és nem tudták elfogadni a később realizálódó hasznot, melyet a képzésben való részvétel során nyert formális aktusok (bizonyítvány) garantáltak. Ld.: Klaus Mollenhauer: *Sozialization und Schulerfolg. Begabung und Lernen* tanulmánykötet. Ernst Klett Verlag. Stuttgart. 1969. 269-279. p.; A. Morrison and D. McIntyre: *Schools and Socialization*. Pinguin. 1971. A tudás széles körű terjesztése gátakba ütközött, sokak számára gazdasági szempontokból sem volt kifizetődő, illetve lehetetlen volt az áldozatvállalás, hogy „értelmetlen”, irreleváns ismereteket szerezzenek. Jules Henry: *On Education*. Vintage Book. 1972. Ám jelezni szükséges, hogy az utóbbi néhány évtizedben sokkal nyitottabbá vált a felsőoktatás, így az ismertetett mechanizmusok egyáltalán nem vagy nem ilyen markánsan érvényesülnek.

³³ Ilyen például az angliai tradicionális egyetemek „*Great*” (bölcész) diplomája, aminek megszerzése során a szaktudás teljesen háttérbe szorul, azonban a művészeti ismeretek primátusa mindenek felett érvényesül, és elvégzésével – mint alapidomával – gyakorlatilag bármilyen társadalmi pozíció kapuja megnyílik. (Az utóbbi időben már a szaktudás is helyet kap az ilyen típusú képzésben.) Az esztétikai látásmód, vagy tudományos magatartás primátust élvez a szakmai oktatás előtt, s ez mint egyetemi ellentétpár jelenik meg matematikai formalizálás, vagy a forma irodalmi kultuszának képében. Pierre Bourdieu: *La Reproduction. La fonction idéologique du système d'enseignement*. Ed. Minuit. 1970. 230-254. p., 241. p.

³⁴ A tanterv változatlansága erős és gyenge központi ellenőrzés esetén egyformán megmarad/hat annak ellenére is, hogy a szervezetben valamilyen változás történik. Basil Bernstein: *On the Classification and Framing of Educational Knowledge*. In: Basil Bernstein: *Class, Codes and Control*. Vol. I. Routledge and Kegan Paul. 1971. 202-230. p.

szocializálni tagjait, azonos gondolkodási, észlelési, értékelési sémákkal (habitus) ellátni őket, így az intézményeket relatíve független fejlődés is jellemezheti.³⁵

A merevség érinti az iskolai érték és értékelési rendszert, az oktatási általános és belső struktúrát, a tananyagot egyaránt. Az iskolai érték és értékelés szempontjából kiemelhető az értékelési, osztályozási mechanizmusok szűk köre, illetve kizárólagossága, a kollektív formákkal ellentétben az individuális szemlélet előtérbe helyezése, erős szervezeti hierarchia, illetve annak egyértelmű közvetítése. Az intézményes általános és belső struktúra aspektusából tekintve elsődleges a korlátozott lehetőség a különböző típusú fokozatokon belüli mobilitás és a megszakítások devianciája, paradox módon a struktúra felső rétegeiben a verseny csökkenése szemben az alsó rétegekkel.³⁶ A tananyag tekintetében fontos az iskolai és nem iskolai anyag elválasztása: a diszciplinaritás, a kötelező jelleg fakultatívvá szembeni előtérbe helyezése (noha a tág keretek sem járnak a rendszer flexibilitásával),³⁷ a tárgyak előre kijelölt üteme, és egymástól való merev elválasztása, mely a transzferálási lehetőségeket csökkenti, az ismeretek atomizálása, a tárgyakhoz kapcsolódó hierarchikus belső viszonyok és ezek adminisztratív biztosítása.³⁸

Szükséges hangsúlyozni, hogy a merev rendszer nem minden eleme diszfunkcionális, azonban a változtatásra „érett” problémákat nehéz, esetleg lehetetlen átformálni, mivel a hosszú tradíció az „egyedüli lehetséges megoldás látszatát” nyújtja, illetve maga a merevség korlátozza az individuális kezdeményezést;³⁹ ráadásul a keretek lazítása sem feltétlenül oldja meg a jelenlévő problémákat, sőt esetleg újakat hoz létre. A merevség okozza, hogy a kialakult képzési struktúra, tananyag és módszer szinte állandó „késében” van a társadalmi szituációhoz képest, nehezen alakítható, formálható a társadalmi helyzethez, így sok esetben a történelmi hagyományoknak megfelelően kialakult rendszer a mai napig és talán a jövőben is érezteti hatását. A létrehozott, vagy létrejött intézmények történeti jellege sehol nem érvényesül úgy, mint az oktatásban, és a felsőoktatásban, így a mai felsőoktatás, s jogi oktatás jellemzésénél a történelmi, társadalmi előzmények elemzése nélkülözhetetlen.

A jogászképzés tradíciója

A jog művészetének hivatása: az európai filozófia hatása és az abszolutizmus béklyója

„A filozófia a szellem szabadsága, nem engedelmeskedik a szaktudás diktátumának.” (Adorno)⁴⁰

„Kezdetben voltak a városok ... itt futnak össze az utak, nemcsak az árucseré, de az eszmecsere központjai is itt jönnek létre.”⁴¹ A középkori egyetem a városiasodás egyértelmű terméke volt, ahol az értelmiség - noha mesterségük a gondolkodás a „*septem artes liberales*”,

³⁵ Pierre Bourdieu: La Reproduction. i.m. 230-254. p. 234-235. p.

³⁶ A francia felsőoktatásban és jogászképzésben ez a paradoxon nincs jelen, mert a versenyvizsgák a képzési szerkezet felső régióiban egyre erősödő jelleggel szerepelnek. Heiner Baab: Juristenausbildung in Frankreich. Deutsch-Französische Juristenvereinigung. Mainz. www.dfj.org/sammlung/ausbild.html

³⁷ Basil Bernstein i.m.

³⁸ Ld.: Csapó Benő i.m., Csapó Benő – Bukta Katalin: az iskolai műveltség. Osiris. 2002. Ferge Zsuzsa i.m., különösen 75-83. p.

³⁹ Ferge Zsuzsa i.m. 82-83. p.

⁴⁰ Redl Károly: A fakultások vitájának előtörténetéhez. In: Tóth Tamás i.m. 59. p.

⁴¹ Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Magvető. Budapest. 1979. 11. p.

mégis közel állt a kézművesség formáihoz (*artes mechanicae*) - céhek mintájára korporatív testületeket hozott létre, melyek diákok, és tanárok közösségévé formálódtak (*universitas*). A korabeli értelmiséget (klerikusok, kik inkább a privilégiumok megtartása érdekében, semmint vallási meggyőződésből kötődtek a klérushoz) más rétegektől elsősorban a latin írás-olvasás ismerete különböztette meg, és a birtokukban lévő irodalmi tudás magába foglalta a könyvírást (*litteratura*), a hétköznapi-használati írást (*nota*), továbbá az írott, jogi relevanciával bíró formulák szerkesztésének ismeretét.⁴² Az általuk kialakított egyes szervezetek fokozatosan erősödtek, egyre több diákot vonzottak, befolyásuk elsősorban a székhelyül szolgáló városokban növekedett, a XII.-XIII. századra már az uralkodói és pápai autoritással is összekapcsolódott;⁴³ kialakultak a tanárok és diákok szabályalkotási autonómiával, tisztviselők megválasztásának jogával, az „*artes*” mellett legalább egy másik (jog, teológia, orvoslás) fakultással rendelkező intézmények.⁴⁴ Az egyetemek még alapításuk kezdetén szorosan összefonódtak a kolostorokkal, a hittudománnyal és az ahhoz kapcsolódó filozófiával, különösen a dialektikával, mely hatással volt még a praktikus orvoslásra is⁴⁵; a kolostori tudás zártságát fokozatosan felváltotta a tudomány mobilitása és kisugárzása. A kialakult intézmények a létező szakmák szerint specializálódtak és szereztek hírnevet maguknak, így *Salerno* orvosi fakultása vált Európa-szerte ismertté, *Bologna* a jogi tanulmányok fellegrára lett, melynek jogi fakultását *Guarnerius* alapította, Párizs a filozófia, és teológia oktatás centrumaként működött. Anglia szellemi központja *Oxford* kiemelkedő jelentőségűnek volt mondható, és már a XII. században *studium generalé*vá vált, azonban (a kánonjogot leszámítva) inkább a természettudomány fellegrárának volt tekinthető, s csak száz év múlva vált a jog és teológia bástyájává, addig Angliában a jogtudomány oktatása az *Exeter*-i egyetemen szerzett hírnevet. A hét szabad művészet közül a „*grammatica*” (írás, olvasás) tanítása szükségképpen elsődleges volt, és az alapozó tanulmányok közé soroltatott, hiszen csupán ennek ismeretében lehetett elsajátítani a magasabb szintű jogi tudást, s az *artes* alaptanulmányok oly fontossá váltak a korabeli tudományos viszonyok között, hogy később még a glosszátorok munkái, sőt az oktatási metodikák is magukon viselik nyomait.

Párhuzamosan az arisztotelészi filozófia is az alaptanulmányok közé került, mivel nem sorolhatták egy „pogány” filozófus műveit a „magasabb rendű” keresztény teológia kategóriájába. Arisztotelész munkái a legmagasabb szintű elméleti tudás szintézisei voltak,⁴⁶ s teljes filozófiai rendszerének megismerése ellenállhatatlanul vonzotta a „tudásvágytól hajtott diákságot”; miután oktatása elől minden akadály elhárult az *artes* szak valójában filozófia fakultássá vált: már a XIII. század végétől a „*filozófia vagy artes*”⁴⁷ kifejezést használták az alaptanulmányok művelésére hivatott szak elnevezésekor. A kialakult struktúra ellenérzéseket szült a „magasabb” fakultások oktatói körében,⁴⁸ azonban a többszöri elítélő határozatok

⁴² Vö.: Bónis György i.m.

⁴³ Ferencz Sándor: A középkori egyetem. In: Tóth Tamás (szerk.): A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Budapest. 2001. Az egyetemet jelölő *studium generale* fogalmának első fele a tanulásra alkalmas helyet jelölte, míg második része azt jelentette, hogy az egyetem vonzáskörzete túlnőtt az adott régióon. A *studium generale*hoz különböző privilégiumok kapcsolódtak: nem helyben lakó klerikus oktatókat arra az időre is megillette a javadalom, mikor nem tartózkodott a stúdiumban, illetve ilyen volt a *ius ubique docendi*, mely szerint a tudományos fokozattal rendelkező októnak az adott diszciplínában joga volt tanítani – a *studium particulare*val ellenben - más egyetemeken is.

⁴⁴ Ferencz Sándor i.m. 38. p. A jogásképzés szempontjából a *trivium*, az irodalmi kifejezés eszközei, s ezen belül a retorika volt fontosabb. Bolognában a XII. században oktatta *Hugo* kanonok *Rationes dictandi prosaice* c. művét a diktálás elméleti és formulákat tartalmazó tananyagát; később az iratszerkesztés vált az *artes* alapjává.

⁴⁵ Ld.: Ferencz Sándor i.m.

⁴⁶ Ld.: Rédl Károly: A fakultások vitájának előtörténetéhez. In.: Tóth Tamás (szerk.) i.m. 57-72. p. 58. p.

⁴⁷ Rédl Károly i.m. 58. p.

⁴⁸ Az *artes* és a „magasabb” fakultások közti – különösen a rektorválasztások idején felélénkülő – ellentétekre részletesebben ld.: Gabriel Astrik: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and

kihirdetésén túl tehetetlenek voltak; különösen zavaró tényezőnek tartották, hogy a filozófiai fakultás bármely tan igazságát vizsgálat alá vonhatja, és a magasabb szakok kénytelenek tétlenül nézni a nyilvános ellenvetéseket.⁴⁹ A filozófia, mint tudomány előretörésével összefüggésben az intellektuális elit előtérbe kerülése is megtörtént, így a tudás és képviselői társadalmi pozíciójának erőssége az államhatalom egyik fontos pillérévé emelte a „*studium litterarumot*” (a bölcsesség és tudomány forrását).⁵⁰ A kor (és a későbbi korok) szellemi elitjeiének körében egyértelművé vált az álláspont, hogy a tudományos haladás és oktatás nem „az állam rendelte hivatalos jogtudósok”, hanem a jog tudorainak, azaz a filozófusoknak rendeltetett;⁵¹ más szavakkal az értelmiség, és tudás előtérbe kerülésében a filozófia és elméleti jelleg primátusa mutatkozott meg. Az európai egyetemek „katedrálisiskolai” eredetű elméleti-filozófiai túlsúlya nagyon sokáig fennmaradt és bizonyos főleg a korán kialakult diszciplínáknál, így a jogászképzésben a mai napig is érezteti hatását.

Európában a hivatásos jogász alakja a XI. század végén kezd megjelenni, és ettől kezdve a különböző, elsősorban államközi konfliktusok rendezésében, az érvek-ellenérvek elméleti kidolgozásában egyre fontosabb szerepet töltenek be. Előtte bizonyos szempontokból jogi anarchiáról beszélhetünk – legalábbis abban az értelemben, hogy a különféle szokásjogi és törvényi rendelkezések keveredése ötvöződött a római jogi hagyományokkal: a Mediterráneumban a kifinomult római jog töredékei és a germán tradíciók keveredtek, míg Észak-Franciaországban és Angliában feudális jogi hagyományok uralkodtak, mindezek pedig ötvöződtek egymással és az egyházi regulákkal. (A XI. század előtti intézményes jogi oktatás kérdése vitatott: a Karolingok udvarában bizonyíthatóan átadtak jogi ismereteket is, ám az itteni képzés is többnyire retorikából és grammatikából állt, másképpen minden valószínűség szerint az európai jogtudomány a bolognai egyetem jogi fakultásán kezdődött.⁵²) A Római Birodalom bukása után az egyház kevés figyelmet fordított a jogra és a jogászképzésre, ez pedig kedvezett a városias létformát leginkább megtartó Észak-Itáliai területeken kifejlődött jogi fakultások autonóm törekvéseinek; a régióban uralkodó municipiális világi jelleg a praktikus tudást, a grammatikai és retorikai jártasságot kívánta meg.⁵³ Az investitúraharc indukálta investitúrajog vitája során elsődleges kérdéssé vált a „legitimáció” és „primátus” fogalma, és ennek során a jogászok elméleti munkájára komolyabb igény merült fel, mely elvezetett a jogi oktatás uralkodói, illetve pápai támogatásához; a pápai hierokratikus doktrínáival szemben ugyanis a római jogon alapuló elvek jó elméleti fegyvernek számítottak. A professzionális jogászokra egyre nagyobb szükség lett, ezért mind a mediterrán vidéken, mind az Alpokon túl jogi iskolák jöttek létre: *Bologna* egyeteme, ahol az *ars dictandi* hozzájárult a jogi ismeretek terjesztéséhez, illetve *Montpellier* egyeteme, mely *Barbarossa Frigyes* bürokratikus hivatali apparátusának személyzetét, és elméleti-ideológiai munkák kidolgozására alkalmas tudósokat képzett.⁵⁴

Ezek az egyetemek „felülről” kiépített intézmények voltak, abban az értelemben, hogy uralkodói akarat folytán, az állam messzemenő támogatásával alakultak, de abban az

Humanistic Period. Selected Studies. A Parisian Heritage: Opposition between the Faculty of Arts and the Theologians. 252-253. p. University of Notre Dame. Notre Dame. Indiana. Verlag Joseph Knecht. Frankfurt am Main. 1992.

⁴⁹ Immanuel Kant: Történetfilozófiai írások. A fakultások vitája három szakaszban (1794-98). Mesterházy Miklós ford. 335-507. p.

⁵⁰ Lásd például IX. Gergely pápa IX. Lajos francia királyhoz írt levelét (1229 november 26.), melyben a bölcsesség forrását a hatalom és a katonai potenciál mellett említi; vagy *Tolomeo de Lucca* politikaelméleti művét, ahol az uralkodásnak három pillérét különbözteti meg: *divinus cultus* (istentisztelet), *sapientia scholastica* (tudós bölcsesség), *secularis potentia* (világi hatalom). Rédl Károly i.m. 60. p.

⁵¹ Immanuel Kant i.m. 427. p.

⁵² Vö.: Bónis György i.m. 16-23. p.

⁵³ Ld.: Ferencz Sándor: A középkori egyetem. In: Tóth Tamás i.m. 33-46. p.

⁵⁴ Vö.: Králik Lajos i.m. 71-77. p.

aspektusában is, hogy mint az oktatási rendszer egészét szemlélve felsőfokú képzést biztosító szervezetek alsó fokú oktatási bázis nélkül jöttek létre. A „szokás” alapján kialakult intézmények mellé felsorakoztak a fejedelmek, uralkodók, s ettől kezdve már nem a tudás átadása lett elsődleges feladatuk, hanem támogatóik politikai céljainak kiszolgálása; párhuzamosan a hatalom által nem támogatott egyetemek a XIII. század folyamán hanyatlásnak indultak. Az uralkodói politikai célok között kiemelkedő volt a császárság, pápaság rivalizálása, a tartományurak önállósulási törekvései, a városok polgárságának a feudális renddel szembeni igényei és a lovagság hatalmi harcai. II. Frigyes 1224-ben, Nápolyban nyilvánította ki egyetemalapítási szándékát, és a század végére az első Anjou uralkodó államapparátusa már az itt képzett jogászokkal töltődött fel, mi több az államszervezet vezető pozícióinak birtokosai is innen kerültek ki.⁵⁵ A *Toulouse*-i egyetem pedig a pápa kívánságára alakult a „az eretnekség elleni szellemi fegyverként”, vagy a XIII. század folyamán az 1303-ban alakult *Avignoni*-i egyetemet szintén a pápai politika állította a maga szolgálatába;⁵⁶ majd a századfordulóra tömegesen jöttek létre az új jogásképző intézmények (Róma, *Perurgia*, Lisszabon, *Alcala*, a *reconquista* nyomán *Coimbra*, *Salamanca*, *Valladolid*, etc.). A kiépült struktúra által meghatározott tudásformák azonban nem érvényesültek tisztán, és modellezésük sokkal komplikáltabb, mint azt „felülről” determinált voltuk indokolná: a kontinentális egyetemek közel sem adtak át annyi művészeti ismeretet, mint szaktudást; a *Bolognai*, *Salamancai*, és *Montpellier*-i egyetemeken a római jogi szakismeretek oktatásának primátusa érvényesült, a művészeti és magas szintű hétköznapi tudást sokkal inkább az *artes* fakultáson sajátíthatták el a hallgatók. A szabad művészetek *artes* szakja önmagában is a felülről lefelé kiépülő struktúra része volt, hiszen a magas szintű teológiai, orvosi, jogi oktatást csupán „szolgálták”, mintegy előkészítették. A szaktudás pedig annál is fontosabb volt a praxisban, mivel az egyetemek az abszolút monarchia támasztékeként működtek, és ehhez már nem volt elégséges az átlagot meghaladó ismeret: a szaktudás, a jogi gondolkodás nélkülözhetlenné vált.

A XIV.-XV. század folyamán folytatódott az egyetemalapítás: a bécsi jogi fakultás mindkét egyetemes jogrendszer (*facultas iuris canonici et civilis*) oktatására volt hivatott, majd *Heidelberg*, *Köln*, *Erfurt*, *Lipcse*, *Würzburg*, *Rostock*, később *Trier*, *Freiburg*, *Ingolstadt*, *Tübinga*, *Greifswald*, *Mainz* következett. Mindegyik a tartományurak privilégiumait élvezte, egyúttal azok, vagy a császár politikai céljait voltak hivatva támogatni, az uralkodó hatalmának elvi, ideológiai alátámasztására, illetve a városok virágzására szolgáltak. Előbbire példa az *Orleans*-i egyetemen tanult *legisták*, kik a francia király küzdelmeit támogatták a hűbérurak és a császár ellen, utóbbira pedig *Padova* egyeteme szolgált példát, ahol *civilisták*, mint diplomaták és tanácsosok szolgálták a várost. Németországban és Németalföldön egy kicsit megkésett a professzionális jogásképzés elismerése; a XIII. században még Itáliában, esetleg Franciaországban tanultak a német, illetve flamand diákok jogot, s onnan hazatérve az államigazgatásból csupán a XV. századra szorították ki praktikusokat a tanult doktorok; a Holland grófságban pedig érveket szolgáltattak a császárral szemben. A késés jelei voltak megfigyelhetők Csehországban (prágai egyetem) és Lengyelországban (krakkói egyetem) is; ám Prágában az egyház befolyása érvényesült, Krakkó esetében pedig a központosítás hiánya folytán a jogászok az igazgatásban a professzió nyugat-európai tagjaihoz képest szerényebb szerepet tölthettek be.⁵⁷

⁵⁵ A Nápolyi és Szicíliai királyságban az ún. *logotheta* szerkesztette a jogszabályokat, fogadta a követeket; a *protonotarius* irányította a jegyzőket és referálta a kérelmeket: mindkét funkciót az egyetemi katedrát bíró doktorok töltötték be; s számukra a katedra ugródeszkrét jelentett az állami hivatalokhoz. Bónis György i.m. 84-90. p.

⁵⁶ Bónis György i.m. 64-65. p. *Orleans* egyeteme szolgáltatta a francia udvar jogászutánpótlását, és két későbbi pápa is ezen az egyetemen végzett. 99. p.

⁵⁷ Vö.: Bónis György i.m. 68-69. p., továbbá 110-117. p.; 123. p.; Lengyelországban ugyan szintén „felülről” hozták létre a krakkói jogi fakultást, ám erős, központi, abszolút hatalom hiányában a joggyakorlat a

Annak ellenére, hogy az angol szigeten az egyetemeknek a jogásztársadalom szempontjából kisebb jelentőségük volt az angliai jogi oktatás példája az oktatási struktúra tekintetében a legnyilvánvalóbb: a XIV. században alakult *Inns of Court* esszenciálisan tartalmazza a „felülről” kiépült rendszer tudásátadási jellegzetességeit: a művészeti tudás és a magas szintű hétköznapi ismeretek tanítását. A jogászkollégiumokban elsődlegesen zenét, táncot (művészeteket), társalgást, illemszabályokat (hétköznapi ismereteket) oktattak, a szakmai ismeretek szinte teljesen háttérbe szorultak,⁵⁸ a kimutatások szerint elsősorban a nemesi származásúak interakciós képességeik javítására szolgáló képzési struktúrával rendelkező szervezetek voltak, hallgatói a szakismeretet sokkal később a gyakorlatban sajátították el. Kialakulásában egyetlen lényeges különbséget találhatunk a kontinentális oktatási intézményekhez képest: a jogászkollégiumok a kezdetektől autonóm szervezetek voltak, és a képzés a kezdő hallgatótól a felsőbbíróság tagjáig az autonóm testület kezében maradt; ezért mondja *Maitland*, hogy az angol szokásjog fennmaradása a nemzeti jogi iskoláknak köszönhető.⁵⁹ A mai napig is marginális Angliában a felsőfokú jogi oktatás; az ipari korszakban ugyan megnövekedett a szakemberigény, azonban a céhszerűen zárt jogászprofesszió társadalmi privilégiumát féltve nem vált nyitottá, és zárt jellegét könnyen megőrizhette, hiszen nem a felsőfokú oktatás jelentette a formális elismerést, így az nem is lehetett hatással a végzetek professzionális társadalmi szerepére.⁶⁰

Angliával ellenben a feudális szabadságjogokat a kontinensen az abszolút hatalom jelentősen korlátozta, ám a jogászság, és az oktatás szerepe - a hatalommal szembeni ellenállás hatását kifejtve - nemcsak az igazgatásban testesült meg. A filozófia, mint a felülről létrehozott struktúra fundamentuma egyre erőteljesebben befolyásolta az egyetemi és különösen a jogi stúdiumot, s a XV., XVI. századra nemcsak a jogi műveltség alapjául szolgált, hanem a jogi praxis meghatározó elemévé, alkalmazható segédtudományává vált. A Spanyolországot erőssé tevő „*mortal splendo*” építő jelleggel hatott a tudományok fejlődésére, így *Salamanca* is Európa egyik legjelentősebb jogi fakultásával rendelkezett; az itt oktató tudósok – kik a spanyol nemzetközi jogi iskola tagjai voltak – dolgozták ki az Új Világ felfedezésével járó társadalmi problémáknak vallási, erkölcsi, filozófiai, jogi kérdéseit.⁶¹ A jogi vitákban a római jogi hagyományokon kívül a filozófiai érvek domináltak és kidolgozták a különböző népek integratív jogelméleteit (a nemzetközi viszonyokat meghatározó *ius gentiumot*, a természetjogi doktrínákat, a népek közötti kapcsolat és forgalom alapjait: *ius communicationis*, *ius negotiandi*). Egyre nagyobb szükség lett a jogelméleti vitákban a filozófiai jártasságra, ezért annak oktatása fokozatosan jelentősebbé vált, illetve a jogi fakultásokon is az elméleti érvek hangsúlyosabbá váltak; a középkori teológiai nézetek áttörése tehát „a *studium* és a *ius gentium*

praktikusokra támaszkodott és az igazgatásban a politikusoknak komolyabb szerep jutott, mint a jogászoknak. 128-139. p.

⁵⁸ Ld.: Nagy Zsolt: Az angolszász jogi oktatás történeti vázlata. m.a.

⁵⁹ Bónis György i.m. 151-152. p.

⁶⁰ A kollégiumokban kapott tudás a végzett hallgatók társadalmi szerepe, struktúrában elfoglalt helyük szempontjából komoly relevanciával bírt, hiszen az adott társadalmi rétegben való érvényesülést elősegítette, azonban a jog, mint szakma tekintetében már irreleváns volt.

⁶¹ A korabeli jogfilozófia sokszor fellépett a különböző állami és egyházi intézmények és azok szolgálatában állók gyakorlata ellenében: *Francisco de Vitoria*, *Fray Bartolomé de Las Casas* filozófiai és nemzetközi jogi tézisei; s némi eredményeket is elértek: például az Indiai Tanács felállítását, és annak a spanyol hódítókra vonatkozó szabályait. Ugyanakkor az Új Világ meghódítói is hasonló filozófiai és jogelméleti érveket használtak álláspontjuk megvédésére: *Juan Ginés de Sepulveda* V. Károly udvari papja Arisztotelészre hivatkozva állította, hogy a bennszülöttek (*servi a natura*) természetből fogva rabszolgák. Marjorie Grice-Hutchinson: *The School of Salamanca. Readings in Spanish Monetary Theory*. 1544-1605. Oxford. Clarendon Press. 1952. Dr. Gajzágó László: *A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különösebben a spanyol nemzetközi jogi iskola*. Budapest. 1942. Daniel Deckers: *Gerechtigkeit und Recht. Eine historisch-kritische Untersuchung der Gerechtigkeitslehre des Francisco de Vitoria (1483-1546)*. Studien zur Theologischen Ethik 35. Universitätsverlag. Freiburg. Schweiz. Verlag Heider Freiburg-Wien. 1991.

sikján ment végbe”⁶², más kifejezéssel élve a jogi fakultások autonómiája annyira megerősödött, hogy a teológia és az uralkodói hatalom ellenlábásává válhatott.⁶³ Az oktatás jellegét nemcsak a „felülről” való kiépülés, de az elméleti túlsúly is determinálta. A filozófia nem csupán irreleváns, (a többnyire nemesi származású) hallgatók társadalmi érvényesülését szolgáló művészeti tudás körébe tartozó ismeretek összességét jelentett, hanem komoly szakmai jellege is volt, mely a praxisban alkalmazhatónak bizonyult: erre kiváló példa, hogy a spanyol jogfilozófia az egész amerikai kontinensre hatással volt, illetve a hegemoniáért folytatott harcok idején a szembenálló felek szellemi bázisául is szolgált. A XV.-XVI. században pedig jelentősége talán az eddigiekhez képest is megnőtt: a humanisták – miközben a glosszatorok és kommentátorok munkáit bírálták – megindították a jogtudomány reneszánszát, egyúttal az oktatást újra kapcsolatba hozták a filozófiával; s e folyamatok eredményeképpen a jogtudományon belül a filozófiai ismeretek a mai napig komoly relevanciával bírnak.

A jogászképzés gyakorlatilag funkcióváltozás nélkül folytatódott, hacsak a hűbéri társadalom polgári társadalommá való átalakulásához való alkalmazkodást nem tekintjük annak; a transzformálódás közben a jogászképzés adaptálta a polgári társadalom áruterelési, csereforgalmi igényeit, miközben maguk is hozzájárultak a jogfejlesztésen keresztül a változásokhoz. A kontinens fejlett országaiban (Franciaország, Anglia, Németalföld) elsőként a jogtudó „értelmiség” fokozatosan a polgári társadalom és értékek részévé vált; a jogi igazgatási funkciót nem a hűbéri, hanem a polgári viszonyok alapján végezték és oktatták; a jelenség Angliában volt talán a leginkább explicit, ahol a polgárság oxfordi tanulmányait az új jogtudó nemesség részévé válás szándékával szerezte.⁶⁴

A XVIII. század vége nevezhető annak az időszaknak, mely Európában egy gyökeresen új felsőoktatási rendszer kiépülését jelentette, párhuzamosan egy új oktatás szisztéma felépítésével; a válság hatására összefoglalva leginkább egyfajta egyetem-alapításként értékelhető folyamat játszódott le.⁶⁵ A korabeli európai egyetemeket érintő problémák olyan mélyreható „felülről” történő reformokat, változtatásokat indukáltak, mely a mai napig hatással van a felsőoktatási képzésre, és ezek az intézkedések teremtették meg a „modern” egyetem alapjait; ám nem hagyható figyelmen kívül, hogy az állandó válság és reformperiódusokra osztható európai felsőoktatás⁶⁶ a kérdéses időszak után is folyamatos apróbb reformok sorozata folytán napjainkig változóban van.⁶⁷ A kérdéses „depresszió” alapvető oka egyértelműen a középkori társadalmi struktúrához tökéletesen idomult „egyetemi rendszer” skolasztikus jellegében keresendő, ami már a polgári társadalmi viszonyok között anakronisztikusnak mutatkozott, következésképpen hanyatlásnak indult.⁶⁸ Az egyetem – más oktatási intézményekhez hasonlóan – strukturálisan olyan merev, hogy a gazdasági, társadalmi változásoknak nehezen, vagy egyáltalán nem tud megfelelni, így egy-két kivételtől eltekintve – például ilyennek tekinthető a *Halle*-i, vagy a Göttingeni egyetem – az új eszméket tudomásul sem véve folytatták oktatói munkájukat, ugyanakkor - főleg a korábban hosszú ideig fennálló

⁶² Redl Károly: A fakultások vitájának előtörténetéhez. 64. p. In: Tóth Tamás (szerk.) i.m.

⁶³ Szociológiai, politikai szociológiai és elitkutatói szempontból megmutatkozott, hogy a pápaság, az egyház, és a nemesség, világi hatalom közti kompromisszum mellé új elemként jelentkezik az értelmiség is. Ld.: Bónis György i.m.; Jaques Le Goff: az értelmiség a középkorban. Ford.: Klaniczai Gábor. Magvető. Budapest. 1979.

⁶⁴ Ld.: Bónis György i.m. 160. p.; továbbá Ferge Zsuzsa i.m.

⁶⁵ Jürgen Mittelstrass: „Universitätsreform als Wissenschaftsreform”. In: Jürgen Mittelstrass: Wissenschaft als Lebensform. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1982. 118-137. illetve Helmut Schelsky: Einsamkeit und Freiheit, Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reform. Bertelsmann. Düsseldorf. 1971. 48-50.

⁶⁶ Tóth Tamás: Válságok és Reformok a francia egyetemi rendszerben. Világosság. 1977/2. 110-114. p.

⁶⁷ Jürgen Habermas: Die Idee der Universität – Lemprozesse. In: Jürgen Habermas: Eine Art Schadensabwicklung Kleine Politische Schriften. VI. Frankfurt am Main. 1987. 73-97.

⁶⁸ Tóth Tamás: Útkeresés és útvésztes. Diákmozgalmak a mai kapitalista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1973. 10-12. p.

metafizikai rendszerek felbomlásának köszönhetően - elvesztették integratív erejüket.⁶⁹ A „válság” következtében fellépő reformtörekvések – melyeknek két útja ismeretes: a Humboldti német-porosz elképzelés és a napóleoni szemlélet - kettős célt próbáltak megvalósítani: a felsőoktatás alkalmazható, korszerű tudást közvetítsen, illetve biztosítsa a hatalom iránti lojalitást, engedelmességet és a társadalmi kohéziót.

Franciaországban a reformok elsősorban Napóleon nevéhez fűződnek és a törekvések magját a centralizáció, etatizáció, illetve szekularizáció hármásával fémjelezhetnénk, majd a későbbi XIX-XX. század fordulóján végbement – republikanizáció, szkintifizáció, racionalizáció céljait szem előtt tartó – változások sem helyezték az eredményeket „hatályon kívül”. A feudális rendszer relikviáiként kezelt korporatív egyetemi testületek, összefonódtak az intézményi autonómia fogalmával, ezért a korábbi egyetemek bezáratásával olyan új oktatási szervezettípust kívántak létrehozni, ami központi irányítás alatt áll, ennek megfelelően jelentős vívmányként a meglévő egyetemekből hozták létre „Nagy Iskolákat” (*Grand Ecoles*), melyek alkalmasak voltak a megújult társadalom szakemberigényének kielégítésére.⁷⁰ A létrejött iskolatípusok semmiféle autonómiával nem rendelkeztek,⁷¹ falaik között szinte „katonás fegyelem” uralkodott, mi több az egész francia oktatási rendszert magába foglalta, mivel a líceumokat és az alapfokú oktatást is az egyetemi fakultások keretében értelmezték; más szavakkal az oktatási szisztémát szigorú rendszerszerűség és a kormányzó hatalomnak való alávetettség jellemezte. A megalakított iskolák elsődleges feladata távolról sem a tudományok művelése volt – sokáig nem is folyt tudományos kutatás ezekben az intézményekben –, hanem minél több praktikus ismeret biztosítása és ennek egységes elismertetése az egész birodalom területén.⁷² A többszöri, elsősorban 1875-től 1896-ig tartó erőteljes felsőoktatási reformfolyamatok ellenére, melyeknek *Comte*-ra visszanyúló tudományfelfogása eleve determinálta annak sikertelenségét, az egyetem tudományokhoz és ismeretekhez való illetén viszonya a mai napig megmaradt Franciaországban;⁷³ s csupán az 1968-as változtatások jártak némi, de korántsem teljes sikerrel. Az *Edgar Faure*-féle reformok,⁷⁴ melyek az autonómia, participáció, és pluridiszciplinaritás elveinek érvényesítését tűzték ki célul, nagyban hozzájárultak a modern európai egyetem létrejöttéhez, de a napóleoni örökség mindmáig fennmaradt.⁷⁵

Németországban némi késéssel heves tudományos, publicisztikai diskurzus előzte meg a hasonló problémákra történő állami, központi reakciót, ami radikális felsőoktatási reformokhoz, és egyetemalapítási hullámhoz (példaként említhető a Berlieni Egyetem

⁶⁹ Tóth Tamás: A napóleoni egyetemről a humboldti egyetemig. In: Tóth Tamás (szerk.): A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Budapest. 2001. A jelenséget paradox módon a „konzervatív” egyetemek hallgatósága erősítette, kik kihasználták az intézmények autonómiája folytán biztosított függetlenséget, és magatartásukkal épp a társadalmi integráció, kohézió ellenében hatottak.

⁷⁰ Had- és mérnöki tudományok művelésére az *Ecole Polytechnique*, a bölcsész tudományok utánpótlására pedig az *Ecole Normale Supérieure*.

⁷¹ Alan Renaut: Les révolutions de l'Université. Colmann-Lévy. Paris. 1995.

⁷² „Az államnak olyan orvosokra és gyógyszerészekre volt szüksége, akik nem pusztítottak el túl sok embert, olyan mérnökökre, akik nem vétettek túl sok számítási hibát, s főként olyan jogászokra, akik valóban tudták alkalmazni a polgári törvénykönyvet a Code Civil-t.” Tóth Tamás i.m. 102. p.

⁷³ A republikánus egyetem létrehozásának részleges kudarcáról ld.: Alan Renaut i.m. 152-202., a Comte-i tudománymodell és a francia egyetem kapcsolatáról, illetve a reformokról továbbá ld.: Tóth Tamás i.m. 103-104. p.

⁷⁴ A '68-as válságról bővebben ld.: Antoine Prost: Éducation, société et politiques. Une histoire de l'enseignement en France de 1945 à nos jours. Éditions du seuil. Paris. 1992. 117-139. p.; továbbá Antoine Prost: Histoire générale de l'enseignement et de l'éducation en France. Nouvelle Librairie de France. Paris. 1982. tome IV. különösen a 265. p.

⁷⁵ Ennek megfelelően alakultak Franciaországban a fakultások körüli diskurzusok: a pozitívista gondolkodásnak megfelelően „az egyszerűtől a komplexitás irányába haladva” kronológiailag a legkésőbb, klasszifikációs nézőpontból a legkomplexebb tudományág, a szociológia lett a tudományos fejlődés tetőpontja. Tóth Tamás i.m. 114. p.

megalapítása) vezetett; poroszországi kezdeményezéssel, de rövid idő alatt egész Németországra kiterjedő és európai jelentőségűnek mondható modernizációs folyamatot eredményezett.⁷⁶ A kezdeményezést legtisztább formában *Wilhelm von Humboldt* képviselte, de valójában a reformok véghezviteléhez egy szoros kulturális, ideológiai, sőt politikai szövetségre volt szükség, mely a porosz bürokratikus szervezetek, a liberális reformerek és az idealista filozófia *Friedrich Meinecke* szerint az „intellektuális mandarinok” és irányítók között kötött.⁷⁷ A változásokat sietették a politikai, katonai események: a francia hadseregtől elszenvedett porosz katonai vereség, illetve ennek folyományaként neves egyetemeknek otthont adó városok elvesztése; így a vereségek hatására kialakult társadalmi hangulatban nagy részben érvényesülhetett *Fichte* felsőoktatásról vallott felfogása,⁷⁸ miszerint a német nemzet felemelkedésének záloga az oktatás megváltoztatása.

Az egyházi befolyás csökkenésével, és az utilitarisztikus pedagógiai nézetek terjedésével – többé-kevésbé a francia mintát követve – a felsőoktatási képzést korszerű, a korábbi művészeti tudás (általános műveltség, társadalmi ismeretek) helyett szaktudás, a praxisban alkalmazható ismeretek átadására rendeltetett „szakiskolák” rendszerévé alakították át. Az oktatási reformvonal párhuzamos volt a felvilágosult abszolutizmus politikai, gazdasági szisztémájával, a különböző társadalmi szférákba erősen beavatkozó „dirigizmus”, mely kulturális téren éppúgy érvényesült, mint a merkantilista politika a gazdaságban, meghatározta a felsőfokú képzés jellegét is; az egyetemi hallgatókra, különösen a joghallgatókra nem mint szellemi szabadfoglalkozásukra hanem, mint jövőző állami hivatalnokokra tekintettek.⁷⁹

Az elmúlt kétszáz évre visszatekintve, a humboldti reformok eredménye nemcsak „liberális”, és „idealista” egyetemrendszer lett, hanem némely tekintetben „antimodern”, „antikapitalista”, és bizonyos szempontokból egy kulturális utópia téziseit is magában foglalta.⁸⁰ Liberális és idealista abból a szempontból, hogy a kibontakozó szabad „szellemi erőteret” leginkább egy szűk értelmiségi réteg fikciójában látták, és az egyetemalapítás során többször felmerült a „tömeg-”, és „elitképzés” fogalmi dichotómia.⁸¹ Antikapitalista abból az aspektusból, hogy a porosz-német egyetemek alapítói igyekeztek az oktatók és hallgatók számára a piaci racionalitástól független kulturális-szellemi légkört létrehozni, s a pillanatnyi kereslet-kínálat hullámzásaitól autonóm közeget kialakítani. A valóságban azonban ez az autonómia túlmént a piactól való independencián és apolitikus szellemű felsőoktatás és

⁷⁶ Reinhart Koselleck: *Preussen zwischen Reform und Revolution*. Stuttgart. 1967.

⁷⁷ Fritz Ringer: *The decline of the German mandarins. The German academic community 1890-1933*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 1969. 117-118. p. Tóth Tamás i.m. 104. p. A korszak bürokráciájának befolyásolása szempontjából említhetők Kant, Hegel, Lessing, Schelling, Fichte, etc. nevei. Humboldt a korabeli porosz politikai viszonyok között a klasszikus liberalizmus képviselőjének tekinthető, egyben pedagógiai felfogása is liberálisnak volt mondható, mellesleg gondolkodásmódját erősen befolyásolták az akkori német filozófusokkal ápolt szoros kapcsolata. Alan Renaut i.m. 107-118. p., illetve Jürgen Habermas i.m. 73-97. p. A két művelődés, oktatás, politikai, és tudományfilozófiai irányvonal: a liberális (Schelling, Schleiermacher) és az autoritárius (Fichte) világosan distinkcionálható a korabeli német szellemi életben, Humboldt az előbbi irányvonalat képviselve oktatási minisztersége idején azt a gyakorlatban is megvalósította. Tóth Tamás i.m. 104-105. p.

⁷⁸ Johann Gottlieb Fichte: *Reden an die deutsche Nation*. Reclam. Leipzig. 1945. 23. p.

⁷⁹ Fichte nevelésfilozófiai felfogása szerint az oktatás érvényesíteni az állam iránti lojalitást és a konformitást, mely álláspont éppen ellentétes volt Humboldt nézeteivel, miszerint a humanista képzettségű individuum és a közérdeket megfelelően képviselő állam (*Kulturstaat*) között szükségképpen harmonia áll fenn, más szavakkal az individuális és a közcélok egybeesnek, az felsőoktatás a kiművelt fők képzésével ezt eleve képes megvalósítani. Tóth Tamás i.m., Alan Renaut i.m. 18-26. p.

⁸⁰ Jürgen Habermas: *Universität in der Demokratie – Demokratisierung der Universität* In: Jürgen Habermas: *Protestbewegung und Hochschulreform*. Suhrkamp. Frankfurt am Main. 1969. 108-133. p. A probléma összefoglalását ld.: Tóth Tamás i.m. 110-117. p.

⁸¹ Még a XIX. század végén is praktikusán a német felsőoktatásban szerzett diploma a született nemesi rang helyettesítésül szolgált; s csak a XX. század elején – az ipari társadalom kiteljesedésével - veszítette el ezt a funkcióját. Ld.: Fritz Ringer i.m. 41-60. p.

kultúrállam szoros szövetségét létrehozva más társadalmi imperatívuszoktól is sikerült megvédeni az egyetemi rendszert.⁸² Szociológiai szempontból az idealista filozófia szemléletével áthatott alapítás következtében a korábban kikristályosodott tudományoktól (teológia, jog, orvoslás) függetlenítték magukat az új diszciplínák képviselői, azonban a filozófia – mint a fundamentumot lerakó szellem – vezető szerepet követelt magának a többi fakultás között.

A XVIII. század végi európai egyetemi válság erőteljes külső hatásként áttörte a hagyományos jogi oktatási struktúrát, ugyan általánosan a felsőoktatás újrendezésével járt, mégis a jogi karok, és a jogászképzés volt kénytelen a legnagyobb változásokat elszenvedni. A válsághelyzetre történő megoldások hasonló eredményre vezettek, annak ellenére, hogy különböző elméleti, és gyakorlati alapokból táplálkoztak. A francia példa eredményeként létrejött *Grand Ecole*-ok, és közülük is legfontosabb *Ecole Nationale de l'Administration* az abszolút császári hatalomnak engedelmes igazgatási szakemberek képzésére hivatott intézmény. Szociológiai diskurzus keretében *Fritz Ringer* munkái nyomán elmondható, hogy a polgári értelmiség és vállalkozói rétegek felemelkedésében a felsőoktatás szerepét tekintve mind Franciaországban, mind Németországban nem az ipari, kereskedelmi rétegek, hanem a hivatalnoki réteg vált elsődlegessé; más kifejezéssel élve kifejezetten igazgatási szaktudás átadására, lojális, ortodox hivatalnoki réteg képzésének elősegítésére hozták létre az egységes francia és német jogi felsőoktatást.⁸³ Az általános ismerteket a francia líceumok sokasága adta át, a felsőoktatás a szakismeretekre koncentrálhatott, így a korábbi elméleti-filozófiai jelleget a szaktudás, a jogi-igazgatási tudás váltotta fel, vagy egészítette ki. A francia intézményekre – csakúgy, mint a németekre - jellemző volt az elitizmus, a tudományos kutatás tekintetében a német helyzethez képest azonban jelentős különbség volt, ugyanis a *Grand Ecole*okon nem folyt ilyen jellegű munka, a szervezetek fő tevékenysége a szelekció és a számonkérés volt, így még maga az oktatás is háttérbe szorult; a professzorok saját reputációs bázisukat biztosították a diplomák kiadása révén, illetve ők alkották az érettségi bizottságokat.⁸⁴ A német megoldás már korántsem zárta ki ennyire az elméleti oktatást, azonban a jogi- igazgatási primátus itt is érvényesült; az abszolutista dirigizmus, igazgatási centralizmus a német jogászképzést is elsősorban az igazgatás, és adminisztratív mechanizmusok ellátására képes szakemberek oktatására kondicionálta, végül az intellektuális befolyás folytán ilyen típusú szaktudás érvényesült az osztrák és később magyar egyetemeken is.⁸⁵ Németországban ugyan a reformfolyamatokat Humboldt indította el, és a szellemi irányvonal is hozzá kapcsolódott, mégis tagadhatatlan a fichtei hatás, mely az abszolút állam felfogásával összehangolva a maga képéhez hasonlatosság tette a felsőfokú képzési rendszert.⁸⁶ Az oktatásban a szakismeretek átadása passzív ismeretek formájában, egységes szervező elv nélkül történt „ezt az egységet a legjobb esetben is az ismeretek teljes állományának enciklopédikus gyűjteményében látták”,⁸⁷ minek következtében a kor idealista, neohumanista, vagy esszencialista felfogásai fokozatosan, ám egyre inkább explicit módon szembefordultak a meglévő gyakorlattal. A XIX század folyamán és a XX. század első felében további bürokratizálódási folyamatok indultak el, s a jogászképzést ehhez való azonosulása a már az egyetemalapítás örökségeként meglévő

⁸² Jürgen Habermas: *Die Idee der Universtat*. i.m. 81. p.

⁸³ Fritz Ringer i.m. 110-117. p.; Fritz Ringer: *The Fields of Knowledge*. Cambridge University Press, Cambridge, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Paris. 1992.

⁸⁴ Antoine Prost: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*. Libraire Armand Colin. 1968. 226-228. p., Tóth Tamás. i.m. 13-14. p., Alan Renaut i.m. 153-161. p.

⁸⁵ Ld.: Nagy Zsolt: *A magyar jogi oktatás történeti vázlat*. Jogelméleti Szemle. 2003/2.

⁸⁶ A fichtei állam alá rendelt felsőoktatás képe és a Schleiermacher nevéhez fűzhető feltétlen autonómia között egyensúly állt fenn, azonban a politikai racionalitás determináló erővel hatott erre az egyensúlyra. Helmut Schelsky: *Einsamkeit und Freiheit*. 50-53., 107-109., 114. p.

⁸⁷ Helmut Schelsky i.m. 33-34. p. A korabeli filozófia és az oktatási rendszer ellentétéről pedig ld.: Tóth Tamás i.m. 106-108. p.

fundamentumon folytatódott. Az állami és jogi bürokráciával megteremtették az objektív jogrendet elválasztva az individuális jogoktól, melyet a jogállam garantált, és *Max Weber* szerint „az Európai oktatási intézményektől, különösen a felsőoktatástól megkövetelték az olyan oktatást, mely a modern bürokráciához nélkülözhetetlen speciális szakismereteket produkált”.⁸⁸ Mindezzel párhuzamosan újra és újra feléledt a német filozófiai akadémiai diskurzus és jelentőségéből csupán a második világháború előtt vesztett, s annak igazi újjáéledése a háború után sem történt meg, ám hatása a jogi oktatásban a mai napig érezhető megőrizve többé-kevésbé a filozófia, és az elméleti tudományok primátusát.⁸⁹

Az első világháború után már nem az európai egyetemek adták intézményelméleti modelljeiket a felsőoktatás számára; a tudományos élet és kultúra súlypontja áttevődött az Egyesült Államokba.⁹⁰ Az amerikai oktatás egészen más „társadalmi talajon” jött létre, más kulturális környezetben fejlődött, s így a formai, intézményi hasonlóságok ellenére más tudásformák és ismeretviszonyok átadására determinálódott. Az Egyesült Államokat a gyarmati uralom alól való függetlenedés után a gazdaság feltartozhatatlan expanziója, és a nyitott társadalmi viszonyok jellemezték, és ezeknek a folyamatoknak nem kellett szembekerülniük a történelmileg meghatározott társadalmi akadályokkal, mint például a jogi szinten deklarálva „megkülönböztetett” feudális társadalmi rétegek. Az amerikai társadalom multikulturális jellege, a társadalmi csoportok diverzitása – az ország lakossága kizárólag bevándorlókból tevődött össze, szintén a társadalmi nyitottság irányába hatott; az európai industrializmusnál nyíltabban megjelentek a liberális értékrendek, a gazdasági célracionalitás, a profitszerzés, etc. „pozitív emberi tulajdonságokként” definiálódtak.⁹¹ (Az amerikai kultúra többek között ennek hatásaként „kevésbé elit” jellegű, a társadalmi rétegek közti távolság sokkal áthidalhatóbb, mely a kulturális különbségek körében is megfigyelhető.)

Az Amerikában létrejött intézmények – legyen szó akár politikai, állami, vagy gazdasági, oktatási szervezetekről – az európai struktúra ellenpontjaként jött létre: a politikai és alkotmányos berendezkedés kialakításakor az angol royalizmus-ellenes szempontok kerültek előtérbe, és elsődleges mozgatórugóként működtek; ezzel párhuzamosan az amerikai kultúra szembehelyezkedett az egyes rétegeket privilegizáló, feudális maradványként meglévő európai társadalmi intézményekkel. Az oktatásban mindez esszenciálisan érvényesült: a művészeti tudást, mivel társadalmi jelentősége megszűnt, szinte teljesen kizárták az átadott ismeretek közül, sokkal kevesebb irreleváns tudás, és erőteljesebb hétköznapi ismeret oktatása valósult meg, és az ismertek praktikus alkalmazhatósága élvez elsőbbséget. Az industrializáció eredményeképpen megnövekedett szakemberigény kielégítésére - a felsőoktatásban különösen – szakismeret oktatása folyik, kizárólag a szakmai tudás primátusa érvényesül háttérbe szorítva a hétköznapi ismerteket, az általános képzést. Az európai „öncélú, magas kultúra” történelmi távlatokban fejlődött ki, az amerikai minden eddigieknél tisztább formában megvalósított piacracionalitás ennek kialakulását viszont gátolta; nem meglepő tehát, hogy a felsőoktatási szférában is a piacracionalitás határozza meg a működési feltételeket⁹² ellentétben a humboldti antikapitalista modellel, noha a tengeren túl ez a modell sem maradt hatástalan.

⁸⁸ Fritz Ringer i.m. 178. p.

⁸⁹ A német idealizmusban a rendszerezés az univerzalitástól haladt a partikularitás felé, más szavakkal a legmegfelelőbb kiindulópontot a filozófia jelentette. Alan Renaut i.m. A filozófia és más tudományok közti viszonyról, továbbá a kulturális krízisekről ld. Fritz Ringer i.m. 305-449. p.

⁹⁰ Tóth Tamás i.m.

⁹¹ Ferge Zsuzsa i.m. 51. p.

⁹² Pokol Béla: A professzionális intézményrendszerek elmélete. Felsőoktatási Koordinációs Iroda. Budapest. 1992.

Amerikában nem volt szükség a különböző hagyományokkal rendelkező rétegek közti kompromisszumra, mint Európában, melynek nyilvánvaló formája Angliában valósult meg: az intézmény adta formális elismerés a tradicionális nemességhez való hasonulás módjaként jelent meg, ld.: Bónis György i.m.

Az amerikai jogászképzés - mely tekinthető részben az angliai folytatásának, részben a kontinentális modell továbbfejlesztésének, mert a két háború közötti európai értelmiség kivándorlása például erősítette a kontinentális jelleget, azonban ennek hatása inkább a keleti parton vált érezhetővé -, más módon történő felépítése egy egészen eltérő oktatási szerkezethez vezetett. (A jogászképzési módszer tekintetében például alkalmazták a kontinentális egyetemi módszert és az angol jogkérdések megvitatásának rendszerét is.) A függetlenségi háború után létrejött felsőoktatás a többi intézményhez hasonlóan „az európai tagadásaként” definiálta és formálta önmagát; elsődlegesnek tartották a demokratikus jelleg létrehozását, illetve a piaci viszonyok érvényesítését mind az oktatásban, mind a szervezetek egymás közti, és más szervekhez való relációjában.

A gazdasági liberalizmus és a demokratikus berendezkedés egymás kiegészítőiként jelentek meg. A jogi oktatás szempontjából a sémától némileg eltérő utakat találunk a polgárháború előtt, s csak később olvadtak egybe a különböző modellek. A XVIII. század végi a *Blackstone*-i angol hagyományokat követő, *Reeve*-féle, *Litchfield*-i jogászképzés kezdeti próbálkozásai után két oktatási stratégia emelkedett fel. Az Egyesült Államok „déli”, *Jefferson*-i oktatásfilozófiája kifejezetten a demokratikus államberendezkedést biztosító, az új amerikai szövetségi államhoz hű, annak vezetésére hivatott szakemberek képzését biztosította olyan kulturális közeget alkotva, mely a filozófia, a politika és a retorika tudományain alapult; Jefferson szavaival: „amíg létezik szabad sajtó, és az emberek tudnak olvasni, az állam biztonságban van”.⁹³ A Virginia-i Egyetemről kiinduló és a déli államokban elterjedt oktatási szisztéma által teremtett intellektuális közeg inkább volt alkalmas politikai, illetve törvényhozói célok megvalósítására, inkább államférfiakat képeztek, mint a piaci viszonyokat kiszolgálni képes jogászokat: a tárgyak és tanszékek, mint az „erkölcsfilozófia és természetjog”, a „politikai gazdaságtan és kormányzás”, „etika és erkölcsstudomány”, vagy „jog és politika” közelebb álltak az általános felsőfokú tudás ismertetéséhez, mint a szaktudás oktatásához.⁹⁴

Az „északi” stratégia sokkal közelebb állt a jog és gazdaság mindennapi gyakorlatához; a Harvard Egyetemen folyó oktatást a gazdasági pragmatizmus formálta, és sokkal távolabb állt az egyetemi általános tudás ismertetésétől, ehelyett a praktikus szaktudás preferációja érvényesült, a hallgatókat a jogi praktikákra előadások formájában készítették fel, nemcsak a *common law*, hanem a bírói döntések ismertetése *Blackstone*-i tradíciókat követve történtek.⁹⁵ Erre a stratégiára épült rá a *Langdell*-i rendszer, mely esetjogi szemléletével még közelebb vitte a jogi oktatást a mindennapi praktikumhoz, és ezt a szisztémát tovább erősítette a jogi realista mozgalom az elsőfokú döntések képzésben történő preferálásával.

A jog tudománya: a római jog hatása az oktatásra

A római jog nemcsak a modern civil jog klasszikus gyökereit, sőt nemcsak a jogászképzésben meghatározó, a tantervben megjelenő tárgy oktatását jelenti, hanem ennél többet, egy olyan „szellemiséget”, a jogot, és a jogi oktatást átható gondolatrendszert, ami befolyásolta a jogásztársadalmat, a jogi okfejtést, az oktatásban az egész stúdium felépítését és az egyes diszciplínák struktúráját. Az európai egyetemek – akár a kontinensre, akár a brit szigetek intézményeire tekintünk - nem a praktikumra való felkészítés iskolái, és még csak nem

⁹³ Adrienne Koch: *The Philosophy of Thomas Jefferson*. New York. 1943. 167. p. „A szólásszabadság és a szabad sajtó hivatott támogatni az intellektuális környezetet és a közoktatást.” i.m. 166. p. A déli stratégia érezhetően az egész oktatási rendszert magában foglalta és nem „felülről kiépített”, hanem az alapoknál kezdődő oktatási struktúra volt.

⁹⁴ Ld.: Thomas L. Shaffer and Robert S. Redmount: *Lawyers, Law Students and People*. Shephard's Inc. Of Colorado Springs. 1977. 17. p.

⁹⁵ Ld.: Thomas L. Shaffer and Robert S. Redmount i.m. 16. p.

is a praxisban való releváns tudás diszciplináris közvetítői, inkább a filozófiai, a jog szempontjából erkölcsfilozófiai diskurzus realizálásának, illetve annak hallgatók irányába történő közvetítésének színhelyei, „szentélyei” voltak. A korabeli jogtudósok jogra nem, mint igazgatási eszközre – mivel ez a korabeli elvek szerint a királyi, császári hatalomhoz kötött közigazgatás szervezetére tartozott – hanem, mint az „igazság”, „az igazságra való törekvés művészetének” tekintett, a filozófiához, teológiához közel álló tudományként tekintettek. Az egész középkor folyamán a tudomány internacionalizált, a latin nyelv által generális úton közvetített volta megakadályozta a nemzeti jogok kizárólagos oktatását, annál is inkább, mivel a végletekig felaprózott partikuláris szokásjogot a nagyfokú hallgatói mobilitásra tekintettel felesleges lett volna ismertetni⁹⁶, s az akkor kézenfekvőnek tűnő és egyben az európaiak által többé-kevésbé ismert római jog mint általános „igazságossági princípiumok” váltak a jogászképzés racionális alapjává. Mint azt az eddigiekből is látni lehetett a különböző egyetemek a teológia, orvoslás, majd később a jogtudomány felvirágzásának köszönhetően a tudás fellegváraivá váltak, a kialakult szellemi centrumok földrajzi szempontból széles körből vonzották a hallgatóságot, így kézenfekvőnek tűnt a helyi szabályozásoktól eltérő, olyan absztrakt elvek oktatása, melyek a partikuláris jogi diskurzusok során alkalmazhatóknak bizonyultak, különösen, hogy sok esetben az egyetemei taulmányaikat befejezők nem a magánjogi vitákban segítettek, vagy döntöttek, hanem az európai dinasztiák hatalmi harcaikhoz nyújtottak intellektuális segítséget. A kialakult oktatási szerkezet felülemelkedett az európai „barbár” jogon, s az egyetemek közös joga vált az igazság letéteményesévé.⁹⁷ A kontinuitást áhító középkori királyságok számára kézenfekvőnek bizonyult az Európát magában foglaló birodalom hatalmát, a kereszténység egységét jelképező, kodifikált, szofisztikát módon kimunkált, *Codex Iuris Civilis* használata, melyet egyes források szerint itáliai kereskedők hoztak magukkal, de elképzelhető, hogy észak-itáliai könyvtárak megőriztek néhány példányt belőlük; mindenesetre a XII. században már jogtudósok – kik számára a latin nyelv további könnyebbséget jelentett - tanulmányozták őket, és kommentálták szabályaikat.⁹⁸

Az egyetemeken az elsősorban a városok felvirágzását jelentő világi, gazdasági, társadalmi szükségletek kielégítésére alkalmasnak bizonyult, kész, rendszerezett joganyag oktatása előtt nyitva állt az út: Bologna, a hallgatók egyeteme talán elsőként a római jog oktatásának központjává vált. Kiemelkedtek a római jogot művelő tudósok kik nemesak tudományos munkásságukkal, hanem oktatási tevékenységükkel is hírnevet szereztek: az eredeti római joghoz még elég közel álló *Irnérius* glosszái, *Bulgarus* művei és a tőle származó hivatalos oktatási forma a *questiones disputatae*, *Martinus* és *Jacobus* értekezései. S a glosszatorok közül talán a legkiemelkedőbb *Accursius* a *glossa ordinaria* és *glossa magistralis* megalkotója volt.⁹⁹ A glosszatorok vezették be a *mos italicus*t, a bolognai oktatási metodikát, melynek célja a jogi szövegek magyarázatán keresztül azok memorizálása volt, s ennek sorozatát, a szintén *Bulgarus* nevéhez köthető *apparatus*t; a joganyagot *summak*ban összegezték, és képzelt jogesetekkel magyarázták (*casus*). A „rendes” *ex chatedra* oktatást követte az egy jogesetre vonatkozóan két hallgató érveinek felsorolásából és a mester

⁹⁶ A középkori hallgatói mobilitásról bővebben ld.: Gabriel Astrik i.m., különösen a 135-167. p.

⁹⁷ Vö.: René David: A jelenkor nagy jogrendszerei. Budapest. 1977. 43-44. p.

⁹⁸ Vö.: Ferencz Sándor: A középkori egyetem. Egyetem – Universitas – Studium Generale. i.m. 42. p.; a régi impériumot szimbolizáló „kulturális Róma-eszmét”, még azon uralkodók is elismerték, kik egyébként szemben álltak a kontinuitást képviselő német-római császárral. ld.: Bónis György i.m. 31-32. p. A római joggal párhuzamosan a kánonjog is komoly szerepet töltött be a középkori Európában, illetve alkalmazásuk összefonódott: a XII. században *Gratianus* műve, a *Decretum* már római jogi elemekkel kiegészített egyházjogot tartalmazott. 55. p.

⁹⁹ Vö.: Bónis György i.m. 31-40. p.

megoldásából álló *questiones*, illetve ennek alfaja, a két ellentétes jogszabályt ellentétpárba állító *quare*.¹⁰⁰

A XIII. századra már nemcsak Itáliában hanem Franciaországban is működtek jogi fakultások, és mindkét területen a kommentátorok adtak modern, alkalmazható jelleget a glosszáknak: *Bartolus* munkáit Spanyolországban szubszidiárius jogforrásként alkalmazták, illetve a Német Birodalomban is elterjedtek. A kommentátorok már nemcsak a tiszta római joggal foglalkoztak (arra már inkább kiegészítő jelleggel tekintettek), hanem a státutumokat is figyelembe vették és elméletileg kidolgozták, így a jogászképzésben a partikuláris jog is szerephez jutott. Az oktatás is megváltozott és a városi bíráskodás szakemberigényeinek kielégítése miatt a szakjogász képzése vált elsődlegessé, az ismeretátadás a törvényeket felölelő előadások (*lecturare*), az ezt követő magyarázatok (*commenta*) és a gyakorlati kérdésekkel foglalkozó *tractatus* formákra tagolódt. Ezzel párhuzamosan *Orleans* továbbá *Montpellier* egyetemén alkalmazott a gyakorlattól, és a római jogtól távolabb álló *mos gallicus* az általános elvekből vezette le az esetek megoldásait.¹⁰¹

A római jogot a különféle iskolák a kor társadalmi szükségleteinek megfelelően alakították, magyarázatokkal látták el (az *usus modernus pandectorum* már viszonylag távol állt az eredeti római jogi normáktól), s az interpretációk alakították, illetve közelítették a szabályok társadalmi relevanciáját; a kialakult európai jog, a *jus commune*, az egyetemek joga, a társadalmi problémákhoz közelítő, deviálható jogot, sőt jogi gondolkodásmódot jelentett. A római jog ezáltal egész Európa kulturális örökségévé vált, ám nem tételei szerint, hanem inkább az iskolák feldolgozásain, a modern szellemnek megfelelően adaptálódott.

A klasszikus természetjogi filozófia, illetve az egyetemeken kibontakozó természetjogi iskola már eltávolodott a római jogtól: a glosszáció által elért eredményeket nem vetették el, csupán a természetes ész (ráció) elvének megfelelően kívánták újjáalkotni, egy „haladóbbnak” tekintett axiómákból kiinduló jogi logika szerint továbbfejleszteni; nem a megmerevedett, *Baldus*tól kezdve kötelezően alkalmazott *communis opinio doctorum*ként, hanem orientáló írásos normaként tekintettek a római jogi szabályokra. A klasszikus természetjogi filozófia szerint a követendő szabályok *a priori* bizonyíthatóan az emberi értelemről erednek, s összhangban vannak az ésszerű, szociális természettel, *a posteriori* pedig széles körben, a nemzetek által alkalmazott normák voltak.¹⁰² az ilyen jog „minden időben, és minden nép számára egyetemes, megváltoztathatatlan és közös”.¹⁰³ A római jogon alapuló magánjog mellett a természetjogi iskola volt, mely megkezdte a közjog, beleértve a büntetőjog, közigazgatási jog kidolgozását, s ezzel kiegészítette az egyetemek jogi munkáját, illetve oktatását.¹⁰⁴ Ugyanakkor a római jogon kívül az uralkodók által hozott törvényekre jogként még sokáig nem tekintettek, a jogfejlődés az egyetemek kezében volt, (ellentétben az angol joggal) a teoretika a praxis előtt járt, ám nem volt akadémikus sem, inkább kapcsolatban állt a két terület egymással, mint az angol jogászképzés esetében.

Az egyetemi római jog elsősorban a fogalmak használatában, azok rögzülésében befolyásolta a jogalkalmazást függetlenül a recepció meglététől, vagy annak hiányától, s az egyetemek, mint általános jogi tudást adó intézmények, római joggal való kapcsolatuk szerepe ebben az egyetemes fogalomhasználatban teljesedett ki. A római jog fontosságának, az

¹⁰⁰ A bolognai jogtudomány és oktatási módszer a városi polgárság harcai miatt elvándorló oktatók és diákok által alapított új egyetemek (*Modena, Vicenza, Padova*) révén terjedt el szinte egész Itáliában. Vö.: Bónis György i.m. 38-40. p.

¹⁰¹ Vö.: Bónis György i.m. 41-53. p.

¹⁰² Vö.: Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1973. 56-58. p. Az előzmény bizonyítása szerint a természetes észnek való megfelelés alapján dönthető el egy normáról, hogy az összhangban van-e a természetjoggal, a következőképpen próbájának pedig a fejlett nemzetek véleménye tekinthető: „A legerősebb bizonyíték, ha mindenki egyetért azzal, amit mondunk.” Arisztotelész. Uo. 57. p.

¹⁰³ René David i.m. 47. p.

¹⁰⁴ Ld.: A. Esmein: *Historire de la prosédure criminelle en France*. In: René David i.m. 47. p.

oktatásban való primátusának talán a legszembetűnőbb indikátora, hogy Bölcs Alfonz király megkísérelte az Ibériai-félsziget szokásjogát összebékíteni az egyetemek római jogával és a kánonjoggal, s ennek a kísérletnek eredményeképpen született a *Siete Partidas*, aminek hatása Spanyolországra és Portugáliára is kiterjedt.¹⁰⁵ Az a társadalmi folyamat, aminek eredményeképpen a római jog ilyen „befolyásra tett szert” egy párhuzamos jelenségként is értelmezhető: az amerikai egyetemi munka, az amerikai felsőoktatási fejlődés hasonló körülmények következtében alakította ki az egységesen alkalmazható jogi fogalmakat. Az erős kulturális és jogi diverzitást mutató államok különböző felsőoktatási intézményeiben a hallgatói mobilitást kielégítve olyan általános, absztrakt fogalmakra volt szükség,¹⁰⁶ melyek partikuláris alkalmazhatósága, transzferabilitása biztosított. Az európai fejlődés csupán abban különbözött, hogy a római jogi fogalmak alkalmazása, oktatása kézenfekvőnek bizonyult, adott volt, összhangban állt az európai kulturális kontinuitással, továbbá (ellentétben a zárt társadalmak helyi szokásaival) alkalmasnak bizonyult az új viszonyok szabályozására, és könnyen adaptálta a társadalmi változásokat.

Csakúgy, mint az európai egyetemeken Angliában is oktattak római jogot, illetve kánonjogot; *Oxford Bracton* után is a római jog egyik központja maradt, a XII. században alakult *Cambridge* nemkülönben. A „kormányzati tanácsban” a XV. században kaptak helyet a jogi doktorok, és az angol abszolút monarchia – párhuzamosan a kontinentális uralkodókkal – már a római jogot, illetve azt közvetítő egyetemeket részesítette előnyben. Csakhogy a jogászképzés a praxis kezében maradt, a rekrutáció az ügyvédi kar kezében volt, s ők biztosították a belépéshez szükséges formális elismerést. A jogi praktikummal, a bírósági eljárással és az angol, praxisban dolgozó jogásztársadalommal összefonódott jog nem tudta adaptálni a filozófiai diskurzustól áthatott római jogot, s annak ismerete noha hátránnyal nem járt, ám előnyt sem szolgáltatott a jogászság rekrutációja szempontjából. Az angol ügyvédképzés letéteményeseit, a jogászkollégiumokat (*Inns of Court*) nem a tudomány templomaiként, de még csak nem is valamiféle disziplináris, vagy hétköznapi tudásátadás intézményeiként tartották számon; bizonyos szempontból ennél kevesebbet, más szempontból azonban többet jelentettek: a barristerekhez való tartozás szocializációs, művészeti tudást átadó, csoportintegrációs funkcióját töltötték be. Az *Inn*-ek a kari nevelésre szolgáló szervezetként működtek, vagy ahogy *Ballantine* mondja visszaemlékezéseiben: „(az *Inn*-ben) nem tanultam semmit”, ám „a szociális jellemképző hatásokból nem tudott kibontakozni”.¹⁰⁷

A XVIII.-XIX. századi egyetemi válság során keresztülvitt oktatási reformok mellett a jogászképzésben a „kodifikációs hullám” véget vetve a partikuláris szokásjogi felaprózottságnak, komoly változásokat eredményezett; az akkori viszonyokhoz alkalmazható törvénykönyvek paradox módon a tradicionális *jus commune* elveinek elvetéséhez vezettek, s helyette a nemzeti szabályok jogi nacionalizmusát teremtették meg. Az egyetemek tevékenysége folytán a jog az uralkodó által meghatározott „társadalmi renddé” vált, háttérbe szorítva a római jogi igazságosság elvét; az oktatást és kutatást a nemzeti jogok irányába tolták, a jogtudósok megfélelmezve a jog egyetemes magatartásszabályairól saját kódexeik minél alaposabb ismertetését tartották szem előtt.¹⁰⁸ Azonban ez nem jelentette a római jogtudomány

¹⁰⁵ A *Siete Partidas* keletkezéséről bővebben ld.: René Dávid i.m. 53-57. p.

¹⁰⁶ Vö.: Pokol Béla: A jog szerkezete. Gondolat. Budapest. 1991.

¹⁰⁷ Bónis György i.m. 155-156. p. Králik Lajos i.m. Az angol ügyvédség. 120. p. *Ballantine* visszaemlékezéseiben részletesen leírja jogismeretének hiányát, és azt is hogyan pótolta ezt a hiányt részben művészeti tudása, részben a közösséghez való tartozás érzése; első peréről például így ír: „Felálltam, de nem láttam semmit; a törvényszék mintha felfordult volna.” A jogászképzés szaktudásátadásának szempontjából a praxisban elsajátított *self-education* jelentette a döntő szerepet, az önálló képzés „liberális” útját tartották a jövedelem- és presztízsszerzés egyetlen lehetőségének.

¹⁰⁸ A kodifikációs folyamatokat és annak kritikai reflexióját bővebben ld.: René David i.m. 61-62. p. Az egyetemek megfélelmeztek tradicionális feladatokról: a helyes jog kutatását felváltotta a nemzeti jog kommentálása, ami pozitívizmushoz és jogi nacionalizmushoz vezetett.

és jogi terminusok megszüntetését; Németországban a tudományos jellegű *mos germanicus* következtében a pandektista jogtudomány – több évszázados hagyományait folytatva - a romanista elvek szerint rendszerezte és dolgozta ki a polgári törvénykönyvet, és a hosszú periódus alatt rögzült fogalmak – a római jog tárgyán túl - a mai napig is a jogi felsőoktatás tananyagát képezik.

A versenyszellem és annak problémái a jogászképzésben

I. Ferenc uralkodása idején megvalósuló oktatási reform hatására a korábbi dialektikát a klasszikus irodalom, és a tudományos, pozitív ismeretanyag primátusa váltotta fel, s ekkorra datálható, a jelentős hatású pedagógiai elméletek kidolgozója *Rabelais* nyilatkozata az új szellemi áramlatokról, melyeket a skolasztika melegágyainak tekintett egyetemek viszonylag könnyedén befogadtak:¹⁰⁹ „Mostan helyre állítatott a tanulásnak minden tárgya, a nyelvek bévezettetének: a görög, amely nélkül szégyen, ha valaki tudósnak nevezi magát; a héber, a káldeus, a latin ... Az egész világ tele tudós emberekkel, igen tanult tanítómesterekkel, igen tágas könyvtárakkal, és vélekedésem szerint sem Pláton, sem Cicero, sem Papiniánus idején nem vala oly kényelmes a tanulás, mint mostan látjuk”. A változásoktól a tudomány előretörése, a nézetek diverzitása volt várható, ám egy másik társadalmi jelenség is közbelépett, és a korábbi egyetemi testületek oktatási egyeduralmát megdőntötték; ez az új jelenség pedig az ellenreformáció, illetve annak során létrejött jezsuita rend volt. A rend feje Loyola Ignác szerint, ha a társadalom távolodik az egyháztól, az egyháznak kell közelednie az emberekhez, olyan mozgalomra volt szükség, mely könnyedén adaptálja az emberek változatosságát, mozgékony, s a középkori kolostorok defenzív pozíciójával szemben offenzív.¹¹⁰

A jezsuita oktatás – mely ennek az offenzívának sarokkövét jelentette – folyamatos ellenőrzést gyakorolt a hallgatók felett, a szoros felügyelet célozta az egyház tanainak megfelelő nevelés biztosítását, s állandóan körülvették a tanulókat a megfelelő erkölcsi közeggel; a jezsuiták esetében szoros oktató-hallgató kapcsolat alakult ki, ellentétben a korábbi személytelen oktatási módszerrel. (A középkori oktató egy személytelen hallgatósághoz fordult, az individuum pedig magára maradt.) Az ellenőrzés tömeges végrehajtása azonban nehézségekbe ütközött, főleg az erőforrások hiányában, ezért – mivel ösztönzésre is szükség volt – a versenyszellemhez fordultak, és nemcsak hogy elsőként, de a legnagyobb hatékonysággal alkalmazták.¹¹¹ A hallgatók közt teremtett „örökös hadiállapot” szolgáltatta a kulcsot, hogy az oktatók több száz fős létszámmal is könnyedén „boldogultak”, és az állandó feszültséget standard szerkezeti elemekkel tartották fenn, továbbá alkalmi eszközökkel is erősítették.¹¹² A skolasztikus egyetemekkel ellentétben, ahol a hallgatók között semmiféle kompetíció nem volt, a jezsuita iskolákban állandó szellemi verseny, és izgalmi állapot

¹⁰⁹ Benedek Marcell fordítása. In.: Emile Durkheim: *L'évolution pédagogique en France*. Páris. P.U.F. 1969. Les Jésuites. 264. p.

¹¹⁰ Emile Durkheim: *L'évolution pédagogique en France*. Páris. P.U.F. 1969. Les Jésuites. 261-266. p.

¹¹¹ A tanulókat táborkra osztották, és egyik a másikkal örökös hadiállapotban volt, a táborkban lévő különféle hierarchikus pozíciót biztosító tisztségeket tanulmányi versenyeken elért eredmények függvényében ítélték oda; a táborkat is felosztották kisebb egységekre, kik szintén egymással versenyeztek, s ráadásul az egységeken belül a hallgatók párban is egymással kompetitív viszonyban voltak. A különféle tisztségeket betöltők valós hatalmi státuszban voltak, ők felügyelték a hierarchiában alattuk lévőket, s ezzel a hallgatóságot egy jól szervezett szintre „katonai” jellegű rendszer szerint igazgatták. Emile Durkheim: *L'évolution pédagogique en France*. i.m. Le système des jésuites et celui de l'Université. 296-299. p.

¹¹² A különféle díjazási rendszerek, a kiváló diákok prezentációjával rendezett előadássorozatok, etc. Emile Durkheim i.m. 300. p.

uralkodott, s ez a körülmény szolgál a korabeli „tudományos fellendülésnek” magyarázatául, ez ugyan a felszíni struktúra oldaláról közelítette meg az ismereteket, mégis létezése vitathatatlan volt. A leghatékonyabb oktatási módszert, a jezsuita versenyt erősítette a felvilágosodás eszmerendszere: a tudásátadást az individuumnak megfelelő módon kívánta alakítani és nem az egységes, uniform elmék képzését tűzte ki célul. A kor didaktikája összefüggésben volt a társadalom kulturális értékeivel és státuszával: az individuális értékek egyre erősebben megjelentek, a különböző egyének leghasznosabb oktatásának is individualizálnak kellett lennie és minél előrehaladottabb az individualizált, atomizált társadalom, vagy oktatás, annál inkább előtérbe kerül a verseny, az egyéni értékek és az ehhez kapcsolódó versenyszellem tükrözi az adott társadalom intézményrendszerét, szerkezetét.¹¹³

Az európai egyetemeken a versenyszellem mégsem terjedt el, pontosabban nem vált elsődlegesen meghatározó tényezővé: a XVIII. század végén jelentkező egyetemi válságra az állami reakció az elit felsőoktatás létrehozását tartotta megoldásnak, s nem egy tömegképzés erősítését. Az elitizmus pedig önmagában kizárta és feleslegessé tette a kompetíciót, mivel nem volt szükség a megfelelő attitűdök közvetítésére – a hallgatók éppen az elitjellegnél fogva már előzetesen rendelkeztek az adekvát szemlélettel -, és szükségtelen volt az alacsony létszámú „tömeg” ellenőrzése. Ezzel szemben az Egyesült Államokban az ellenkező trend volt megfigyelhető: a XIX. század második felétől számítható oktatási „modulok” kiépítése, az egységek gyenge keretei és a hallgatói szabad tárgyválasztás primátusa elősegítette az individuális felelősség erősítését és az egyéni igényeknek való megfelelést. Az erős keretek okozta korlátok megszűntek, nem uniformizált tudás átadása történt meg és a kilépési lehetőségek megteremtésével a képzett egyetemi polgárok olyan érvényesíthető formális elismerésben részesültek, ami társadalmi pozíciójukat meghatározhatta; a modulok pedig integrálták az oktatói pozíciókat, nem erős osztályozás alapján kialakult „kicsiny”, a további szétaprózódási mechanizmusokat magukban hordozó tanszékekből, hanem nagyobb, több diszciplínát integráló „*department*ekből”, mint építőelemekből álltak fel az intézmények.¹¹⁴ A kilépési lehetőségek biztosítása mellett a magasabb graduális elismerés elérése szigorú szelekciós mechanizmusok közbeiktatásával történik, ez egyfelől sikertelenség esetén lehetőséget ad a szakmai elhelyezkedésre, másfelől azonban – a régi európai modellt követve - állandó versenyhelyzetben tartja a hallgatókat, hiszen a képzési szint a későbbi társadalmi pozíciót határozza meg, ráadásul -különösen a jogászképzés tekintetében – a diplomához kapcsolódó tanulmányi átlag explicite determinálja az elhelyezkedési lehetőségeket.¹¹⁵ Az oktatásban az individuumok versenye tükrözte az amerikai társadalom piaci kompetícióhoz kötődő alapvető értékeit, mivel az intézmények autonóm fejlődésük mellett kapcsolatban vannak a társadalom más intézményeivel, eszmeáramlataival; másképpen adott fokú tényleges a „történelem felettségét” hirdető függetlenség mellett bizonyos mértékű a társadalomhoz kapcsolódó függőséggel is rendelkeznek.¹¹⁶ A kialakult/kialakított szerkezet indukálja az amerikai egyetemeken meglévő versenyhelyzetet, melynek eredményességéhez (csakúgy mint korábban az európai kompetitív oktatáshoz) kétség nem férhet, noha a korábbi német-francia megoldáshoz képest túl nagy oktatói teljesítményt követel, továbbá a kontinentális felsőoktatáshoz hasonló tudományos és oktatási problémák ebben a szisztémában is jelen

¹¹³ Vö.: Emile Durkheim i.m. 303. p. (Noha a „modern” oktatási metodika egyenes következménye volt a társadalmi folyamatoknak, mégis a jezsuiták a végtelékig feszítve alkalmazták, és ezzel nem az egyéniség minél erősebb kiteljesedését, hanem elfojtását érték el.)

¹¹⁴ Ld.: Pokol Béla i.m. 114-120. p.

¹¹⁵ A jogászképzésben az elhelyezkedés és a graduális minősítés korrelációjáról, illetve a jogásztársadalom szempontjából az összefüggés különös fontosságáról ld.: Jeffrey Evans Stake: Making the Grade: Some Principles of Comparative Grading. 52. Journal of Legal Education. 2002. 583-618. p., különösen az 585. p.

¹¹⁶ Pierre Bourdieu i.m. 234. p., és Emile Durkheim i.m.

vannak.¹¹⁷ Az eredményesnek tekintett amerikai egyetemi helyzet és ezen belül a versenyhelyzet a jogászképzésben a hallgatók szempontjából a siker „árnyoldalaként” egy sor problémát vet fel, amire immár évtizedek óta próbálnak több-kevesebb sikerrel választ találni. A különböző pszichológiai, szociálpszichológiai, szociológiai vizsgálatok egyértelmű negatív irányú pszichés változásokat mutattak ki az amerikai joghallgatók körében, ugyanakkor az oktatók is tapasztalják az egyre inkább explicitté váló problémákat, s ez felkeltette figyelmüket, így szakembereket kértek fel a jelenségek feltérképezésére és okainak feltárására.¹¹⁸ A jelenségek vizsgálata során a különféle tudományágak képviselői egyértelműen a versenyszituációt jelölték meg előidéző tényezőként, noha implicite más nem elhanyagolható kérdések is szerepet játszanak a helyzet kialakulásában;¹¹⁹ és a szituáció súlyossága egyetlen hallgatói vélemény idézésével megvilágítható: „A nagyszámú amerikai jogásztársadalom relációjában a Harvard Egyetem Jogi Karán képzik a legjobbakat, az egyetem jelenti a jogi oktatás csúcsát, itt nevelik ki a nemzet igazi vezetőit, olyan státuszt kölcsönözve nekik, hogy bárki azt várhatná, a Harvardon tanuló hallgatók lelkesek, ... teljesen felkészültek a munkájukban való helytállásra. Valójában ennek éppen az ellenkezője tapasztalható. A hallgatók elvesztették a személyes és intellektuális önbizalmukat, ... szignifikáns számú hallgató a stúdium ideje alatt levertté, visszahúzódóvá, és saját értékeivel szemben is bizonytalanná válik. A Harvard Egyetem Jogi Kara rendszeresen olyan hallgatókat oktat, akik

¹¹⁷ L. Wilson nyomán P. Bourdieu kimutatta, hogy amit a francia kutatók – az amerikai felsőoktatást preferálva – a nemzeti egyetemek középkori sajátosságaiból eredő diszfunkciónak vélték, az amerikai felsőfokú képzésben is többé-kevésbé fennállnak: gyorstalpalás (*boning*), akadályfutássá váló karriervonal, címekért vívott verseny (*honours*), az oktatószemélyzetre háruló „szellemi rabszolgamunka”, az örök álmot alvó, kisszerű disszertációk sokasága (*unbelievably picayunish*), etc. Pierre Bourdieu i.m. 233. p

¹¹⁸ Az Arizonai Egyetem kutatócsoportjának tagjai, Matthew Danmayer és Narina Nunez vezetésével elvégzett elemzés, melyet később utóbbi társszerző egy másik vizsgálata során megerősített önmagában megdöbbentő: a tanulmány eredménye szerint az elsőéves, első szemeszterre megérkező hallgatók teljesen normális pszichológiai jegyeket mutatnak, azonban első év végére már jelentős mértékű kimerültség és szorongás tapasztalható. A negatív jelenségek később csak fokozódnak, így a vizsgálatok kimutatták, hogy az idegesség és depresszió ugyanolyan, vagy magasabb arányban mutatkozik a harmadéves hallgatóknál. Matthew Danmayer and Narina Nunez: Anxiety and Depression Among Law Students: current Knowledge and future directions. Law and Hum. Beh. 1999. In.: Lawrence S. Krieger: Institutional Denial About the Dark Side of Law School, and Fresh Empirical Guidance for Constructively Breaking the Silence. In: 52 Journal of Legal Education. 2002. No. 1 and 2. Megfigyeléseik szerint a joghallgatók szinte mindig nagyobb arányban számoltak be permanens idegességről, mint a kontrolcsoportok, beleértve az orvos hallgatókat is; sok esetben 20-40%-os arányban mutattak ki klinikai értelemben vett depressziós tüneteket. A pszichológiai szempontokból értékelt depressziós tünetek (melyek állandó ellenséges viszonyt és idegességet is magában foglalnak) a teljes populációhoz viszonyítva 8-tól 15-szörös arányban mutatkoznak.¹¹⁸ Stephne Shanfield – Andrew H. Benjamin: Psychiatric Distress in Law Students. 35. Journal of Legal Education. 65. 1985. Andrew Benjamin et al.: The Role of Legal Education in Producing Psychological Distress Among Law Students and Lawyers. American Bar Foundation Res. J. 225. 1986. A Kennon M. Sheldon pszichológus által végzett panelvizsgálat eredményei szerint, egy általa felállított 7 fokozatú skálán a hallgatók az első szemeszterben mutatott viszonylagos megelégedettsége a harmadik szemeszter végére (három szemesztert foglalt magába a panel) szorongásos és depressziós tünetekké váltak; továbbá John Hopkins vizsgálata kimutatta, hogy az átlagoshoz képest 5-től 15-szörös arányban lehet a végzett jogászok között kimutatni klinikai pszichológiai szorongásos tüneteket.¹¹⁸ Interview with Carol A. Brunett, National Institute for Occupational Safety and Health. Cincinnati, Ohio. Aug. 11. 1998. In: Lawrence S. Krieger i.m.; Susan Deicoff: Lawyer Know Thyself: A Review of Empirical research on Attorney Attributes Bearing on Professionalism. 46. Am. U. L. Rev. 1337. 1375-80. 1997. A vizsgálat a joghallgatók és a végzett jogászok depressziós tüneteit hasonlította az átlagos populáció hasonló problémáihoz, illetve az orvos hallgatókéhoz. In: Gerald F. Hess i.m.

¹¹⁹ A képet kissé árnyalja és az okok meghatározásának szofisztikáltabb módszeréhez vezetnek a következő tanulmányok: Jonathan Casper: Lawyers before the Warren Court. University of Illinois Press. 1972.; Gregory J. Rathjen.: Impact of Legal Education on the Beliefs, attitudes and Values of Law Students. 44. Tennessee Law Review. 85. 1976.; Leonard E. Eron – Robert S. Redmond: The Effect of Legal Education on Attitudes. 9. Journal of Legal Education. 431.; ellentétes véleményként pedig ld.: Barbara Glesner Fines: Competition and the Curve. 65 UMCK L. Rev. 879. 902-05. 1997. Making Docile Lawyers: An Essay on the Passification of Law Students. 111 Harv. L. Rev. 2027. 1998.

elbizonytalanodtak, és az élet, illetve jövőjük tekintetében kiábrándultak.”¹²⁰ A versenyhelyzet és a hallgatói terhelés visszásságairól, a látványos előemenetel és annak árának paradox viszonyáról értekezett többek között *Gerald F. Hess, Ann Iijima és Lawrence S. Krieger*: míg *Hess* és *Iijima* rendkívül hasonló álláspontot kialakítva a vizsgarendszer és a kompetíció kombinációjában látják, addig *Krieger – Durkheimhez* hasonlóan – az amerikai társadalmi szituáció és a jogásztársadalom komparatív elemzésével az externális és internális hatások differenciájában látja az amerikai jogi oktatás anomáliáit.¹²¹

¹²⁰ Idézet a Harvard Law School egy hallgatójának véleményéből. Making Docile Lawyers: an Essay on the Pacification of Law Students, 111 Harvard Law Review. 2027, 2027 (1998) In: Lawrence S. Krieger: Institutional Denial About the Dark Side of Law School, and Fresh Empirical Guidance for Constructively Breaking the Silence. In: 52 Journal of Legal Education. 2002. Numbers 1 and 2.

¹²¹ *Gerald F. Hess* a Gonzaga Egyetem professzora szerint a jogi oktatás minden más szocializációs hatást megelőzően befolyásolja a hallgatók mindennapi tapasztalatát, és pszichológiai állapotát; abból következően, hogy a diákok a problémás tünetekkel a jogi kari felvétel előtt nem rendelkeznek, utána viszont a tünetek bekövetkeztének valószínűsége ugrásszerűen megnő, kizárólagosan az intézmény tehető felelőssége. Ugyan rengeteg fel nem mérhető szocializációs, és egyéb pszichés hatás éri a diákokat, mégis az elidegenedési és stresszes állapot kialakulásának elsődleges oka az oktatási felmérési, és reputációs ragsor. A legtöbb hallgató kiváló középiskolai eredményekkel érkezik az egyetemre, azt gondolván, hogy hasonló reputációs rangot ér el az új intézményben is a félévek során, azonban – az eddigiektől eltérően – hiányzik teljesítményére való mindenféle visszajelzés, szinte minden tárgyból tudásának egyetlen indikátora a félév/év végén történő vizsga. A felmérések sokkal inkább kihatnak későbbi teljesítményére, különösen mivel egyetlen alkalommal tud bizonyítani, ráadásul az egyetemi reputáció egyértelműen meghatározza későbbi karrierjét. A megfelelő eredményeket pedig kemény – sokszor egymás közötti – verseny árán érhetik el, s ehhez járul a képzés utáni rekrutációs kompetíció. Az oktatás módszere önmagában hordozza a diákok egymás közti kapcsolatainak minimalizálását, a tananyag megtanítja a hallgatóknak a problémamegoldások jogi jellegét, annak minden társadalmi, etikai, morális vonatkozásai nélkül, s az így kialakult „hideg jogi logika” önmagában hordozza a kiüresedett kapcsolatokat. *Gerald F. Hess: Head and Hearts: The Teaching and Learning Environment in Law School. 52. Journal of Legal Education. 75, 75. (2002)*

Nagyon hasonló állásponton van az Amerikai Jogi Karok Szövetségének munkatársa *Ann Iijima*, aki a jelenség kialakulásához vezető okokat két csoportra osztja. Az első ok-csoportot a személyes kapcsolatok kiüresedésének nevezte, mely individuális szempontból következménye a meglévő kapcsolati hálózatok elvesztésének (elsődleges társadalmi csoportból való kikerülés): ide tartozik a munkaterhelés, az új, a hagyományos közösségeiktől a jogásztársadalom „újdonsült” tagjait elvágó környezet, és a megszokottól eltérő gondolkodási mód. Mialatt a hallgatók elvesztik korábbi kapcsolati hálójukat, a jogi oktatás nem nyújt számukra új lehetőségeket; nincs kapcsolat az oktatókkal, elsősorban a magas hallgatói létszám, illetve a rendszeres „visszajelzés” hiánya miatt, emellett a hallgatók egymás közötti kapcsolatai sem megfelelőek, mivel az oktatásban érvényesülő versenyhelyzet nem teszi ezt lehetővé, továbbá mivel az egyetemeken érvényesülő oktatási módszer elsősorban az individuális teljesítményre koncentrál. Az ismert következmények kialakulásáért felelős második ok-csoportként a belső érzelmi összeköttetések elvesztését jelölte meg: a tananyag, illetve a jog, jogalkalmazás logikája miatt szükségszerűen keveset foglalkoznak saját, illetve mások értékeivel, és ez determinisztikusan „érzelmi kiüresedéshez” vezet. *Ann L. Iijima: Lessons learned: legal education and law student disfunction. Journal of Legal Education. December 1998.*

Az ismertett elméleteknél szélesebb spektrumon mozog és inkább szociológiai, illetve szociálpszichológiai oldalról közelít *Lawrence S. Krieger*, bár némiképpen osztozik a fent említett elképzelésekben. Mindenekelőtt olyan paradigmákat állít fel, melyek általános szocializációs hatásként működnek a jogi oktatási intézményekben, és melyekhez a hallgatók az iskolai szociális kapcsolataik miatt konformak: 1. *a számonkérés*: az oktatási intézményekben bevett szokás szerint a tudást egyetlen módon a vizsga módszerével lehet lemérni, és az azon szerzett érdemjegy (számjegy) válik minden egyetemi és legtöbbször egyetem utáni reputáció alapjává; 2. *az értékelési paradigma*: általánosan elfogadottá vált, hogy bárki boldogulása, biztonsága a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójától függ, jelen esetben ez a pozíció a tudományos rangsorban, illetve egyetemi tudásszint mérése során kialakult hierarchiában betöltött hely; 3. *az „amerikai álom”*: ami természetesen manapság már nemcsak az amerikai társadalomra igaz; vagyis bárki személyes értéke, elsősorban vagyoni helyzetével, jövedelmi viszonyaival van összefüggésben, ez az elképzelés nagyfokú individualizmussal párosul, tehát az „álom” elérése kizárólag saját tevékenységének köszönhető; 4. *a jogászai gondolkodás*: a szakmai életben mindent átható gondolkodási stílus, melyet a hideg logika jellemez, pesszimista, személyes érzelmektől mentes, és kritikus.

A hallgatóknak a célok elérése érdekében (mely a megfelelő értékelést, az ezzel járó reputációt jelenti) versenyszerű munkát kell végezni, minek eredményeképpen értékes állást, és pozíciót szerezhetnek maguknak,

A hivatásos jogászi professzió megjelenése és az egyetemek kialakulása majdnem egyszerre történt, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a két jelenség a kontinensen egymással összefüggött, összefonódott; a kommunális egyetemek (*universitas scolarium*) fokozatosan differenciáltak és továbbfejlesztették oktatott diszciplínáikat, ám az intézmények csak úgy maradhattak fenn tartósan, hogy akár a tartományurak, városok, akár az uralkodók saját érdekeik elvi alátámasztására támogatásban részesítették őket. A „támogatás áráként” az oktatás, sőt a tudomány is némileg átalakult, és az abszolút monarchia igazgatásában való részvételhez adaptálódott. A hallgatók egyetemén tanított jog művészete nem csupán az értelmiség tudásának kiváltsága lett, hanem a filozófiával összefonódva az uralkodók, s az állam elvi támasza is. Azonban ez az Európa kulturális örökségeként rendelkezésre álló görög-római filozófia, mely fokozatosan áthatotta az egyetemi képzést és a jogászképzést, sokszor akár „zavaró tényezőként” szerepelt a „felülről” létrejött oktatás funkcióit illetően, de funkcióváltozást már nem tudott kieszközölni, ugyanakkor tartósan beépült mind a képzési szisztémába, mind a differenciálódott diszciplínákba. Európa jogi kultúrájának másik meghatározó tényezője: a római jog szintén összefonódott az abszolút monarchiával, mivel – szofisztikát, cizellált jellegénél fogva – jogi támogatást nyújtott a hatalmi harcokhoz, másképpen a politikai küzdelem „filozófiai ütközeteket” és egyúttal „a jogi álláspontok harcát is jelentette”.¹²² S ez, illetve az ennek megfelelő oktatás nem változott évszázadokon keresztül; a jogászképzésben az átváltoztatott római jog a praxishoz közel álló, a hétköznapi tudástól fokozatosan eltávolodott szaktudásként jelent meg, csupán Közép-Európában a praktikusok személyében maradt meg sokáig annak hétköznapi jellege. Angliában ennek ellenkezőjeként a jogásztársadalmi szocializáció, és a praxishoz szükséges tudás átadása nem állami feladatként realizálódott, nem az egyetemek, esetleg más az állam által működtetett, létrehozott oktatási intézmények végezték, hanem az teljes egészében az „ügyvédi kamara” kezében maradt.¹²³ Az államigazgatás, az állami feladatok ennek következtében teljes mértékben háttérbe szorultak; az oktatás fejlődése a jogásztársadalom, illetve annak testületeinek fejlődéséhez volt kötve, ami önmagában kizárta egyfelől az abszolutista dirigizmus, és annak módszerei érvényesülését, másfelől az ügyvédség tradicionális feladatainak szem előtt tartásával, a praxisra való felkészítést folytatták.

A XVIII. századi társadalmi kihívásokra adott válaszként a jogászképzésben Franciaországban fokozódott a szakismereti jelleg; a német Humboldti megoldásban, és egyetemalapításban érvényesülő elméletek hatására az intézmények elitista jellegűvé váltak,

és ezzel elérhetik a viszonylagosan magas presztízst. Aki az említett gondolati menetben nem teljesít kimagaslóan (a többiekhez képest kimagaslóan, vagyis a kérdés így minden egyes versenyhelyzetben lévőt érint) önértékelési problémákkal fog küzdeni. A kérdést tovább komplikálja az alapvető társadalmi és individuális szükségletek és a jogásztársadalom értékeinek distanciája, melyet *Ken Sheldon* szociálpszichológus mutatott ki, és *Krieger* elméletének részévé tette. Az alapvető individuális pszichés szükségletek léte, melyek közé tartozik például az önbecsülés, kapcsolatok, és biztonság (utóbbi talán a legfontosabb, mivel ennek hiánya a többit is alááshatja), mint „belső” célokkal, értékekkel ellentétesek azok a közösségi, vagy más néven „külső” elvárások, melyek a jogásztársadalomra nehezednek, és melyekkel a jogásztársadalom tagjai először jogi tanulmányaik ideje alatt szembesülnek. („Külső” elvárás például a második és harmadik paradigmában leírtak.) Mivel a szocialitásban érvényesülő és az individuális értékek sokszor teljesen ellentétesek, de mindenképp viszonylag távol állnak egymástól, ez egyéni szinten frusztrációt, szorongást és más pszichés problémákat okoz. *Sheldon* a következőképpen foglalja ezt a problémát össze: „Ha a „belső” és a „külső” értékelési modell összeegyeztethetetlen az egyén számára ... ennek eredménye, a „külső” értékelésre orientálódott személyek egyfajta „*circulus viciosus*”-ban találják magukat, következőképpen állandó szorongással küszködnek, kivetítve arra saját belső konfliktusait a személyes kapcsolataik is konfliktusossá válnak nem tudván, hogyan szabaduljanak ki a körből.” Kennon M. Sheldon: What is Satisfying About Satisfying Events? Testing 10 Candidate Psychological Needs. 80. J. Pers. And Soc. Psychol. 325. 325-27. 2001. és Lawrence S. Krieger i.m.

¹²² Bónis György i.m. 116. p.

¹²³ Vö.: Králik Lajos i.m. 118-119. p.

ahol a tudományos kutatás élvezett primátust. A filozófia, illetve más elmélet diszciplínák, és annak oktatása – a francia mintával ellentétben - továbbra is jelentős maradt, azonban mind a francia, mind a német modell esetében a szaktudás az államigazgatás ismeretét jelentette.¹²⁴ Az egyetemi szerkezet pedig többé-kevésbé a XX. század társadalmi változásai mellett is megőrizte formáját, oktatási mechanizmusait; a jogászképzésben a római jogot, és fogalmakat jelentő jogtudomány és az oktatási rendszer hatására kialakult struktúra – az intézményi merevség, a társadalmi berendezkedés hasonlósága, etc. – folytán – a bevezetett reformok ellenére - a mai napig érezteti hatását, és feltehetően meghatározza a jövő oktatását és jogásztársadalmát is. Az állam szolgálatába állított igazgatási feladatok ellátására hivatott kimunkált, hosszú évszázadok tudományos teljesítményét tartalmazó jogi tudás jellemzésére leginkább talán *Eugen Ehrlich* szavai megfelelőek: „az európai kontinens mai jogát is úgy kell tekintenünk, mint képzett hivatalnok-bírák jogát: mert ha a modern államot jogállamnak nevezzük is, mégsem felejtkezhetünk meg arról, hogy a mi esetünkben ez lényegileg hivatalnokállamot jelent – bár kétségtelenül létezhet olyan jogállam, amely nem hivatalnokállam, és olyan hivatalnokállam, amely nem jogállam”.¹²⁵ A tengeren túl az európai társadalommal szemben a piaci viszonyoknak megfelelő jogi oktatási rendszert hoztak létre és ahhoz alkalmazkodó, formálódó jogásztársadalom fejlődött, formálódott, aminek eredményeképpen a praktikumhoz közel álló, kizárólag a szakismeretet preferáló, a piaci racionalitás elsődlegességének árnyoldalaival küszködő, előnyös és hátrányos vonásokat is tartalmazó képzési intézmények alakultak.

A jövő jogi oktatása

A több jogrendszert magába foglaló jogi oktatás talán egy új képzés kiindulópontja, prototípusa lehet, azonban az újdonság megvalósítása, kiszélesítése nem feltétlenül jár a jogászságra „áldásos” eredményekkel. A jövő jogi oktatásának extrapolációjára vonatkozóan több elmélet is született, melyek többségében egy globális, minden jogkört magában foglaló képzés megvalósulásának irányába mutatnak, ugyanakkor némelyek az egységes jogászképzés bekövetkeztét a „jogrendszerek egységesülésének víziójában” realizálják. Az előbbire *Nicholas Kasirer bijural* oktatásemelvényének továbbfejlesztése,¹²⁶ *Xavier Blanc-Jouvan* kontinentális szemlélete, és *Margaret Y. K. Woo* metodológiai teóriája, az utóbbira *Saúl Litvinoff* jogi globalizációs és *James W. Bowers* ökonómiai elmélete szolgált példát.

Közgazdasági teóriákhoz, illetve a jog gazdasági elméletéhez áll a legközelebb *James W. Bowers polyjural* ökonómiai álláspontja, miszerint a jogrendszereken átívelő oktatás és jogalkalmazás szimplifíciójaként jelenik meg a kettős jogrendszer alapján történő képzés.

¹²⁴ A kifejlődött szerkezetnek egyik kiváló példája a felvilágosult abszolutizmus idején német-osztrák mintára bevezetett magyar jogászképzési rendszer: egyrésztől mind a francia rendszerhez hasonlatosan akadémiákon, illetve a német hagyományokhoz közelítve egyetemeken igazgatási szakemberek képzését folytatták, másrésztől a filozófia, jogfilozófia stúdiumok garantálták az abszolút hatalomhoz hű jogászprofessziót. Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata. Jogelméleti Szemle. 2003/3.

¹²⁵ Eugen Ehrlich: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. 78-79. p. In: Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981.

¹²⁶ A *bijural* oktatás, *bijuralism*, illetve több jogrendszerre vonatkozóan *multijural*, *multijuralism* szavak a kanadai *McGill* egyetemhez köthetők: az itt megvalósult oktatási mód, hogy az egyes tárgyakat – néhány kivételtől eltekintve – összehasonlító módon oktatják, s ez indukálta a „kettős jogrendszer szerinti képzés” kifejezést; ennek továbbfejlesztése a több jogrendszert magába foglaló oktatási struktúra. Ld.: The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. 52. Journal of Legal Education. 2002.

Axiomatikus pontként a minimális befektetés-maximális hozam közgazdaságtani alapvetése indikálja a jogi doktrínák alkalmazásának feltételeit: bármely társadalom azt a jogi doktrínát fogadja el, mely a leghatékonyabban szolgálja – a legkisebb ráfordítás és legnagyobb haszon elvének megfelelően – a gazdasági tranzakciókat, és egyéb ökonómiai mechanizmusokat. Minden társadalom internális viszonyaiban az optimális jogot alkalmazza, mely – minthogy struktúrájuk is különböző – bizonyos mértékben más társadalmakhoz viszonyítva differenciáltak; a megalkotott, illetve használt jogrendszer az adott társadalmi viszonyok produktumaként objektíválódott, vagyis mindegyik jogrendszer az adott társadalom számára a legoptimálisabb. Azonban a kialakult társadalmak gazdasági kapcsolataik révén egyre jobban egymásra utaltak, következésképpen jogrendszerük is találkozik, rosszabb esetben összeütközésbe kerülnek egymással; ideális esetben a társadalmi konnekciót követően egy kooperációs jogi doktrinális fejlődés, kölcsönös kiaknázás alakul ki. A gazdasági elméletnek megfelelően valószínű, hogy az internális viszonyokban megfelelő jogrendszer a kívülállók (*outsiders*) számára már közel sem annyira optimális (*suboptimal*); ökonómiai aspektusból bármelyik helyi jog adaptációja hatékonyabb és kisebb tranzakciós költséggel jár, mint jogrendszereken átívelő közös (kooperatív) - több jogi doktrínát is magukban foglaló - szabályozásokat létrehozni.¹²⁷ Mivel a modern társadalmak „gazdagsága” a kölcsönös tranzakciókon múlik, a lokális jogalkalmazás külső viszonyokhoz történő harmonizációja eredményesebb, egyúttal egyszerűbb is; továbbá az internális célok szempontjából a koordinációs jog kevésbé hatékony, ezért az externális tranzakció megnövelése tudja a belső veszteségeket ellensúlyozni. (Minden valószínűség szerint a kisebb társadalmak adaptálják a koordinációs jogot, vagy az externális jogi doktrínákat, mivel a nagyobb, több erőforrással rendelkező, relatíve önellátó társadalmak az idegen jog befogadására kevésbé rászorultak, s inkább saját jogrendszerüket fejlesztik.)

Bowers jogi adaptációs mechanizmusára hozott példa Kalifornia és Luisiana kereskedelmi relációja: a kevésbé önellátó Luisiana gazdasága a kereskedelmi biztonság érdekében az államon kívüli partnerekkel való viszonyuk során azok normatíváit adaptálja – mely kevésbé költséges, mint fordított szituációban a különféle kereskedelmi partnereknek a lokális jogot elfogadniuk – így praktikusán akkor is az Egységes Kereskedelmi Kódex szabályozza a Luisiana-i gazdasági forgalmat, ha történetesen az állam nem léptette azt hatályba.¹²⁸ Arra a kérdésre, hogy a kontinentális, vagy az angolszász jogrendszer adaptívabb, vagy a költség minimalizálás/profit maximalizálás viszonyban melyik eredményesebb nem ad választ, noha valószínűsíti, hogy mindkét jogi szisztéma egyformán alkalmas a gazdasági folyamatok optimális kiszolgálására. A jogász professziónak – különösen a jogrendszereken átívelő képzésben részesülteknek – olyan képességekre van szüksége, mellyel képes megjósolni, hogy a kliens lehetőségei közül melyik jogi doktrína lesz számára gazdaságilag előnyösebb. A jogászképzésnek ezt kell szem előtt tartania, ezért a jövő jogászsága számára elsősorban a jogalkalmazás és a különböző társadalmak kapcsolatára, illetve az empirikus szociális realitás megismertetésére fókuszált oktatási struktúra a legoptimálisabb.¹²⁹

Saúl Litvinoff elmélete az oktatás struktúrájának reformjait - determinisztikus folyamatokként szemlélve - a gazdasági, jogi változásokhoz köti, és a jogászképzés a

¹²⁷ Minden állam adaptál egy belső és egy külső szintű jogrendszert: analógiaként használható az 1980-as Bécsi Egyezmény (*The United Nations Convention on Contracts for the International Sales of Goods*) és az Egységes Kereskedelmi Kódex második szakasza, melyet a legtöbb amerikai állam hatályba léptetett, az amerikai alkotmány hatása a jogalkalmazásra; továbbá a WTO és a NAFTA létrehozása. Ld.: *City of Philadelphia v. New Jersey*. 437. U.S. 617. (1978.), illetve James W. Bowers: *The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut*. 52. *Journal of Legal Education*. 68. 71. p. 2002.

¹²⁸ Bowers – talán nem minden kétséget kizárva - anekdotikus bizonyítékokra hivatkozik; Luisiana-i jogászokkal való beszélgetések alapján meggyőződhetünk, hogy polgári törvénykönyvük kötelemeire vonatkozó része csupán „papíron érvényesül”. Vö.: James W. Bowers i.m. 73. p.

¹²⁹ Vö.: James W. Bowers i.m. 74. p.

kialakulóban lévő trend – álláspontja szerint - nemcsak támogatására, hanem erősítésére is hivatott. Az internacionális jelenségektől, melyek elsősorban az országok határain átívelő gazdasági, politikai, jogi megoldások lehetőségeit jelentik, megkülönbözteti a globalizációs folyamatokat: egy jelenség, ami megszünteti a határokat, az állami ellenőrzési formákat, és elsősorban ökonómiai változások során politikai és jogi reformokat idéz elő. Ennek mutatói a különböző internacionális – főleg kereskedelmi – szervezetek létrejötte, a nemzetközi egyezmények, és ezek ratifikációi, s az ilyen intézményekben, nemzetközi döntőbíróóságokban (arbitráció, mediáció) egyre nagyobb igény merül fel a megfelelő képzettségű professzionális jogászság iránt. Az említettek expanziójának gyakorlati relevanciája a jogi és jogászprofesszió belüli univerzalizáció, ám ez nem egy globális jogalkotói autoritásként, hanem csupán egy univerzális „szokásként”, „szokásjogként” jelenik meg.¹³⁰

Ha az ökonómiai és jogi trendből eddig kimaradt régiók is bekapcsolódnak a folyamatokba a *bijural* oktatás a globális jog korszakában már kevésnek bizonyul, és *multijural* programokra lesz szükség. Ezzel párhuzamosan a jogot többé már nem egy tudományos, vagy technikai fejlődés eredményeként kezelik, hanem úgy tekintenek rá, mint politikai, szociális, gazdasági, esetleg vallási produktumra, s a jogcsaládok részben adaptálják, részben adaptálódnak egymásba, ezáltal „gazdagabbakká válnak”, bár megmarad eredeti karakterük, s csupán a relatíve fontos változtatások iniciatívája történhet meg.¹³¹ Ilyen „relatív fontos változások” a jogászképzés jogrendszereken átívelő jellege; a hagyományosan két jogrendszer világát és régióit összekapcsoló képzést a gazdasági folyamatokba bekapcsolódó új régiók jogköreivel szükséges kibővíteni.

Nicholas Kasirer extrapolációs elméletének megértéséhez a komparativitás progressziójával kapcsolatos talán egyik legélesebb, explicit módon megjelenő álláspontjának ismertetése elengedhetetlen (az elméleti megközelítés szociológiai diskurzus keretében különösen érthetővé válik, mivel az intézmény, melyhez oktatói munkássága kötődik immár a történelmi hagyomány erejével az egyedüli lehetséges megoldás látszatával ruházta fel a *bijural* oktatást). Elméleti téziseinek alapját a jogrendszereken átívelő oktatás szignifikanciája képezi, melyet nem elsősorban a civil és az angol-amerikai jogon belül, vagy azok között, hanem a jogrendszereken belüli oktatás (de nem a jogrendszerek) „határainak elmosódásában”, „eltörlésében” látja, s ezzel indikálja, tükrözi, és egyben indukálja is az új nemzetközi, gazdasági racionalitás irányába orientálódó társadalmat. A folyamattal párhuzamosan a lokális jog iránt elkötelezett, és idealisztikusan „merev” oktatást – amennyiben reformkérdések felmerülnek – ebbe az irányba szükséges átsruktúrálni, s az így megszerzett jogi tudás, illetve az ezt átadó tárgystruktúra „jegyet biztosít a globális piacon érvényesíthető karrier számára”.¹³² A jog más diszciplínákhoz, vagy kulturális értékekhez hasonlóan – mint a filozófia, irodalom, történelem, vallás, etc. – az egyetemi oktatás tudományos alapjait, a társadalom kulturális örökségét képezik, ezért a jog oktatásának relevanciája tudás alapú tevékenységként, partikulárisan pedig individuumok intellektuális expanziójaként értelmezhető. *Kasirer* hangsúlyozza, hogy vele szemben az instrumentalista szemlélet trivialisálja a jogászképzést, mint intellektuális törekvést, jelenséget, s annak „természetes helyzetétől”, a társadalomtudományoktól, az emberi megismerés forrásaitól eltávolítja. A

¹³⁰ *Litvinoff* hangsúlyozza, hogy nem lehet a globalizációt amerikanizációként leírni: jelen történelmi pillanatokban a gazdasági, illetve az ennek megfelelő politikai hatalom valóban az Egyesült Államok területére koncentrálódnak, ám történelmi távlatokban más régiók is biztosíthatják a szükséges egyensúlyt. Álláspontja szerint a kontinentális, római-germán jogkör sokkal alkalmasabb az ökonómiai trend kiszolgálására, mivel a római jog eleve a gazdasági kapcsolatok jogaként objektíválódott. Az amerikai jogot nem lehet összetéveszteni az amerikai gazdasággal, ám elismeri, hogy a kettő sok esetben összefonódott. Ld.: Saúl Litvinoff: *Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum*. 52. *Journal of Legal Education*. 52-53. p. 2002.

¹³¹ Vö.: Saúl Litvinoff i.m. 49-54. p.

¹³² *Nicholas Kasirer*: *Bijuralism in Law's Empire and in Law's Cosmos*. 52. *Journal of Legal Education*. 29. p. 2002.

hagyományos – a jogot földrajzi, illetve igazságszolgáltatási szokások reprezentációjának tekintő – jogelméleti álláspontot, mint a Jog Birodalmának (*Law's Empire*) felfogását prezentálja, amivel ellentétben a Jog Univerzuma (*Law's Cosmos*) a komparativitásban testesül meg, s az egyetemes tradíciók, illetve modern, sőt poszt-modern értékek, információk mixtúrájában „csúcsosodik ki”,¹³³ az oktatási intézményekben történő „összehasonlító” jogászképzés ennek nem csupán társadalmi objektivációja, de egyúttal igazolása is. A Jog Birodalma a történelmi változások földrajzi környezetben történő jogra vonatkozó determinációját hirdeti, és az oktatás is ennek megfelelően identifikálódik, ám a *bijural* kurikulum mindkét jogrendszerben szimultán relevanciával bír a hallgatók intellektuális és praktikus ambícióihoz. Azonban az igazságszolgáltatási mixtúra, ahol két jogrendszer mátrixa érvényesül, mint *Luisiana* államban, és az ennek megfelelő oktatás a hagyományos jogfelfogásnak csak speciális megfelelése, mivel mindkét jogrendszer a professzionális praxis releváns része, ugyanakkor nem felel meg a poszt-modern jogászképzési elméletnek a modern ökonómiai, kereskedelmi központok jogásztársadalmának praxisa sem, ahol pedig szükséges mutatkozik a lokális jogtól eltérő normarendszerek elsajátítása, megértése.¹³⁴ Mindaz, ami esszenciális formában megmutatja, hogy a jog társadalmi jelenség, továbbá hogy mit jelent a jogászi érvelés, gondolkodásmód, a jogismeret természete, az a Jog Univerzuma, s ebben az univerzumban tanítani a civil vagy az angolszász jogot nemcsak a transznacionális praxis ismertetését jelenti, hanem megnyitja a jog mibenlétének és alkotásának felismeréséhez vezető utat. A jogrendszereken átívelő képzés nemcsak a humán erőforrás piac szempontjából releváns, hanem a fakultások másféle intellektuális metszetét is megteremti, a források pluralitása a jog helyes megismeréséhez is elvezet, ezért a „*bijural* rendszer nem a tudás megszerzésének helye, hanem annak módja”.¹³⁵

A kanadai *McGill* egyetemen bevezetett összehasonlító jogi oktatás *Nicholas Kasirer* véleménye alapján Jogi Birodalomához tartozik még akkor is, ha az több jogrendszert átfog, és elismeri, hogy a jogot oktatók többsége inkább a birodalmi (*imperialism*) álláspontot, mint az univerzalista (*cosmology*) nézeteket vallja; ennek misem jobb bizonyítéka, mint hogy a jogösszehasonlítás még mindig marginális helyzetben van a felsőfokú jogászképzésben. Am a gazdasági, társadalmi folyamatokkal összhangban a jogalkotás és sok esetben a jogalkalmazás is egyre inkább nemzetközi, nemzetek feletti szintre tevődik át; a jogászképzésnek pedig figyelemmel kell lenni a jogi folyamatokra, ezért első lépésben a monoszisztémás oktatás fokozatosan jogrendszereken átívelő struktúrájú képzéssé a „Jog Új Birodalmává” fejlődik, még akkor is, ha ez a „szupranacionális jog hiányával” egyúttal esetleg a „lokális jog száműzésével”¹³⁶ jár. A folyamatoknak megfelelő jogi oktatás - szemben a „földhözragadtabb” összehasonlító jogelméletekkel - nem a normativitás, pozitivitás, és nem a praxisban szükséges problémamegoldó-készséget adja át, hanem a jogot, mint intellektuális tradíciót, illetve a tradíciónak a társadalmi dinamikában megjelenő jogi tudás természetét prezentálja. Míg a hagyományos oktatás szabály-alapú szemléletet közvetít, noha azt összehasonlító módon – a jogot információs áramként felfogva -ismerteti, a poszt-modern képzés a tradicionális metodikát alkalmazva a jog kultúráját a jogi gondolkodásmód, érvelés részeként tanítja; a folyamat alapját a római jog, jogtörténet, jogelmélet és a jogszociológia adja meg. A jogrendszer új értelmezésében akár szupranacionális, akár infranacionális jogi tradícióról beszélünk, az oktatás a jogászság kultúráját szélesíti, mi több a jogismeret megszerzésének különböző módjaiként aposztrofálható.¹³⁷ A két oktatási szemlélet (birodalmi, és univerzalista)

¹³³ Vö.: Nicholas Kasirer i.m. 30-31. p.

¹³⁴ Vö.: Nicholas Kasirer i.m. 31. p.

¹³⁵ Nicholas Kasirer i.m. 32. p.

¹³⁶ Nicholas Kasirer i.m. 34. p.

¹³⁷ Vö.: Nicholas Kasirer i.m. 36-41. p., a civil jog és a *common law* kulturális, mentális (*mentalitás*) aspektusainak vonatkozásairól továbbá ld.: Pierre Légrand: *Fragments on Law-as_Culture*. 8. Deventer. 1999.

nem állnak antagonisztikus ellentétbe egymással, sőt megfelelő dialektus formájában mutuális, szimbiotikus kapcsolatban lehetnek, emellett egyfajta diszciplináris „*checks and balances*”-ként működhetnek. Mindkét módszer, perspektíva befolyásolja a képzést, s talán a legjobb ha együtt, egymást kiegészítve – akár két, akár több jogrendszert átfogva – fejlesztik, igazolják a felsőfokú jogi oktatást belevonva több jogkör értékeit, s kibontva a jogász szemléletet.¹³⁸

Az amerikai szemlélettel ellentétben, melyek vagy a képzési struktúrát, vagy a jog fejlődését vizsgálják, az európai-kontinentális, jogrendszereken átívelő képzési elméletek a hallgatói mobilitást állítják központba; ez egyfelől érthető, mivel az Európai Unió egyik alapelve „a munkaerő szabad mozgása”, másfelől azonban az uniós jogharmonizáció fényében meglepőnek tetszhet, ám a jogi diverzitást – legalábbis bizonyos elemeiben – úgy tűnik a partikularista vízióknak megfelelően értékelik. *Xavier Blanc-Jouvan* elméletében a *common law* és a kontinentális jog oly mértékű differenciájából indul ki, hogy – álláspontja szerint – valamely jogrendszerben szocializálódott jogász képtelen a másik szisztéma praktikumában eligazodni, hacsak nem sajátította el a szocializációs közegen kívüli jog alapvető elveit, rendelkezéseit, érvelési mechanizmusait. A lokális jogi professzió hagyományosan a lokális-nemzeti jogot ismeri, s a jogi oktatói szféra is csupán ennek ismertetésére képes, így az eredeti axióma alapján a képzett jogászok megint csak monoszisztémás tudást adhatnak tovább.¹³⁹ A gazdaságilag fejlett régiókban a globális ökonómiai, társadalmi trend érvényesül, következésképpen a jogi professzió valamely jogrendszert ismerő tagjaiban egyre jobban más rendszerek elsajátítása iránti igényvel lehet számolni; mérhetően növekszik az európai joghallgatók angolszász jog iránti preferációja, illetve az észak-amerikai diákok európai, és latin-amerikai jogrendszerek iránti érdeklődése.¹⁴⁰

A hallgatói populációban bekövetkező folyamatoknak való megfelelés során különböző programokat szükséges kidolgozni, illetve azok részben már működnek: vendégoktatói kurzusok, összehasonlító jogi oktatás, új oktatási metodika bevezetése, s végül a felsőoktatási intézmények közötti hallgatói mobilitás elősegítése. Az oktatói szférán belüli nemzetközi kapcsolatok fejlesztése során a jogösszehasonlítás oktatása sokkal eredményesebbé válhat: általános, illetve bizonyos intézményekre koncentráló ismerteket adhatnak át a különböző nagy jogrendszerek, és jogi tradíciók világából. Az összehasonlító jog, mint önálló diszciplína – álláspontja szerint – a továbbiakban szükséges, de nem elégséges feltétele a jogászképzésnek; a tételes jogágakban is a lokális jog oktatása mellett részleges kitekintő, összehasonlító perspektívából való oktatás elengedhetetlen. A pedagógiai módszerek reformja szintén fontos részét képezi a jogi oktatásnak; új, több rendszert átfogó oktatási metódusok által teremtett diszkurzív közegből mind az oktatók, mind a hallgatók könnyebben profitálhatnak. A helyzet bizonyos szempontból hasonló, mint az Egyesült Államok különböző államaiban meglévő jogrendszerek diverzitása következtében kialakult absztrakciós oktatási mechanizmusok kifejlődése, ám a kontinensen erősebb differenciákkal lehet számolni, mint a közös bázison lévő amerikai jog esetében. A probléma kiküszöbölése érdekében nem az amerikai példa követését tartja mérvadónak, hanem egy önálló európai stratégia kifejlesztését, mely elsősorban az oktatói mobilitáson alapul; más szavakkal ahhoz, hogy az oktatók az összehasonlító képzési metodikát elsajátítsák olyan társegyetemeken folytatott tanulmányutak szükségesek, melyek nagymértékben különböznek saját rendszerüktől.¹⁴¹ S végül – az oktatói mobilitással párhuzamosan – a hallgatói egyetemközi kapcsolatok kialakítása, kialakulása, mint a

¹³⁸ Nicholas Kasirer i.m. 41. p.

¹³⁹ Vö.: Xavier Blanc-Jouvan: *Bijuralism in Legal Education: A French View*. 52. *Journal of Legal Education*. 61. 2002.

¹⁴⁰ (Többek között ezért nem tartja megfelelőnek a jog amerikanizációjáról szóló elképzeléseket.) Ld.: Xavier Blanc-Jouvan i.m. 62. p.

¹⁴¹ A francia oktatói szférán belüli versenyvizsga-rendszerhez igazodva *Blanc-Jouvan* a jelenlegi lokális jogon alapuló vizsgastruktúra helyett komparatív, interdiszciplináris diskurzusba ágyazott számonkérési formát javasol. Ld.: Xavier Blanc-Jouvan i.m. 62-63. p.

jogösszehasonlítás, és a globális trendeknek való megfelelés explicit formája jelenik meg; egyrészt ezzel a legegyszerűbb módon, egyúttal a legnagyobb hatékonysággal (nemcsak a jogrendszer, hanem a kultúra, nyelv, etc. is elsajátítható) ismerik meg az eltérő jogrendszereket, másrészt pedig az oktatói rekrutációt elősegítik, kiküszöbölve vagy csökkentve a későbbi mobilitási követelményeket.¹⁴² Egyúttal a jogászprofesszió tagjai szélesebb praktikus skálán tudnak választani, hasonló szituációt teremtve az általános diszciplináris diskurzushoz, mely bázisul szolgál a jogi szakosodáshoz, előrevetítve a praxis specialitását. Az európai egység relációjában *Blanc-Jouvan* esszenciálisan komparatív oktatási extrapolációja egy ún. *Európai Jogi Fakultás*, ahol olyan esetjogi ismeretek átadása válna lehetővé, melyek lefedik minden európai ország jogrendszerét. A precedensek jogforrási jellegét a jogi oktatás hagyományosan mellőzi, esetleg valamiféle „jelentéktelenebb autoritásként” kezeli; ezért szükséges az oktatásban a kazuisztikának jelentősebb szerepet tulajdonítani mind *common law*, mind civil jog aspektusában nem elhanyagolva a kontinentális tradíciókat, minek eredményeképpen az európai jogászság egyfelől közelebb kerülne az angolszász jogi gondolkodáshoz, másfelől könnyebben elsajátítaná a kontinensen belül is differenciált jogot.¹⁴³

Metodológiai oldalról megvilágítva tekint az univerzális jogi oktatásra *Margaret Y. K. Woo* elmélete: a komparatív jogásképzés nemcsak a transznacionális ökonómiai folyamatok, esetleg a határokon átívelő jogi diskurzusok értékesebbé tétele miatt bír relevanciával, hanem a benne rejlő jogi, és oktatási módszertan aspektusából is, mely szubsztanciális hatással elsősorban a partikuláris képzésre van.¹⁴⁴ Elmélete szerint az univerzális jogi oktatásnak különböző szintjei vannak; az integrált komparatív metodológiát magában foglaló kutatás és oktatás jelenti az első (tipikusan ide tartozik a nemzetközi magánjog tárgya); a jogösszehasonlító individuális kurzusok a második (összehasonlító jog), s végül a formális hallgatói mobilitási programok, beleértve a nemzetközi kurzusprogramokat (ilyen a nemzetközi adójog, tranzakciók joga, etc.) jelentik a legmagasabb szintet. Explicite kinyilvánított álláspontja a legmagasabb szintű univerzalitás elérése, mely lehetővé teszi a különféle jogrendszerek és azok társadalmi háttérének megértését, azokban való mozgást, azok kezelését: némely jogrendszer a formalitás, mások az informalitást preferálják, némelyek a kompromisszumos, mások a döntési mechanizmusokat helyezik előtérbe; a partikuláris jogrendszerekhez szükséges társadalmi és jogi ismeretek kizárólag ezen a szinten sajátíthatóak el. A tudásszint a jogi kultúrával, mint a jogászság és a társadalom közti általános értelemben vett kapcsolattal, szorosan összefügg; a diverzabilis rendszerekben tisztában kell lenni a professzionális értékekkel, gyakorlattal, jogalkalmazási móddal, etc.; ennek érdekében az oktatást elsősorban a különböző társadalmak politikai, szociális, kulturális miliójének ismerete manifesztálhatja a legeredményesebben. Másképpen a jogász professzió különböző jogrendszerekben betöltött szerepének megértéséhez „a jogászság komplex, szituációs kontextusának ismerete szükséges”.¹⁴⁵ Az ezt elősegítő praktikus megoldás a kutatói és hallgatói mobilitás és kapcsolatok erősítése mellett, a technológiai szituáció felhasználásával egyetemeken – mint állandó interakciós bázisok - közötti párhuzamos oktatási programok beindítása: a „virtuális és materiális intellektuális csere” megvalósítása.¹⁴⁶

¹⁴² Az elmélet korlátai egyrészt, hogy – legalábbis jelen viszonyok között - viszonylag kis számú hallgató vehet részt benne, másrészt, hogy az nem jelent szimultán „kettős”, *bijural* oktatást, noha ez egyben előnyös is, mivel nagyobb flexibilitást jelent, harmadrészt metodikai összehasonlítást sem biztosít: külön időintervallumokban más metodikát sajátítanak el. Ld.: Xavier Blanc-Jouvan i.m. 66-67. p.

¹⁴³ Ld.: Xavier Blanc-Jouvan i.m. 63. p.

¹⁴⁴ *Margaret Woo* álláspontja szerint a jogrendszerek egymás mellé helyezése „láthatóvá teszi a láthatatlant”, a képzési alapot szolgáltató jogrendszer könnyebben megérthetővé válik. Ld.: Margaret Y. K. Woo: Reflections on International Legal Education and Exchanges. 51. Journal of Legal Education. 449. p. 2001.

¹⁴⁵ Daniel J. Givelber et al.: Learning Through Work: An Empirical Study of Legal Internship. 45. Journal of Legal Education. 1-10. 1995.

¹⁴⁶ Margaret Y. K. Woo i.m. 456. p.

A globális jogi oktatás előrevetítése talán merész vállalkozás még azok szempontjából is, kik többé-kevésbé univerzális képzésben oktatnak, mégis az univerzalizmust fókuszpontba helyező elméleti diskurzus az utóbbi néhány évtizedben, különösen az elmúlt néhány évben különös jelentőségre tett szert.¹⁴⁷ Egyre másra születnek pro és kontra a különböző jogelméleti, oktatáseméleti, szociológiai és egyéb tudományos irányzatok, melyek tematizálják a jogi oktatás diszkurzív közegét, s különböző perspektívákat vetítenek a tudósközösség elé, mely aspektusok jelentős érdeklődésre tarthatnak számot, mivel a tudományos szféra általánosságban – bármely országot tekintve - a lehető legnagyobb mértékben összefonódott az oktatói praktikummal. Az instrumentalista álláspont szerint a *bijural* oktatás elősegíti, mintegy „hajtómotorként” funkcionál a jogrendszerek (elsősorban a kontinentális és a *common law* rendszerek) közti határ megszüntetésében, a hagyományos, szubsztanciális különbségek eltörlésében; a jogrendszerek fúziója, szintézise, vagy legalábbis harmonizációja pedig hatékonyságában növeli a különböző jogalkalmazási szisztémák kapcsolatát. A kulturálista szemlélet azonban a kultúrák közti „egészséges” diverzitás jogi manifesztációjának nem a meghaladását, hanem a köztük kialakult konnekciónak keresik, a kulturális különbségek megjelenítését preferálják: „elutasítva a globális jogrendszert, melyet a globális gazdaság konstruál”.¹⁴⁸

Végül a kérdés eldöntését az időre bízva mellőzzük annak lehetőségét, hogy bármilyen vulgarizált utópisztikus képet festenénk, s inkább megkíséreljük *Pierre Bourdieu* szavait idézve mind a jelen, mind a jövő dinamikáját felvázolni: „Semmi nem hasonlít jobban a vallásháborúkhhoz, mint a „tudományos perpatvar”, más szavakkal a kulturális értékek körüli vita. Akár szociális reformot is könnyebb végrehajtani, vagy keresztülvinni, semmint az értékek konvencióit, vagy például irodalomtörténeti tananyagot megváltoztatni, mert a kulturális hatalom önkényes aspektusának védelmében a kulturális tőke hordozói – s kétségkívül más tőkék birtokosaihoz képest ők bírnak a legnagyobb jelentőséggel -, nemcsak vagyonukat, hanem ennél valamivel többet és mást, saját mentális integritásukat védik”.¹⁴⁹

Köszönetem fejezem ki az SZTE ÁJK Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék vezetőjének, Prof. Dr. Pokol Bélának a tanulmány elkészítéséhez, mind az elméleti problémák megoldásában, mind a forrásmunkákhoz való hozzáférésben nyújtott szakmai segítségéért.

¹⁴⁷ Ld.: The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference, és Papers from the La Pietra Conference of International Legal Educators. 51, 52. Journal of Legal Education. 2001-2002.

¹⁴⁸ John J. Costonis i.m. 4. p.

¹⁴⁹ Pierre Bourdieu: The State of Nobility. Elite Schools and the Field of Power. Trans.: Laretta C. Clough. Stanford. 1989. 1996. 6. p.

Irodalomjegyzék:

A. Morrison and D. McIntyre: Schools and Socialization. Pinguin. 1971.

Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest. 1992.

Astrik, Gabriel: The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy. Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies. A Parisian Heritage: Opposition between the Faculty of Arts and the Theologians. University of Notre Dame. Notre Dame. Indiana. Verlag Joseph Knecht. Frankfurt am Main. 1992.

Baab, Heiner: Juristenausbildung in Frankreich. Deutsch-Französische Juristenvereinigung. Mainz. www.dfj.org/sammlung/ausbild.html

Bernstein, Basil: Class, Codes and Control. Routledge and Kegan Paul. 1971. Ford.: Pap Mária.

Benjamin, Andrew et al.: The Role of Legal Education in Producing Psychological Distress Among Law Students and Lawyers. American Bar Foundation Res. J. 225. 1986.

Blanc-Jouvan, Xavier: Bijuralism in Legal Education: A French View. 52. Journal of Legal Education. 61. 2002.

Bourdieu, Pierre: La Reproduction. La fonction idéologique du système d'enseignement. Ed. Minuit. 1970. Ford.: Léderer Pál.

Bourdieu, Pierre: The State of Nobility. Elite Schools and the Field of Power. Trans.: Laretta C. Clough. Stanford. 1989. 1996.

Bowers, James W.: The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut. 52. Journal of Legal Education. 68. 2002.

Bowles, Samuel: Egyenlőtlen iskolázás vagy a társadalmi munkamegosztás újatermelése. The review of Radical Political Economics. Vol. 3. No. 3. Fall-Winter. 1971. University of Michigan. Ann Arbor. Michigan. Ford.: Balogh Zoltán.

Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Akadémiai kiadó. Budapest. 1972.

Casper, Jonathan: Lawyers before the Warren Court. University of Illinois Press. 1972.

Commission on Racial and ethnic Diversity in the Profession, American Bar Association, Miles to Go: Progress of Minorities in the Legal Profession. Chicago. 2000.

Csapó Benő – Bukta Katalin: az iskolai műveltség. Osiris. 2002.

David, René: A jelenkor nagy jogrendszeri. Budapest. 1977.

Deckers, Daniel: Gerechtigkeit und Recht. Eine historisch-kritische Untersuchung der Gechtigkeitslehre des Francisco de Vitoria (1483-1546). Studien zur Theologischen Ethik 35. Universitätsverlag. Freiburg. Schweiz. Verlag Heider Freiburg-Wien. 1991.

Deicoff, Susan: Lawyer Know Thyself: A Review of Empirical research on Attorney Attributes Bearing on Professionalism. 46. Am. U. L. Rev. 1337. 1375-80. 1997.

Dewey, John: Waste in Education. Dewey on Education c. kötetből. Bureau of Publication. Columbia University Press. New York. 1959. Ford.: Berényi Gábor.

Durkheim, Emile: L'évolution pédagogique en France. Páris. P.U.F. 1969. Les Jésuites. Ford.: Léderer Pál.

Durkheim, Emile: L'évolution pédagogique en France. Le système des jésuites et celui de l'Université. Paris. P.U.F. 1969. Ford.: Léderer Pál.

Ehrlich, Eugen: Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In: Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981.

Eron, Leonard E. – Redmond, Robert S.: The Effect of Legal Education on Attitudes. 9. Journal of Legal Education. 431.

Ferencz Sándor: A középkori egyetem. In: Tóth Tamás (szerk.): A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Budapest. 2001.

Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984.

Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1974.

Fichte, Johann Gottlieb: Reden an die deutsche Nation. Reclam. Leipzig. 1945.

Fines, Barbara Glesner: Competition and the Curve. 65 UMCK L. Rev. 879. 902-05. 1997. Making Docile Lawyers: An Essay on the Passification of Law Students. 111 Harv. L. Rev. 2027. 1998.

Dr. Gajzágó László: A nemzetközi jog eredete, annak római és keresztény összefüggései, különösbbe a spanyol nemzetközi jogi iskola. Budapest. 1942.

Gal, Roger: Histoire de l'éducation. Presses Universitaires de France (P.U.F.) Paris. 1948.

Givelber, Daniel J. et al.: Learning Through Work: An Empirical Study of Legal Internship. 45. Journal of Legal Education. 1-10. 1995.

Grice-Hutchinson, Marjorie: *The School of Salamanca. Readings in Spanish Monetary Theory. 1544-1605.* Oxford. Clarendon Press. 1952.

Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1973.

Habermas, Jürgen: *Die Idee der Universität – Lernprozesse.* In: Jürgen Habermas: *Eine Art Schadensabwicklung Kleine Politische Schriften. VI.* Frankfurt am Main. 1987.

Habermas, Jürgen: *Universität in der demokratie – Demokratisierung der Universität* In:

Habermas, Jürgen: *Protestbewegung und Hochschulreform.* Suhrkamp. Frankfurt am Main. 1969.

Henry, Jules: *On Education.* Vintage Book. 1972.

Hess, Gerald F.: *Head and Hearts: The Teaching and Learning Environment in Law School.* 52. *Journal of Legal Education.* 75, 75. (2002)

Iijima, Ann L.: *Lessons learned: legal education and law student disfunction.* *Journal of Legal Education.* December 1998.

Isambert-Jamati, Viviane: *Conclusions. Crises de la société crises de l'enseignement.* P.U.F. Párizs. 1970. Ford.: Léderer Pál.

Kant, Immanuel: *Történetfilozófiai írások. A fakultások vitája három szakaszban (1794-98).* Mesterházy Miklós ford.

Kasirer, Nicholas: *Bijuralism in Law's Empire and in Law's Cosmos.* 52. *Journal of Legal Education.* 29. 2002.

Katona Péter Zoltán: *Az egyetem válságának egyes értelmezései a modern francia szociológia-elméletben.* *Acta Juridica et Politica.* Tomus XLLX. Fasciculus 16. Szeged. 1996.

Koch, Adrienne: *The Philosophy of Thomas Jefferson.* New York. 1943.

Koselleck, Reinhart: *Preussen zwischen Reform und Revolution.* Stuttgart. 1967.

Králik Lajos: *A magyar ügyvédség története I-II.* Budapest. 1903.

Krieger, Lawrence S.: *Institutional Denial About the Dark Side of Law School, and Fresh Empirical Guidance for Constructively Breaking the Silence.* In: 52 *Journal of Legal Education.* 2002. No. 1 and 2.

Le Goff, Jacques: *Az értelmiség a középkorban.* Magvető. Budapest.

Litvinoff, Saúl: *Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum.* 52. *Journal of Legal Education.* 2002.

Machlup, Fritz: *the Production and Distribution of Knowledge in the United States.* Princeton. 1972.

- Mészáros István: Népoktatásunk 1553-1777. között. Tankönyvkiadó. 1972. Budapest.
- Miller, S. M. – Roby, Pamela: The Credentials Trap. In: S. M. Miller – Frank Riesman: Social Class and Social Policy. Basic Book. 1968. Ford.: Szalai Júlia.
- Mittelstrass, Jürgen: „Universitätsreform als Wissenschaftsreform”. In: Jürgen Mittelstrass: Wissenschaft als Lebensform. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1982. 118-137.
- Mollenhauer, Klaus: Sozialization und Schulerfolg. Begabung und Lernen tanulmánykötet. Ernst Klett Verlag. Stuttgart. 1969. Ford.: Radnóti Sándor.
- Nagy Tamás: Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben. Acta Juridica et Politica. Tomus LXIII. Fasc. 15. 2003. Szeged.
- Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata. Jogelméleti Szemle. 2003/3.
- Pokol Béla: A professzionális intézményrendszerek elmélete. Felsőoktatási Koordinációs Iroda. Budapest. 1992.
- Pokol Béla: A jog szerkezete. Gondolat. Budapest. 1991.
- Pokol Béla: A jog elmélete. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2001.
- Prost, Antoine: Éducation, société et politiques. Une histoire de l’enseignement en France de 1945 á nos jours. Éditions du seuil. Paris. 1992.
- Prost, Antoine: Histoire générale de l’enseignement et de l’éducation en France. Nouvelle Librairie de France. Paris. 1982. tome IV.
- Prost, Antoine: Histoire de l’enseignement en France 1800-1967. Librairie Armand Colin.
- Rathjen, Gregory J.: Impact of Legal Education on the Beliefs, attitudes and Values of Law Students. 44. Tennessee Law Review. 85. 1976.
- Redl Károly: A fakultások vitájának előtörténetéhez. In: Tóth Tamás: A modern európai egyetemek funkcióváltozásai.
- Renaut, Alan: Les revolutions de l’Université. Colmann-Lévy. Paris. 1995.
- Ringer, Fritz: The Fields of Knowledge. Cambridge University Press, Cambridge, Editions de la Maison des Sciences de l’Home. Paris. 1992.
- Ringer, Fritz: The decline of the German mandarins. The German academic community 1890-1933. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 1969.
- Shaffer, Thomas L. and Redmount, Robert S.: Lawyers, Law Students and People. Shephard’s Inc. Of Colorado Springs. 1977.

Shanfield, Stephne – Benjamin, Andrew H.: Psychiatric Distress in Law Students. 35. Journal of Legal Education. 65. 1985.

Sheldon, Kennon M.: What is Satisfying About Satisfying Events? Testing 10 Candidate Psychological Needs. 80. J. Pers. And Soc. Psychol. 325. 2001.

Sheler, Max: Die wissenformen und die Gesellschaft. Leipzig. Der Neue-Geist Verlag. 1926.; Francke Verlag. 1960.

Schelsky, Helmut: Einsamkeit und Freiheit, Idee und Gestalder deutschen Universitat und Ihrer Reform. Bertelsmann. Düsseldorf. 1971.

Shepherd, George B.: No African-American Lawyers Allowed: The Inefficient Racism of the ABA's Accreditation of Law Schools. 53 Journal of Legal Education 103. 2003.

Shepherd, George B. and Shepherd, William G.: Scholarly Restraints? ABA Accreditation and Legal Education. 19. Cardozo Law Review. 2191. 1998.

Stake, Jeffrey Evans: Making the Grade: Some Principles of Comparative Grading. 52. Journal of Legal Education. 2002.

Tóth Tamás: Európai egyetemek és modern filozófiák. In: Tóth Tamás (szerk.): A modern európai egyetemek funkcióváltozásai.

Tóth Tamás: Válságok és Reformok a francia egyetemi rendszerben. Világosság. 1977/2. 110-114.

Tóth Tamás: Útkeresés és útvesztés. Diákmozgalmak a mai kapitalista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1973.

Tóth Tamás: A napóleoni egyetemtől a humboldti egyetemig. In: Tóth Tamás (szerk.): A modern európai egyetemek funkcióváltozásai. Budapest. 2001.

Woo, Margaret Y. K.: Reflections on International Legal Education and Exchanges. 51. Journal of Legal Education. 2001.

Nótári Tamás

Megjegyzések a Pro Caelio történeti háttéréhez, különös tekintettel a Bona Dea-perre

Jelen írás Cicerónak M. Caelius Rufus védelmében 56 áprilisában a *Ludi Megalenses* első napján elmondott beszédének néhány aspektusát kívánja felvillantani.¹ A *pro Caelio* Cicerónak Clodiuszal (és klánjával) vívott harcának igen jelentős állomása, amely harc jelentős – olykor végzetes – kihatással bírt a nagy szónok életére és ezáltal a köztársaság végének politikai eseményeire. Az ellenséges viszony első állomását 73-ra datálhatjuk, amikor Clodius súlyos csapást mért Terentiára, Cicero feleségére azzal, hogy a Vesta-papnő Fabiát, Terentia féltestvérét *incestummal* vádolta. Többek között e sérelmet kívánta Cicero 61-ben (részint Terentia ösztönzésére) megtorolni a Bona Dea-perben Clodius ellen tett vallomásával, amely azonban – minthogy Clodiuszt felmentették – nem a kívánt eredménnyel ért véget. Clodius erre Cicero 58-as száműzetésének előmozdításával és palatinusi házának lerombolásával felelt. 56-ban – a politikai és magánjellelű viszonyok sajátos egybeesése folytán – Cicero számára elérkezett a lehetőség, hogy a *Caelianában* megsemmisítő erejű csapást mérjen Clodiára, Clodius nővére, akit a perben gyilkos humorral pellengérezett ki a római színház, különös tekintettel a komédia eszközeit igénybe véve – s így egy sajátos színpadi előadást rendezett az egyébként is a *ludi scaenici* idejéről szolgáló *Megalensián*. A per körülményeinek (I.) és a Cicero és a *gens Clodia* között a vizsály magvait elhintő Bona Dea-ügy háttérének vázolója után (II.) írásunkban a *pro Caelio*-ban alkalmazott szónoki taktikát (III.) kívánjuk behatóbb elemzés alá vonni.

I. I. e. 56 áprilisában az akkor huszonöt éves² M. Caelius ellen a *quaestio de vi* előtt fővádlóként L. Sempronius Atratinus, *subscriptorként* pedig L. Herennius Balbus és P. Clodius emelt vádat. A vádlott maga is mondott védőbeszédet³, ezen kívül M. Licinius Crassus Dives és – szokásához híven utolsóként emelkedve szólásra –⁴ Cicero lépett fel védőként. A vádemelés feltehetően a *lex Plotia (Plautia) de vi* (65/4) alapján történt⁵,

¹ Ezen *oratio* jegyzetekkel ellátott magyar fordítását lásd *Cicero: Négy védőbeszéd*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged 2004. 133–177.

² Plinius Maior. 82. május 28-ra teszi M. Caelius Rufus születését (Plin. *nat.* 7, 165.), amit többen nem fogadtak el, így például Mommsen, és a 82-es évszámot 85-re módosították. Vö. Th. Mommsen: *Römisches Staatsrecht I–III*. Berlin 1887–1888. (a továbbiakban: Mommsen 1887–1888.) I. 570. Mára elfogadottnak tűnik a pliniusi datálás helyessége, amit számos adattal támaszt alá Heinze. Vö. R. Heinze: *Ciceros Rede pro Caelio*. Herm. 60. 1925. (a továbbiakban: Heinze) 194. Már a kétségek és a vita említése nélkül mint ténynt közli Caelius életkorát Stroh. Vö. W. Stroh: *Taxis und Taktik – Ciceros Gerichtsreden*. Stuttgart 1975. (a továbbiakban: Stroh) 243.

³ Cicero korában nem volt túl gyakori, hogy a vádlott önmagát védje a törvény előtt. Vö. Quint. *inst.* 4, 1, 46.

⁴ Cic. *Brut* 190; *Or.* 130; Quint. *inst.* 4, 2, 27.

⁵ A *lex Plotiát* egy Q. Catulus (*consul* 78-ban) által kezdeményezett törvénnyel kívánják azonosítani: G. Rotondi: *Leges publicae populi Romani*. Hildesheim 1966. 377; E. Costa: *Cicerone giureconsulto I–II*. Milano 1927. (a továbbiakban: Costa) II. 91; W. Kunkel: *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*. München 1962. 123; F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920. 200; C. J. Classen: *Ciceros Rede für Caelius*. ANRW 1973. I. 3. (a továbbiakban: Classen) 63; Stroh 246. Th. Mommsen: *Römisches Strafrecht*. Leipzig

amely Cicero híradása alapján lázadást szító és elvetemült polgárok ellen született, akik fegyverrel veszik ostrom alá a *senatust*, erőszakot alkalmaznak a *magistratus*okkal szemben, és az állam ellen törnek.⁶ A Caelius ellen felhozott vádak közül az első hármát, amelyek Caelius és Crassus védőbeszédében nyertek bővebb taglalást, csak Cicero összefoglalásából ismerjük meg: “Így tehát szívesen veszem, hogy az ügy azon részét, ami a nápolyi zavargásokat, az alexandriaiakat Puteoliban ért sérelmeket és Palla javait illeti, M. Crassus már nyomatékosan és ékesszólóan taglalta.” Cicero a maga számára a Dio alexandriai filozófus ellen elkövetett merénylet kifejtését tartotta fenn.⁷ A vádpontok valamilyen módon összefüggenek XII. Ptolemaiosnak⁸ Róma által Egyiptom trónjára történt visszahelyezése ellen a *senatus* előtt tiltakozni kívánó alexandriai követséggel (ez a második és a negyedik vádpont esetén már első pillantásra is megállapítható). A követség 57-ben Dio vezetésével érkezett Rómába, ám a Pompeius által támogatott Ptolemaios király mindent elkövetett, hogy a *senatus*si audienciát megghiúsítsa.⁹ A vád szerint Caelius, Ptolemaios illetve Pompeius ezen ügyleteinek kezdettől fogva részese volt. A *pulsatio Puteolana* valószínűleg egy az alexandriai követség elleni, annak közvetlenül Puteoliba való megérkezése után történt támadás volt; nem kizárt, hogy a *seditiones Neapolitanae* ezzel valamilyen módon összefüggenek.¹⁰ Ha a Nápolyból a Via Appián Rómába tartó követség *magistratus*si védelmet vett igénybe, úgy ezt méltán nevezhetjük a megfelelő római *terminus technicussal* *sedition*nak, mivel ez az államhatalommal szembeni ellenszegülést jelöli.¹¹ A *bona Palla*nek¹² az alexandriai követséggel való kapcsolatát sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk.¹³ Ennek kapcsán meg kell említeni azon nézetet, mely szerint jelen per elsődlegesen politikai természetűnek tekinthető, így tehát Pompeius, Ptolemaios patrónusa ellen irányult, Cicero feladata pedig az volt, hogy megfossza az ügyet minden aktuálpolitikai vonatkozásától.¹⁴ Ezzel szemben a következők hozhatók fel: a vádlókat alapvetően magán- és nem politikai jellegű motívumok mozgatták¹⁵, nevezetesen azon tény, hogy Caelius 56 februárjában

1899. (a továbbiakban: Mommsen 1899.) 564. Ugyanakkor a vádak alapjául szolgáló törvény megállapítása nem bír elsődleges jelentőséggel jelen vizsgálódás számára.

⁶ Cic. *Cael.* 1.

⁷ Cic. *Cael.* 23. 51–55.

⁸ Ptolemaios személyéhez bővebben lásd H. Volkmann: *Ptolemaios*. XII. RE XXIII. 2. 1959. 1748–1755.

⁹ Dio Cassius szerint a követek egy részét már útközben megölette, a megmaradtak közül egyeseket Rómában tétetett el láb alól, másokat pedig fenyegetéssel és megvesztegetéssel vett rá arra, hogy sem jövetelük céljáról, sem pedig meggyilkolt társaikról ne tegyenek említést. A dolog ekkorra már Rómában is oly felháborodást váltott ki, hogy a *senatus* maga elé rendelte Diót, hogy beszámoltassa a történekről, Ptolemaios azonban olyan nagy befolyással bírt, hogy sem a filozófus (aki később orgyilkosság áldozata lett), sem a megölt követek ügye nem került a *senatus* elé (Dio Cass. 39, 13). Cic. *har. resp.* 34; Strab. 17, 7, 96.

¹⁰ Heinze (201.) ennek kapcsán jelentéktelen helyi zendülésről beszél, amit Stroh (245.) azzal cáfol, hogy ebben az esetben a *seditiones* kifejezés használata nem volna jogosult.

¹¹ Mommsen 1899. 532.

¹² Quintilianus (*inst.* 4, 2, 27.) ennek kapcsán kiemeli, hogy erről maga Caelius is beszélt. Heinze (201.) ezen elemet birtok önkényes elfoglalásának tényállásában kívánja meghatározni, amely ellen általában az *actio vi bonorum raptorum* nevű keresettel lehetett élni (büntetőjogi vonatkozásairól Gai. *inst.* 4, 5. ehhez lásd Mommsen 1899. 659⁸)

¹³ Stroh 245.

¹⁴ G. Pacitti: *Cicerone al processo di M. Celio Rufo*. In: Atti I. Congresso internazionale di Studi Ciceroniani. Roma 1961. II. 67.

¹⁵ Vö. Cic. *Cael.* 56.

*ambitus*¹⁶ miatt vádat emelt a per idején tizenhét éves L. Sempronius Atratinus¹⁷ vér szerinti apja, L. Calpurnius Bestia¹⁸ ellen, akit – Cicero lévén védője – felmentettek a választási vesztegetés vádjá alól, őt ismételten *ambitus* miatt kívánta törvény elé idézni.¹⁹ E második vádemelést gátolta meg Atratinus a *de vi* vádemeléssel;²⁰ tehát Heinze szerint a politikum e perben nem cél, hanem eszköz.²¹ Pompeius népszerűsége épp ebben az időben érte el a mélypontot,²² tehát a vádlók számára ténylegesen előnyt jelentett, hogy Caeliust mint Pompeius emberét támadhattak; ezen szempontból természetesen Cicero is igyekszik a per politikai élet tompítani (Pompeius neve egyetlen alkalommal sem fordul elő a *pro Caeli*óban).²³ Az egyes vádpontokon kívül Cicero számos olyan kérdést érint, amelyek nem tartoznak ténylegesen a vádhoz: így Caeliusnak Clodia, Metellus Celer özvegye ellen elkövetett állítólagos gyilkossági kísérletét.²⁴ Némiképp elkülönítve kezeli a Clodia elleni mérgezési kísérletet, ám egy megjegyzésből²⁵ világosan kiderül, hogy a bizonyítási láncolatban lényeges szerepe van e momentumnak. Caelius tehát pénzt szerzett Clodiától, hogy felbérelje Dio gyilkosait²⁶, és ha a későbbiekben meg akarta mérgezni Clodiát, akitől a pénz származott, úgy ennek az volt a célja, hogy a merényletről tudomást utóbb szerző asszonytól megszabaduljon.²⁷

II. A Cicero és P. Clodius, valamint nővére, Clodia közötti ellenséges viszony kialakulása nem érthető meg Cicerónak az ún. Bona Dea-perben tett vallomása és az őt ennek megtételére indító okok ismerete nélkül. 62. decembere elején ülték meg Caesar, a *pontifex maximus* házában Róma előkelő asszonyai – köztük a Vesta-szüzek is – a Bona Dea ünnepét. A Bona Dea neve közvetlen fordítása a görög Agathé Theosnak, aki gyógyító istennőként vált ismertté;²⁸ az őt említő felirat²⁹ és az attikai ábrázolások alapján alighanem Hygeia egy alakjával van dolgunk.³⁰ Rómában egy *imperiummal* rendelkező *magistratus* házában tartották e szertartást³¹, amin csak az uralkodó osztály *matronái* és a Vesta-papnők vehettek részt³², az ünnepet a *magistratus* felesége vezette, tehát a Bona

¹⁶ Az *ambitus* vádjához más kontextusban Nótári 1999. 227.

¹⁷ Atratinushoz bővebben lásd F. Münzer: *L. Sempronius*. RE II A 2 (1923) 1366–1368.

¹⁸ Személyének azonosításához lásd F. Münzer: *Aus dem Leben des M. Caelius Rufus*. Hermes 44. 1909. 135–142.

¹⁹ Vö. Cic. *Cael.* 16. 56. 78. Minthogy a köztársaság kori római perjog nem ismerte a fellebbezés intézményét. Vö. Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 1996. (a továbbiakban: Földi–Hamza) 186. Valószínűleg arról lehet szó, hogy Bestia újból hivatalra pályázott, Caelius pedig újra vádat emelt ellene (Heinze 195.).

²⁰ A *lex Plotia* alapján emelt vádat soron kívül tárgyalták, tehát a Caelius által másodszor is *ambitus* miatt emelendő vád előtt.

²¹ Heinze 197; Classen 67. 93.

²² Vö. Cic. *Cael.* 78. *ad. Q. fr.* 2, 6, 6.

²³ Stroh 246.

²⁴ Costa II. 93.

²⁵ Cic. *Cael.* 56 *S ti nem látjátok, hogy itt egy szörnyű büntett (ti. a Dio elleni merénylet) vádját koholták, hogy ez a másik bűn (ti. a Clodia elleni merénylet) elkövetési indítékának tűnjék?* Vö. Marcus Tullius Cicero M. Caelius védelmében mondott beszéde. Documenta Historica 43. Szeged 1999. (a továbbiakban: Nótári) 37.

²⁶ Cic. *Cael.* 52.

²⁷ Stroh 249.

²⁸ Macr. *Sat.* 1, 12, 25.

²⁹ CIL VI. 72.

³⁰ K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*. München 1967. (a továbbiakban: Latte) 228.

³¹ Cicero *consulatus* idején a december 4-ről 5-re virradó éjjelen az ő háza szolgált helyszínül (Plut. *Cic.* 19; Dio Cass. 37, 35, 4.) Feltételezhetjük, hogy a következő évben Caesar házában is ekkor került sor a szertartásra.

³² Cic. *Att.* 1, 13, 3; *har. resp.* 37; Plut. *Cic.* 19; Dio Cass. 37, 35, 4; 37, 45, 1.

Dea nem rendelkezett külön papnővel.³³ Jelen eset szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a szertartásról minden hímnemű élőlény – legyen az ember, avagy állat – szigorúan ki volt zárva. Arról, hogy ezen az éjszakán mi történt, a történetírói források³⁴ nem adnak minden ponton egységes képet, a következő azonban tűrhető biztonsággal megállapítható: Clodius valahogyan bejutott a házba (Plutarkhos szerint nyitva találta az ajtót, és úgy ment be). Hárfásnőnek álcázta magát³⁵, ám Plutarkhos és Appianos azon állítása, miszerint az álcázást nagyban megkönnyítette, hogy ekkor tájt még nem kellett borotválkoznia, téves, elfeledkeznek ugyanis arról, hogy a Bona Dea-botrány idején Clodius már huszonkilenc/harminc éves volt. Dio Cassius közlése szerint célja Caesar feleségének, Pompeiának elcsábítása volt (ami Dio Cassius szerint meg is történt), ám ez egyáltalán nem biztos. A szertartást egyébként nem Pompeia, hanem Caesar anyja, Aurelia vezette.³⁶ A megzavart ünnepet utóbb a Vesta-papnők megismételték (*instauratio*).³⁷ A *senatus*ban a Bona Dea-botrányt Q. Cornificius³⁸ hozta fel először, a testület pedig a Vesta-papnők és a *pontifexek* elé utalta, akik a *pontifex maximus*, Caesar elnöklete alatt ültek össze.³⁹ E testületnek Caesar mellett még volt egy tagja, aki a későbbi perben szerepet vitt: a *flamen Martialis* méltóságát betöltő L. Cornelius Lentulus Niger.⁴⁰ A *senatus* jelentést kapott, miszerint a Bona Dea-szertartás megzavarása *nefasnak* számít. A jelentés után – de még a per előtt – Caesar elvált feleségétől és kijelentette, hogy nem hajlandó a bíróság előtt tanúként megjelenni, ezáltal biztosítván Clodiust arról, hogy a köztük levő barátságban nem keletkezett törés.⁴¹ A *senatus* elfogadta a jelentést, és speciális törvénykezési fórum felállítását határozta el, hogy az vizsgálja ki a Clodius által elkövetett *incestumot*.⁴² A törvényszék tagjait nem az *album iudicumból* választották sorsolás útján – miként ezt a *quaestió*s eljárás esetén szokásban volt⁴³ –, hanem az elnöklő *praetor* személy szerint válogatta össze a résztvevőket, ami azon gyanút erősítette meg, hogy a bírák eleve elfogultak lesznek Clodiusszal szemben.⁴⁴ Ezen okból Fufius Calenus *tribunus plebis* vétót emelt a M. Piso által előterjesztett vád ellen.⁴⁵ Az ügy a nép elé került, Clodius ellenfelei közül itt hárman – Cato, Favonius és Hortensius – léptek fel igen határozottan, majd ismét összehívták a *senatust*, és Fufius Calenus ellenállását leszerelvén elhatározták, hogy az eredetileg is tervezett módon fognak eljárni – erről

³³ Latte 230.

³⁴ Vell. 2, 45, 1; Plut. *Cic.* 28; *Caes.* 9; Suet. *Iul.* 6, 2; App. *civ.* 2, 14, 52; Dio Cass. 37, 45; Liv. *perioch.* 103.

³⁵ *Cic. har. resp.* 44; Plut. *Cic.* 28, 2; *Caes.* 10, 1; Iuv. *Sat.* 6, 337.

³⁶ Suet. *Iul.* 74, 2; Schol. Bob. 89, 26.

³⁷ *Cic. Att.* 1, 13, 3; Schol. Bob. 89, 23. Az *instauratio* intézményéhez lásd Latte 250; a Vesta-kultuszhoz H. Hommel: *Vesta und die frühromische Religion*. ANRW I. 2. 397; W. Pötscher: *Hestia und Vesta. Eine Strukturanalyse*. Athlon. Satura Grammatica in honorem. T. R. Adrados. Madrid 1987. II. 743.

³⁸ Q. Cornificius nem túl esélyesen pályázott a 63-as esztendő *conulatusára*, Cicero nem sorolta a *nostri* közé (vö. *Cic. Att.* 1, 13, 3.).

³⁹ *Cic. Att.* 1, 13, 13. A *virgines Vestales* és a *pontifices* i. e. 69-ben történt közös fellépéséhez lásd Macr. *Sat.* 3, 13, 11.

⁴⁰ J. P. V. D. Baldson: *Fabula Clodiana*. Hist. 15. 1966. (a továbbiakban: Baldson) 67.

⁴¹ *Cic. Att.* 1, 13, 3; Plut. *Caes.* 10, 8–10; Suet. *Iul.* 6, 2. 74, 2; App. *civ.* 2, 14, 52; Dio Cass. 37, 45. Caesar eljárásának motívumait itt homály fedi, nem deríthető ki, hogy vajon Clodiust mint politikájának jelentős eszközét nem akarta-e kiengedni a kezéből, vagy pedig úgy vélte, hogy a *pontifex maximus* méltósága kívánja meg, hogy egy ilyen helyzetben elváljon – komolyabb gyanúval nem illetett – feleségétől.

⁴² *Cic. Att.* 1, 13, 3.

⁴³ A *quaestió*s eljáráshoz lásd L. Fascione: 'Crimen' e 'quaestio ambitus' nell' età repubblicana. Milano 1984; W. Kunkel: *Quaestio*. In: Kleine Schriften. Weimar 1974.

⁴⁴ Baldson 69.

⁴⁵ *Cic. parad.* 4, 32.

értésítette Cicero Atticust február 13-án.⁴⁶ A következő *senatusi* ülésen Fufius két javaslatot tett: egyrészt arra vonatkozóan, hogy Clodius ügyében tartsák meg a pert, másrészt hogy a bírák sorsolás útján jelöltesse ki.⁴⁷ Az első javaslat elfogadásra talált, a másodikat elutasították⁴⁸, a *senatus* Fufiust bízta meg, hogy terjessze a vádat a nép elé; Cicero szerint ez azért történt, mert Hortensius és köre teljességgel biztos volt abban, hogy Clodiust bármely bíróság elítélné.⁴⁹ A vádemelés tehát valamikor 61. március 15-e előtt megtörtént. Magáról a perről igen keveset tudunk, a vádat hárman adták elő, három Cornelius Lentulus: L. Cornelius Lentulus Crus, L. Lentulus Cornelius Lentulus Niger (*flamen Martialis*) és Cn. Cornelius Marcellinus.⁵⁰ A vád ellen Clodius azon alibit kívánta igazolni, hogy a Bona Dea-szertartás napján nem Rómában, hanem Interamnában volt. Ezen alibit megdöntendő tanúként lépett fel számos a Bona Dea-ünnepen részt vevő *matrona*, köztük Caesar anyja, Aurelia és Caesar nővére, Iulia is.⁵¹ Cicero hasonlóképp tanúvallomást tett arról, hogy a szertartás napján Clodius meglátogatta Rómában – egyes források⁵² szerint e látogatás a botrány előtt három órával (azaz késő este)⁵³, más értelmezések⁵⁴ szerint a reggeli *salutatio* alkalmával történt.⁵⁵ Clodiust végül felmentették; a per illetén kimenetelének több okát valószínűsíthetjük: nem zárható ki, hogy a bíróság tagjait megvesztegették, a pénz feltehetően Crassustól származott (fejenként három-négyszázezer *sestertius* kaphattak az esküdtek)⁵⁶ – mind Catulus⁵⁷, mind pedig Cicero utalt ezen lehetőségre.⁵⁸ A vesztegetés lehetősége mellett felmerülhet az esküdtszék félelme⁵⁹, és a kétség azt illetően, hogy Aurelia mennyire volt képes pontosan felismerni Clodiust.⁶⁰ Minthogy a per nem Cicero kívánsága szerint dőlt el, és tanúvallomása révén Clodiusban halálos ellenségre tett szert, ami további pályafutására nézve tragikus fordulatot – száműzetést – jelentett⁶¹, érdemes rávillantani azon motívumokra, amelyek Cicero a perben való ilyen határozott fellépésre indították. Cicero maga eljárásának önzetlen és pusztán morális okait hangsúlyozza⁶², azonban a szertartás megzavarásáról Atticusnak írott első híradása nem mentes bizonyos cinikus felhangtól.⁶³ A Clodiusszal szembeni fellépést a Catilina elleni harc egyik (utólagos) állomásának tünteti fel, s átfedéseket vél felfedezni a 63-as Catilina-összeesküvést és a Bona Dea-

⁴⁶ Cic. *Att.* 1, 14, 5.

⁴⁷ W. J. Tatum: *Cicero and the Bona Dea Scandal*. CPh 85. 1990. (a továbbiakban: Tatum) 206.

⁴⁸ Baldson 70.

⁴⁹ Cic. *Att.* 1, 16, 2. 4–5; J. Spielvogel: *Clodius P. Pulcher – eine politische Ausnahmeerscheinung der späten Republik?* Herm. 125. 1997. (a továbbiakban: Spielvogel) 60.

⁵⁰ Baldson 71.

⁵¹ Schol. Bob. 89, 26.

⁵² Cic. *Att.* 1, 16, 2; 2, 1, 5.

⁵³ Ebben az esetben Clodius alibije igen kevésbé plauzibilis és átgondolt.

⁵⁴ Schol. Bob. 85, 29; Quint. *inst.* 4, 2, 88.

⁵⁵ Feltételezve, de meg nem engedve Clodius alibijének hitelességét (amit C. Causinius Schola, interamnai vendégbarátja igazolt), a kb. 140 km-es utat Rómából lóháton egy nap alatt megtehetette volna.

⁵⁶ Schol. Bob. 86, 30; 91, 25.

⁵⁷ Cic. *Att.* 1, 16, 5; Dio Cass. 37, 46, 3.

⁵⁸ Cic. *Att.* 1, 16, 5.

⁵⁹ Fronto 22–26.

⁶⁰ Baldson 72.

⁶¹ Ilyen tekintetben Cicero mellett a Bona Dea-per másik vesztese Pompeia volt, ugyanis a botrány jó ürügyet szolgáltatott Caesarnak, hogy megszabaduljon (egyébként Clodiusszal folytatott *liaisonnal* nem gyanúsítható) feleségétől.

⁶² Cic. *Att.* 1, 18, 2.

⁶³ Cic. *Att.* 1, 12, 3.

perben Clodius támogató elemek között.⁶⁴ Ezen magyarázat azonban annyiban nem tűnik kielégítőnek, hogy Clodius Catilinának – amint látni fogjuk – régi személyes ellensége volt, és maga nem vett részt az összeesküvésben.⁶⁵

Plutarkhos⁶⁶ a következőket jelöli meg annak okaként, hogy Cicero Clodiusra nézve terhelő tanúvallomást tett a Bona Dea-perben: Cicerót felesége, Terentia bírta rá ezen lépésre, akinek gyűlölete nem is annyira Clodius, mint inkább annak nővére, Clodia ellen irányult, minthogy Clodia állítólag azt akarta, hogy Cicero váljék el Terentiától, és őt, Clodiát vegye el feleségül. Cicero tanúvallomásával Terentia meg akarta rontani a viszonyt, hogy e lépésre ne kerülhessen sor, Cicero pedig tisztázni akarta magát a gyanú alól. Plutarkhos maga is csupán mint szóbeszédet említi e lehetőséget, és jelentős részt a modern kor kutatói is ennek megfelelően utasították el e verziót.⁶⁷ Ennek ellenére érdemes egy vizsgáló pillantást vetni e magyarázatra is. Plutarkhos Clodiának Ciceróval kapcsolatos szándékát a 61-es évre datálja. A Plutarkhos által jelzett kronológia olykor igen bizonytalan, ám az esemény, amelyről beszámol, gyakorta történeti tény az időpont hibás meghatározása ellenére is.⁶⁸ A történet valósabb fényben tűnik fel, ha nem a 61-es, hanem 63-as évben kíséreljük meg elhelyezni. Az ekkor tájt kötött és tervezett politikai házasságok sorát végigtekintve⁶⁹ 63 végére tehetjük a Clodia és Metellus Celer között létrejövő frigyét.⁷⁰ Ezzel Metellus Celer bekerült az *optimates* körébe, és Pompeius ellenfelének, Lucullusnak veje lett. Nem zárható ki, hogy az *optimates* pártja tudatosan igyekezett Pompeiustól főbb támogatóit elidegeníteni. Cicero 63-ban lépéseket tévén a *populares* ellen politikailag számottevő emberré vált az *optimates* szemében – elképzelhető, hogy ekkor próbálkoztak meg elérni, hogy Cicero váljon el Terentiától, és vegye nőül Clodiát. S ha ezt követően a Ciceróval kötendő, politikailag ígéretes házasságot nem sikerült nyélbe ütni, úgy megelekedtek Metellus Celerrel; Cicero valószínűleg nem akarta felrúgni házasságát bizonyos időleges politikai előnyökért, s nem tekintette a római előkelő körökben szokásos házassági praxist politikai ütőkártyának.⁷¹ Ám ha e hipotézist nem is fogadjuk el, Plutarkhosnak azon gondolata, miszerint Cicerót Terentia vette rá a Clodius elleni tanúzásra, egyáltalában nem tűnik légből kapottnak, ha a két családnak egy korábbi összezapását tekintetbe vesszük.⁷² A Terentia és Clodius közötti gyűlölség 73-ból ered, amikor Clodius Catilinát Fabiával elkövetett *incestummal* vádolta (Fabia Vesta-papnő volt, és Terentia féltestvére). Catilinát – Catulus segítségével köszönhetően – felmentették, ám az eset Fabia, s ezáltal Terentia családjának hírnevét igencsak megtépázta. Az esetről néhány hely áll rendelkezésünkre, így például Sallustius tényként említi az *incestumot*⁷³, és Cicerónál is találhatunk egy erre vonatkozó utalást.⁷⁴ Feltehetően lökést adott Cicerónak a Catilina elleni fellépésre a 63-ban az akkori *consul*, Cicero házában, Terentia vezetésével megtartott Bona Dea-

⁶⁴ Cic. *Att.* 1, 14, 5.

⁶⁵ D. F. Epstein: *Cicero's testimony at the Bona Dea Trial*. CPh 80. 1986. (a továbbiakban: Epstein) 230.

⁶⁶ Plut. *Cic.* 29, 2-3.

⁶⁷ Baldson 72; I. Weinstock: *Terentia*. Nr. 95. RE 4 A 1934. (a továbbiakban: Weinstock) 711.

⁶⁸ A. T. Dorey: *Cicero, Clodia, and the pro Caelio*. In: *Greece and Rome II*. 5. 1958. (a továbbiakban: Dorey) 179.

⁶⁹ Pompeius ekkor tájt vált el Muciától, és vette el Caesar leányát, Iuliát; Caesar a Pompeiától való válás után 59-ben Calpurniát vette nőül, 62-ben Pompeius pedig felajánlotta Catónak, hogy házasodjék be a családjába. Vö. Plut. *Cato min.* 30; *Pomp.* 44.

⁷⁰ 62 elején írott levelében Cicero Clodiát Metellus Celer feleségéként említi. Vö. Cic. *ad fam.* 5, 2, 6.

⁷¹ Dorey 179.

⁷² Epstein 232.

⁷³ Sall. *Cat.* 15, 1.

⁷⁴ Cic. *tog.* 82.

szertartás, ugyanis a Catilina-összeesküvés⁷⁵ résztvevőit már letartóztatták ugyan Rómában, ám Cicero még nem döntött a sorsuk felől. A Bona Dea-ünnepet ülő *matronák* látták az oltárt fellángolni, ami *prodigiumnak*⁷⁶ számított, amit az ünnepen részt vevő Vesta-szüzek és Terentia arra értelmeztek, hogy a *pax deorumot* helyreállítandó Cicerónak határozottan kell fellépnie az összeesküvőkkel szemben.⁷⁷ A papnőket és Terentiát valószínűleg a Catilina által reputációjára nézve megcsúfolt Fabián esett szégyen is tüzelhette.⁷⁸ (Azon értelmezési kísérlet, amely szerint a Bona Dea-ünnep 62-es meggyalázása Clodius politikai válasza lett volna arra, hogy a 63-as ünnepet Cicero befolyásolására használta fel⁷⁹, nem tűnik megalapozottnak⁸⁰, egyrészt mert Clodius nem tartozott Catilina hívei közé, másrészt pedig mert nehezen tételezhető fel, hogy ilyen tudatos politikai koncepcióval rendelkezett volna.) Mind a Clodiával való házasság feltételezett terve miatti féltékenység hipotézise, mind a Fabiának Catilina és Clodius általi megszégyenítése miatt érzett gyűlölet ténye egyértelműen jelzi, hogy Terentia nem csekély befolyást gyakorolt Ciceróra a Clodius⁸¹ ellen teendő tanúvallomást illetően. Clodius is Terentiára kívánta hárítani Cicero fellépésének felelősségét, legalábbis 58-ban *tribunus plebisként* azzal áltatta Cicerót⁸², hogy ne meneküljön el Rómából, és így bosszúját jobban kiélvezhesse.⁸³ (Caesar ugyan felajánlott Cicerónak egy *legatusi* posztot, hogy elhagyhassa Rómát; nem tisztázott, hogy ez Clodiusnak *tribunusszá* választása előtt⁸⁴ vagy után⁸⁵ történt-e, ő azonban – noha tisztában volt a veszéllyel – nem távozott.)⁸⁶ A következmények, amelyeket sem Cicero, sem Terentia nem sejtettek, kellően ismertek. Clodiust 58-ban *tribunus plebisszé* választották; ehhez őt egy *plebeius* családnak kellett adoptálnia, ami Caesarnak mint *pontifex maximus*nak hozzájárulásával meg is történt, és a következő törvényjavaslatot terjesztette elő: mindazokat, akik római polgárt bírósági eljárás nélkül végeztettek ki, törvényen kívül kell helyezni. E törvényt (amelyet visszaható hatállyal hoztak!) személy szerint Cicero ellen irányult, aki a Catilina-összeesküvés során bírósági eljárás nélkül, ám *senatusi* jóváhagyással végeztette ki a Tullianumban Catilina öt cinkosát.⁸⁷ Cicero száműzetésbe ment és porig rombolt palatinusi villája helyén Clodius Libertas istennőnek állíttatott templomot.⁸⁸ Ahogy Trencsényi-Waldapfel megjegyzi: “A világtörténelemben nem ez volt az első, s nem is utolsó visszaélés a szabadság nevével, de bizonyára egyike volt a

⁷⁵ Az összeesküvéshez lásd Havas L.: *Cicero Catilina elleni első beszéde*. Auct. Lat. I. Budapest 1967. 5.

⁷⁶ A *prodigiumokról* általában lásd C. Zinten: *Prodigium*. Der Kleine Pauly. München 1979. IV. 1151.

⁷⁷ Plut. *Cic.* 20, 1–3.

⁷⁸ Weinstock 711.

⁷⁹ H. Benner: *Die Politik des P. Clodius Pulcher*. Stuttgart 1987. 37; W. Will: *Der römische Mob*. Darmstadt 1991. 48; Ph. Moreau: *Clodiana Religio. Un procès politique en 61 av. J.-C.* Paris 1982. 15.

⁸⁰ Spielvogel 59.

⁸¹ Clodiusnak Cicerónál tett reggeli *salutatiója* nem jelent kettejük között baráti viszonyt, csupán annyit, hogy még nem váltak nyíltan ellenségekké (Epstein 234.), a *salutatio*n nem csak barátok és párthívek vettek részt (Cic. *Att.* 1, 18, 1; *ad fam.* 9, 20, 3.).

⁸² Plut. *Cic.* 30, 1–3.

⁸³ Epstein 234.

⁸⁴ Cic. *Att.* 2, 18, 3. 19, 5.

⁸⁵ Dio Cass. 38, 15, 2.

⁸⁶ Cic. *prov.* 41–42.

⁸⁷ I. L. Uttchenko: *Cicero*. Berlin 1978. 121; Trencsényi-Waldapfel I.: *Cicero*. Budapest 1959. (a továbbiakban: Trencsényi-Waldapfel) 43.

⁸⁸ A templom Clodius általi botrányos felszenteléséről lásd Th. Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest 1995. 65.

legvisszatartóbbaknak.”⁸⁹ Minthogy a Bona Dea-perben tett tanúvallomás 58-ban beálló végzetes következményeit sem Cicero, sem Terentia⁹⁰ nem tudhatta előre, eljárásuk nem tekinthető következetlennek, hogy a 61-es perben megkíséreljenek elégtételt venni a Fabián keresztül az egész családot 73-ban ért sérelemért.

III. Cicero a beszéd kezdetén mintegy sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy a bírának még az ünnepnapon sem jut osztályrészül pihenés⁹¹, s nem nézhetik az éppen akkor folyó színházi előadást. A szónok tehát saját színházi előadást, komédiát rendez nekik⁹², amelyeknek központjába a vád forrásaként meghatározott Clodiát⁹³ állítja. Ezzel elsősorban nem a vádlott személyét igyekszik a bírák szemében rokonszenvenné tenni, hanem az ellenfél mozgatórugójára, az *opes meretriciae* irányítja a figyelmet⁹⁴, s az pedig a hallgatók számára nem lehet kétséges, hogy ki áll a *meretrix* kifejezés mögött: a Dio elleni gyilkossági kísérlet vádjának fő tanúja, a ledér életviteléről ismert római vígözvegy, Clodia Metelli. A tényleges vádpontokra (*de vi*) adandó válasz előtt szükségesnek látja, hogy a Caelius kárára koholt gyalázkodásokra feleljen.⁹⁵ A *vita ante actára* vonatkozó részből⁹⁶ a következő fő vádpontok olvashatók ki: Caelius vétett a *pietas* és a *fides* ellen, nem tanúsított apja iránt kellő tiszteletet⁹⁷, és Calpurnius Bestiával szemben sem járt el megfelelően, amikor törvény elé idéztette;⁹⁸ a *luxuria*⁹⁹, amelyet mind Herennius, mind pedig Clodius Caelius szemére vetett;¹⁰⁰ ifjúkori kicsapongó életmód;¹⁰¹ politikai természetű megjegyzések: a Catilinához fűződő baráti viszony;¹⁰² állítólagos részvétel az összeesküvésben¹⁰³, *crimina ambitus*¹⁰⁴, és a *pontifexi* választásoknál támadás egy *senator* ellen.¹⁰⁵ (A vádak csoportosítása tetszőleges lehet, azonban sorrendjük jórészt követik Caelius életútját.)¹⁰⁶ A harmadik rész¹⁰⁷ a Dio elleni merényletet tárgyalja, ezt Clodia azon kijelentésével támasztja alá a vád, hogy Caelius tőle pénzt szerzett, hogy Luceius rabszolgáit megvesztegesse, majd pedig megpróbált tőle mint terhelő tanútól megszabadulni.¹⁰⁸ Clodia e két kijelentését önálló vádpontként taglalja¹⁰⁹, az *aurum*¹¹⁰ és a *venenum*¹¹¹ vádakát külön-külön cáfolja meg.¹¹² Cicero egyik

⁸⁹ Trencsényi-Waldapfel 43.

⁹⁰ Cicero száműzetése idején Clodia nem szűnt meg Terentiát üldözni, (Cic. *Cael.* 50.), így az végül a Vesta-szüzeknél volt kénytelen menedéket kérni (Cic. *Att.* 14, 2, 2.).

⁹¹ Cic. *Cael.* 1.

⁹² Gotoff 123.

⁹³ Cic. *Cael.* 2.

⁹⁴ Cic. *Cael.* 1.

⁹⁵ Cic. *Cael.* 3.

⁹⁶ Cic. *Cael.* 3–22.

⁹⁷ Cic. *Cael.* 4. 18.

⁹⁸ Cic. *Cael.* 26.

⁹⁹ Cic. *Cael.* 4. 17.

¹⁰⁰ Cic. *Cael.* 27.

¹⁰¹ Cic. *Cael.* 6–14.

¹⁰² Cic. *Cael.* 10–14.

¹⁰³ Cic. *Cael.* 15.

¹⁰⁴ Cic. *Cael.* 16.

¹⁰⁵ Cic. *Cael.* 19.

¹⁰⁶ Heinze 214.

¹⁰⁷ Cic. *Cael.* 51. 69.

¹⁰⁸ Cic. *Cael.* 63.

¹⁰⁹ Cic. *Cael.* 51.

¹¹⁰ Cic. *Cael.* 51.

¹¹¹ Cic. *Cael.* 56.

¹¹² Stroh 260.

világosan érzékelhető célja, hogy a per politikai felhangjait lehetőség szerint tompítsa, többek között ezért nem helyezi a Dio ellen elkövetett támadást előtérbe. A *crimen veneni* kellően ismert, Clodia mellett feltehetően mások vallomása is rendelkezésre állott azon pontban, hogy Caelius megkísérelt mérget átadni Clodia rabszolgáinak. (Érdekes módon Cicero az egész beszéd során nem nyújt más verziót e történet helyett, hanem megelégszik azzal, hogy az ellenfél előadásának következetlenségeit nevetségessé tegye, s hangsúlyozza azt, hogy a *corpus delicti* nem áll rendelkezésükre. Ezzel ugyan nem oszlatja el teljességgel a gyanút Caeliusról, de legalább ki tudja ragadni e momentumot eredeti kontextusából.)¹¹³

Számos lényeges kérdés vetődik fel a beszéd középső részében:¹¹⁴ a *de vita* – vagy *de moribus* – paragrafusok végeztével a szónok a tényleges vádpontokra irányítja tekintetét. A Dio ellen elkövetett orgyilkosságot néhány mondattal letudja, utal arra, hogy a gyilkosság szerzője Ptolemaios király volt, akinek az elkövetéshez az időközben felmentett Asicius szolgált eszközül – ezért nem vetülhet Caeliusra a gyanú árnyéka sem.¹¹⁵ Ezt követően hirtelen visszatér a Caelius életvitele ellen felhozott kifogásokhoz (*deliciarum obiurgatio*)¹¹⁶; a kisebb horderejű szabadosságok esetén liberális álláspontra helyezkedik úgy vélvén, hogy az ifjúságnak joga van ahhoz, hogy kitombolja magát, amíg azzal komolyabb kárt nem okoz¹¹⁷, a súlyosabb esetekben pedig arra kéri a bírakat, hogy tegyenek különbséget a tárgy (*res*) és a vádlott (*reus*) között, azaz vegyék észre, hogy a felhozott kifogások a korabeli fiatalságot érintik általában, és nem konkrétan Caeliust.¹¹⁸ Majd egy határozott *crimen luxuriaere* tér át: a Clodiától szerzett pénz igen bensőséges kapcsolatra enged következtetni, ami viszont keserű szakítással ért véget.¹¹⁹ Az első pillantásra logikus folytatás (egyfelől tagadhatná e szerelmi kapcsolat létét, másfelől pedig annak hirtelen megszakadása miatt mindenestül kétségbe vonhatná a két *crimen* hitelességét) helyett Cicero más utat választ: a következőekben¹²⁰ Clodia tanúvallomásának hitelességét vonja kétségbe azon az alapon, hogy mint elhagyott és féltékeny szerető nem képes elfogulatlanul megítélni Caeliust. (Ezzel anticipálja az *argumentatióba*¹²¹ tartozó tárgyat – *de vi* –, ami által a *vis* és a *luxuria* egymásba átcsapóan változik a 23–50. paragrafusban: 23–24. *vis*, 25–31. *luxuria*, 32–36. *vis*, 37–50. *luxuria*, 51. *vis*).¹²²

E ponthoz kapcsolódik Heinze kiváló megfigyelése, miszerint a vád konstrukciója elsősorban és kizárólag Clodia tanúvallomására épül, így hát nem ronthatta le ennek hitelét azáltal, hogy Clodiát mint Caelius elhagyott szeretőjét állítja elének; következésképpen e kapcsolatot csak Cicero hozhatta fel a perben.¹²³ Caeliust tehát oly váddal szemben védte meg (hiszen a Clodia-*liaison* már nem oly általános, mint a felemlített *amores* és *libidines*), amelyet senki nem hozott fel ellene.¹²⁴ Mindez annál is inkább helyesnek tűnik, mert nincsen az egész *pro Caeli*óban egyetlen olyan pont sem,

¹¹³ Stroh 261.

¹¹⁴ Cic. *Cael.* 23–50.

¹¹⁵ Cic. *Cael.* 24.

¹¹⁶ Cic. *Cael.* 27.

¹¹⁷ Cic. *Cael.* 28.

¹¹⁸ Cic. *Cael.* 29–30.

¹¹⁹ Cic. *Cael.* 31.

¹²⁰ Cic. *Cael.* 32–36.

¹²¹ Cic. *Cael.* 51–69.

¹²² Stroh 266.

¹²³ Heinze 228.

¹²⁴ Heinze 245.

ahol Cicero Clodia és Caelius szerelmi viszonyát köztudomású ténynek tételezné fel a hallgatóság körében; számos helyen emleget bizonyos általánosan elterjedt híreszteléseket külön-külön mindkét személy szexuális élete kapcsán, ám a kettejük közti kalandot illetően soha. Így tehát Clodia és Caelius egyenként is szabados életvitelét Cicero hozza egy nevezőre és költ köztük kapcsolatot.¹²⁵

A szituációt egy Cicerónál kevésbé zseniális védő a következőképp aknázza volna ki: elsőként a *crimen luxuriae* jelentőségét csökkentené, s rámutatna a vádak meglehetősen általános voltára és az ifjúságnak a könnyed életvitelre való jogára, másodikként pedig Clodia hitelét vonná kétségbe – ami talán nem is volna oly nehéz, hiszen 56-ban már a nép körében meglehetősen elterjedtek voltak a fivérével, Clodiusszal állítólagosan folytatott vérfertőző kapcsolatáról szóló gúnyversek¹²⁶ –, s ezáltal megkérdőjelezné, hogy komoly hitelt tulajdoníthat-e egy római bíróság egy *meretrix* tanúvallomásának. Ezen – mind mondottuk – Cicerónál kevésbé zseniális szónok a következő nehézségekkel találná magát szembe. Hogyan mérhet két mércével, azaz miért oly elnéző Caelius, és miért oly szigorú Clodia ledér életvitelével szemben? (Tény, hogy amíg Caelius csupán fiatal lovag, addig Clodia egy *consul* özvegye, ám a beszéd esetlegesen hiteltelenné válhatna e kettősség által.) Ha Clodia – pontosan életvitele miatt – nem is volna túlságosan hitelesnek számító tanú, ez még nem adna okot arra, hogy feltétlenül hazudjon. És egyáltalában miért lett volna kapható arra, hogy Caelius ellen hamis vallomást tegyen?¹²⁷ Cicero briliáns konstrukcióval húzza ki az esetleges ellenvetések méregfogát: hogyan is állna a dolog, ha Clodia Caelius szeretője lett volna? A Caeliusszal szembeni morális averziók élet éppenséggel elveszi azon tény, hogy egy Clodia-féle nővel *adulterium* nem is lehetséges, hiszen ez az *amores meretricii* közé sorolható. Ezzel pedig egy csapásra megoldódik a Clodia tanúvallomásának okára vonatkozó kérdés: az elhagyott szerető bosszúért liheg, s ezért tesz hamis vallomást, tehát az nem értékelhető. Ugyanakkor első látásra nem áll túlságosan nagy háttér Cicero rendelkezésére, hogy létrehozza a Caelius és Clodia közti szerelmi viszonyt: mindketten a Palatinuson laknak, és nem éppen aszkétikus életvitelükről nevezetesesek. A szónok azonban talál még egy pontot: a vád állítása szerint Clodia pénzt adott Caeliussnak, aki később meg akarta Clodiát mérgezni (*aurum et venenum*); Cicero – kézenfekvőnek tűnő – konstrukciója szerint mindegyik csak egy igazán bensőséges kapcsolat és egy viharos szakítás miatt került sor. Ám a dilemma még így is nehezen oldható fel: vagy igazak a vád állításai, és akkor Caelius bűnös a Dio elleni merényletben, vagy ha nem igazak, akkor nem hozható létre a Caelius-Clodia *liaison*. Cicerónak tehát fel kell mentenie a vádlottat (*luxuria*), és hiteltelenné kell tennie Clodia vallomását (*vis*). Ha kettejük viszonya széles körben ismert lett volna, úgy Cicerónak a *luxuriáról* szóló pontot a *de vita ac moribus* részben, a Clodia elleni támadást a *crimen de vi* részben kellett volna elhelyeznie, így azonban a *crimina auri et veneni* pontokban foglalkozik Clodia hitelével, s építi fel és manipulálja a Clodia-Caelius viszonyt.¹²⁸

Tekintsük át, hogyan hozza létre e kapcsolatot a szónok! A beszéd elején¹²⁹ Clodiát még nem nevezi meg, csak az *opes meretriciaet* említi, amelyre jól – és felcsigázóan – rímel

¹²⁵ Stroh 272. (Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Clodia és Caelius ne folytathattak volna titkos szerelmi viszonyt, csupán azt teszi világossá, hogy az semmiképpen sem lehetett Róma-szerte ismert.)

¹²⁶ Cic. *ad. Q. fr.* 2, 3, 2.

¹²⁷ Stroh 274.

¹²⁸ Stroh 275.

¹²⁹ Cic. *Cael.* 1. skk.

az *intolerabilis libido* és a *nimis acerbum odium*.¹³⁰ Amikor Caeliusnak a Palatinusra költözését említi, már világosabban fogalmaz:¹³¹ “Ehelyütt én is elmondhatom, amit a kiváló férfit, M. Crassus midőn Ptolemaios király jövetelét felpanaszolta, kevéssel azelőtt mondott: ‘Bárcsak Pelion ligetében (a hajó) ne...’ s még tovább is idézhetném a verset: ‘Ugyanis akkor az úrnő bolygva ...’ okoz nekünk gondot ‘Medea sajtó szívvel, kegyetlen szerelemtől megsebezve.’” Cicero itt az ismert Medea-motívumot használja fel, ami a per során már néhányszor előkerült, hiszen Atratinus Caeliust *pulchellus Iasonnak* nevezte, s utalt a kölcsönzött arany kapcsán az aranygyapjú történetére,¹³² Caelius pedig *Pelia cincinnatus*nak titulálta Atratinust.¹³³ Tovább is fűzi a gondolatot: “*e palatinusi Medea s e költözés voltak ezen ifjú számára minden rossznak vagy még inkább minden szóbeszédnek okai.*” A pénz és mérég motívumot (*duo sunt autem crimina, auri et veneni*) a *luxuria* tárgykörébe utalja, s ebből kíván Clodia és Caelius kapcsolatára következtetést levonni. Ha ezt azonban *expressis verbis* kimondaná, úgy elismerné, hogy a vádak igazak.¹³⁴

Az ellenfél vádpontjait Cicero egy *ut dicitur* kitételrel megismétli, ám csak annyiban engedi őket valósnak és igaznak feltűnni – helyesebben függőben tartja a rájuk adandó választ –, amennyiben céljainak megfelel.¹³⁵ Itt idézi meg az alvilágból Appius Claudius Caecust (*proso-poiia*) – ami semmiképpen nem a *genus grandé*hez tartozó eszköz¹³⁶ jelen esetünkben¹³⁷, hanem komikus momentumokban¹³⁸ nem szükölködő fogás –, hogy az ősi római erényeket összevethesse Clodia életvitelével. Látszólag ez nem szolgálja a védelmet, hiszen a megidézett ős meg van győződve az *aurum et venenum* vád igazságáról¹³⁹, az agg *ensor* beszéde viszont immár egyértelműen beletáplálja a bírák fejébe Clodia és Caelius kapcsolatának tényét és Clodia romlottságát.¹⁴⁰

Ezt követően kerülhet sor Clodia tekintetében a *reprehensio testis*re, amely Clodiát mint féltékeny, elhagyott szeretőt mutatja be, Caeliusról pedig bebizonyítja, hogy nem *adulter*, vagyis házasságtörő, hanem csak *amator*, azaz szerető. Az előző szereposztásnak (előbb Cicero, majd Appius Claudius Caecus beszélt) megfelelően itt is maga a szónok, majd P. Clodius Pulcher nyilatkozik meg; ezzel Cicero a bizonyítási felelősséget jórészt áthárítja a két megidézett személyre. Cicero taktikája itt még világosabbá válik: “Ha a mérég és az arany vádja igaz, akkor Clodia Caelius szeretője volt – ha a szeretője volt, úgy tanúvallomása értéktelen, tehát a mérég és az arany vádja nem bizonyított.”¹⁴¹ Tehát a mérég és az arany vádja, amit Cicero foglalt így össze, hogy megalkothassa a *liaison*t, immáron feleslegessé vált, tehát el kell tüntetni, még hozzá feltűnés nélkül, hogy a bírák ne emlékezzenek arra, hogy milyen premisszákon alapult a következtetésük.¹⁴² A *crimina auri et veneni* beleolvadnak a *crimen luxuriae*be, és a beszéd további részében már így kerülnek említésre. A Clodius szájába adott beszédben már ténynek számít, hogy Clodia

¹³⁰ Cic. *Cael.* 2.

¹³¹ Cic. *Cael.* 18.

¹³² Münzer 136.

¹³³ Quint. *inst.* 1, 5, 61.

¹³⁴ Stroh 278.

¹³⁵ Cic. *Cael.* 30–32.

¹³⁶ Quint. *inst.* 12, 10, 61.

¹³⁷ K. Geffcken: *Comedy in the pro Caelio*. Leiden 1973. (a továbbiakban: Geffcken) 18.

¹³⁸ Így például az utalás Appius Claudius vakságára – Cic. *Cael.* 33.

¹³⁹ Cic. *Cael.* 33–34.

¹⁴⁰ Stroh 282.

¹⁴¹ Stroh 282.

¹⁴² Cic. *Cael.* 35.

Caelius szeretője – míg Appius Claudius csupán különféle gyanújelekből következtetett erre.¹⁴³ (A két szereplő informáltsága megfelel a hallgatók látszólagos tudásszintjének.) Clodius meglehetősen szabadosan részletezi a szerelmi viszonyt – s ezáltal Cicero halálos csapást mér Clodia vallomására.¹⁴⁴

A *pro Caelio* 30–36. paragrafusainak szerkesztésében több egymás mellett futó szálát láthatunk; a tartalom szempontjából: 30–32 hipotetikus következtetés az aranyból és a méregből a viszonyra és a szakításra (a beszélő itt Cicero), 33–34 a tényleges (immáron nem hipotetikus) következtetés, a beszélő Appius Claudius Caecus, 35 hipotetikus következtetés a viszonyból, és a szakításból Clodia vallomásának hiteltelenségére (a beszélő ismét Cicero), 36 tényleges következtetés Clodius által; a bizonyítás valódi célja tekintetében: 30–34 a viszony létének bizonyítása, 35–36 Clodia hitelének lerombolása; a színleg bizonyítandó tények szempontjából: 30–31 Caelius felmentése a *crimen luxuriae* alól, 32–36 Clodia hitelének lerombolása.¹⁴⁵ Ezek után megszabadítja Caeliust az *adulter* jellemzéstől, hiszen bizonyította, hogy Clodia nem római *matronához* méltó életet él, s így e nővel, egy *meretrix*szel nem lehet *adulteriumot* elkövetni. (Az erre vonatkozó pontokban¹⁴⁶ Cicero ugyan nem említi név szerint Clodiát, és az értékelés megfogalmazása is némiképp hipotetikus, ám később kimondja, hogy Clodia *meretricio more* él.¹⁴⁷) E válasszal a szerepeltett két atya gondolataira felel a szónok, ám abban mindkét apa egyetért¹⁴⁸, hogy a fiatalságnak mindig is engedélyezve volt bizonyos szabadosság, s e szabadosságnak része lehet a Clodia-féle nőekkel folytatott viszony is, ami az *amores meretricii* sorába tartozik.¹⁴⁹

Clodia jellemzésében a szónok Ennius *Medea exul* című tragédiájából idéz, s a tragikus alaphangú sorokat használja fel komikus hatás elérésére.¹⁵⁰ Így válik Caelius Iasonná, annak Clodia-Medea szomszédságába költözése mitikus utazássá, az elhagyott vígözvegy pedig varázslónővé.¹⁵¹ A 61–69. paragrafusban a tégely átadásának kalandját ábrázolja, már nem is annyira a komédia, mint inkább a *mimus* szellemében – a *mimusban* (s ez Clodiának mint *meretrix*nek a jellemzése szempontjából igen jelentős) prostituáltak léptek fel a színpadon.¹⁵² A *comedia dell' arte*-szerű, meghatározott történettel nem rendelkező *mimus* nem volt éppenséggel erkölcsnemesítő jellegű szórakozás, a *risus mimicus*ban kifejeződő hatást gyakorta obszcenitása által érte el. Tematikájának sarkalatos pontját képezte a házasságtörés és mérgezési kísérletek; ennek megfelelően jellemzi a fürdőben történeteket Cicero *obscenissima fabulaként*.¹⁵³ A *pyxis* átadását és megszerzését célzó történéseket *muliebre bellumként* ábrázolja, amelynek során Clodia *imperatrix* lesz, emberi pedig trójai falóban rejtőzködő *provincia*.¹⁵⁴ Clodia *meretrixként* való jellemzése¹⁵⁵ tökéletes ellentétet képez az otthonnak tisztaságát őrző engedelmes és

¹⁴³ Cic. *Cael.* 36.

¹⁴⁴ Stroh 284.

¹⁴⁵ Stroh 286.

¹⁴⁶ Cic. *Cael.* 38., 49.

¹⁴⁷ Cic. *Cael.* 57.

¹⁴⁸ Cic. *Cael.* 37.

¹⁴⁹ Stroh 289.

¹⁵⁰ Clodiát Medea mellett egy másik, nem éppen pozitív mitikus nőalakhoz is hasonlították, nevezetesen Clytaemnestrához, ám ezt a beszédben nem halljuk, így Cicero szájából a *quadrantaria Clytaemnestra* gúnynev Caeliustól származott. (Quint. *inst.* 8, 6, 53.)

¹⁵¹ Geffcken 15.

¹⁵² Lact. *inst.* 1, 20, 10

¹⁵³ Cic. *Cael.* 69.

¹⁵⁴ Geffcken 25.

¹⁵⁵ Cic. *Cael.* 49.

erkölcsös *matrona*¹⁵⁶ képével. Clodiának egész megjelenése és viselkedése *meretrix*hez illő, nem *mater familias*¹⁵⁷, ám *familiarisai* a rabszolgái és a fürdőmester¹⁵⁸, aminek kapcsán Cicero kétszer is utal a *quadrantaria* gúnynévre.¹⁵⁹ Plutarkhos szerint azért ragadt rá e titulus, mert szeretőitől egy *quadranst* kapott fizetségül¹⁶⁰, Caelius pedig *Quadrantaria Clytaemnestra* névvel illeti.¹⁶¹ Caeliust kéjnői segédlettel, *opibus meretriciis*¹⁶² támadják, Clodia tehát egyfajta *miles gloriosaként* vezeti seregét.¹⁶³

Cicero pályájának számos diadalmasabb és a történelmet inkább formáló pontja volt, ám – amint ez talán az itt megtett néhány utalásból is kitűnt – kevés olyan pillanata, amelyben szónokként ily csillogó színjátékot és zseniálisan felépített kompozíciót tárhatott a bírák elé, mint az 56-os év *Megalensiáján*. A beszéd eredménye nem maradt el, Caeliust természetesen felmentették, s a per nagyszerű alkalmat szolgáltatott Cicerónak arra, hogy – még ha csupán részint és pusztán verbálisan is – megtorolja Clodiusnak és Clodiának ellene sorozatosan elkövetett gazságait.

¹⁵⁶ CIL 1.1007. *Hospes, quod deico paullum est, asta ac pellege. Heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrae feminae: nomen parentes nominarunt Claudiam. Suom mareitum corde deilexit souo: gnatos creavit: horunc alterum in terra linquit, alium sub terra locat. Sermone lepido, tum autem incessu commodo. Domum servavit. Lanam fecit. Dixi, Abei.*

¹⁵⁷ Cic. *Cael.* 32. 57.

¹⁵⁸ Cic. *Cael.* 62.

¹⁵⁹ Cic. *Cael.* 62. 69.

¹⁶⁰ Plut. *Cic.* 29.

¹⁶¹ Quint. *inst.* 8, 6, 53.

¹⁶² Cic. *Cael.* 1.

¹⁶³ Geffcken 38.

Pokol Béla

Jegyzetek a transzatlanti uralmi rend kiépüléséről

A politikai akaratképzési formák főbb kategóriái az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején alakultak ki, és ma pártok, érdekegyesületek és a mozgalmak jelentik a bevett fogalmakat erre. Az átfogó társadalmi változások és a gazdasági-politikai szerveződések új viszonyai azonban azt jelzik, hogy ma már bővíteni kell e kategóriák körét. E tanulmányban az ezt célzó előzetes elemzések találhatóak és az új politikai akaratképzési szintnek alapul fekvő tőkés csoport szerveződések változásainak feltérképezése. Jelezni kell persze, hogy ez nagyrészt még munkaanyag, és csak egy sor további rendszeres monografikus feldolgozás elemzése után lehet e kérdéskört teljesebben körbejárni. E munkaanyag jellegét jelzi a címben a "jegyzetek" szó bevétele.

I. A globális politika szerveződései

A pártok, az érdekegyesületek és a politikai mozgalmak mellett mint újonnan létrejött, külön politikai akaratképzési formaként kell említeni a globális politikai szerveződések. Az 1970-es évek végére létrejövő globális gazdasági szerveződések és a pénztőke országhatárok közé szorított mozgásának felszabadulása új helyzetet teremtett a nyugati civilizációs kör társadalmaiban, és a korábbi évtizedekre jellemző keynesi kapitalizmus helyett a neoliberális-monetáris kapitalista társadalomszerveződés vált meghatározóvá (Gill 2001; van der Pijl 1984, 2001; a pénztőke 20. század elején játszott szerepéhez lásd Hilferding 1959). A szovjet blokk szétesése után az itteni országok, köztük Magyarország is, már ebbe az átalakult nyugati civilizációs körbe csatolódtak be. Az átalakult kapitalista szerveződés egyik legfontosabb eltérése a korábbtól abban áll, hogy az egyes államok társadalomszervező és ellenőrző szerepe visszahúzódott, és helyét egy sor helyen a piaci szervezés vette át. A piaci szerveződés erői pedig döntően globális szinten, az államok határait átszelve alakították ki működési mechanizmusait, és nemzetközi szervezetek illetve erre irányuló nemzetközi szerződések révén kiszabadították magukat az egyes államok ellenőrzése alól. Ez a változás egyrészt megnövelte azoknak a szerveződéseknek a szerepét, melyek már korábban is léteztek a globális tőkés csoportok együttműködési formáiként, másrészt újak jöttek létre. Nézzük meg közelebbről ezeket a szerveződések, és azt, hogy miért nem lehet besorolni ezeket egyszerűen az egyes országok politikai rendszereiben megtalálható formák (pártok, érdekegyesületek, mozgalmak) keretei közé.

A legfontosabb globális politikai szerveződések a davosi *Világgazdasági Fórum*, a New York központú *Trilaterális Bizottság*, a *Bilderberg Csoport*, a párizsi *Nemzetközi Kereskedelmi Kamara*, és a *Vállalkozók Európai Kereszttalaja* jelenti, de az ezek által szervezett több ezer milliárd dolláros pénztőke és velük összefonódó transznacionális vállalatbirodalmak mellett olyan kisebb "oldalágak" is ide tartoznak, mint a Soros-Alapítványok globális hálózata és az e körül kiépült sok-sok országot átfonó intézethálózatok, mint pl. a Nyílt Társadalom Intézet-hálózat. Ezeket a szerveződések nem lehet pártoknak tekinteni, nem lehet mozgalmaknak vagy érdekegyesületeknek sem, noha egyes részeik szervezésként ideiglenesen felhasználhatják e formákat is. Szerveződésük átfogó egésze azonban más logika alapján működik, és más összetevőik vannak, mint az előbb említett formáknak.

Alapvető jellemzőjük, hogy a nagy pénztőke felett rendelkezők szűk csoportjai szervezik, és az, hogy több országban együttesen építik ki forrásaikat és egyes részeit. *Vagyis míg a politikai akaratképzés többi formája a demokratikus elven, a meggyőzésen, és az így nyert tagságon, illetve szavazóbázison nyugszik, és így nyeri el erejét, addig ez a szerveződési forma közvetlenül a pénztőkék és az általuk ellenőrzött vállalkozói tőke erején, és ezen keresztül lép be a társadalom feletti ellenőrzésért folyó politikai küzdelmekbe.* Ebben az esetben tehát a politikai alrendszer elkülönülése csak részleges, és e szerveződési formánál az erőt nem a szavazatszerzés logikája adja, hanem a pénztőke maga, és ennek révén - a tömegmédiумok és a szellemi szektorok részleges uralása nyomán - szerzik meg a közvélemény támogatását, amennyiben egyáltalán szükséges ez a piaci ellenőrzésen túl. Kissé sematikus felrajzolva e szerveződések működését, azt lehet mondani, hogy a pénztőkés csoportok egyes tagjai, mintegy munkamegosztásként, a pénztőke és az ezzel összefonódott vállalkozási tőke operatív működtetése helyett e tőkés csoportok társadalomszervező feladataira szakosodnak, és a globális működtetéshez szükséges folyamatos egyeztető-tanácskozó tevékenységet látják el (Apeldoorn 2001). Az óriási tőkeerő lehetővé teszi, hogy a társadalomszervezéshez szükséges szakosított társadalomtudományi intézeteket (közgazdasági, politológiai szociológiai, alkotmányjogi stb.) működtessenek, alapítványaik köré szervezett ösztöndíjhálózatokat építsenek ki, és ezzel az egyetemi-tudományos szektor kutatói és professzori gárdájának egy részét bekapcsolják tevékenységük segítségébe. Mindezek mellett a tömegmédiумok nagy részének pénzügyi ellenőrzésük alá vonásával egy átfogó közvélemény-formáló gépezetet tudnak teremteni. Ezen az úton bizonyos fokig a demokratikus elven szervezett pártokat is az ellenőrzésük alá tudják vonni, mert tömegmédiумаik és véleményformáló segédcsapataik révén "szalonképtelenné" tudják tenni azt a pártot, illetve a pártoknak azokat a vezetőit, akik komolyabb módon veszélyeztetnék kormányra jutva a monetáris-neoliberális mechanizmusokon keresztül hegemoniájukat. A neo-gramscianus terminológiában ez a szerveződés a globális pénzoligarchia és az egyes országokban levő "organikus értelmiségi" csoportjainak együttesét jelenti, és a hétköznapi szóhasználatban a balliberális értelmiségi köröket értik e pénzoligarchia "organikus értelmiségi" csoportjai alatt.

E globális politikai szerveződések a monetáris-neoliberális kapitalizmus létrejöttének végső szakaszában, az 1980-90-es években elérték, hogy néhány nagy nemzetközi szervezet: a Világbank, a Valutaalap és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) olyan szabályozókat alakítsanak ki, melyek a globális pénzoligarchia működési feltételeit tükrözik, és az ezekkel szembeforduló államok formális szankciók kiszabása alá kerülnek. E mellett a transznacionális vállalatok termelésben és az élet többi területén játszott egyre növekvő szerepe hegemon pozíciót biztosít a globális pénzoligarchia csoportjainak. Ezentúl az, hogy egy-egy országból akadálytalan kivonulási lehetőségük van - és ez a termelés és az általuk szervezett szektorok jelentős működési zavaraihoz vezetne -, lebénítja a velük szembeni ellenállást (McMichael 1995; Ross 1995; Hellyer 1998) De a legtöbb európai és amerikai országban a tömegmédiумok és a véleményformálás eszközeinek e pénztőkés csoportok kezében összpontosulása amúgy is nehezíti a globális pénzoligarchia elleni fellépés megszervezését. E szerveződés csúcsán állnak az említett globális politikai szerveződések, a Bilderberg Csoport, a Trilaterális Bizottság, a Világgazdasági Fórum, és oldalágaik, mint a Soros-Alapítvány-ok és intézeteik hálózatai (lásd Peters 2000; Robinson/Harris 2000, magyar nyelven Drabik 2001, korábban Mills 1972). Az a párt vagy pártvezér, amely komolyabb mértékben veszélyeztetné hatalmi elképzeléseiket, a tömegmédiумok és az e körül szervezett szellemi körök (egyetemi emberek, írók, színészek, jogászok, humoristák stb.) segítségével mint szélsőséges, rasszista, populista stb. kerül ábrázolásra, és a közvéleményben így hiteltelenné téve esélytelenné válik a parlamenti vagy más választásokon. Az eddigi tapasztalatok szerint ez rendszerint az adott politikai párt vagy

annak megtámadott része marginalizálódásához vezet, és nem lesz esélye nagyobb parlamenti párttá váláshoz

A differenciálódott politikai logika és a demokratikus politikai formák - pártok, érdekegyesületek és mozgalmak - mellett tehát ezekre a politikai szerveződésekre is figyelni kell a politológiai elemzésekben. Ennek egyik előkérdése, hogy milyen főbb csoportok, összefonódások és ellentétek vannak az európai-amerikai tőkés szerveződésekben belül, és miként alakultak ezek az elmúlt évszázadban. A tanulmány további részében ehhez most Kees van der Pijl elemzését foglaljuk össze (lásd Pijl 1984), és egy további tanulmányban ezt majd Henry Coston nagy művének elemzéseivel a nemzetközi bankárcsaládok elmúlt háromszáz éves fejlődéséről, illetve Carroll Quigley-nek az angol-amerikai banktőkés csoportok politikai tevékenységéről szóló elemzésével szeretnénk ütköztetni (lásd Coston 1989; Quigley 1966).

II. Kees van der Pijl és a transzatlanti uralkodó csoportok

A neogramsciánus politikatudós 1984-ben dolgozta fel egy részletes monográfiában az 19. századi angol világalom átalakulásának folyamatát és az amerikai világalom dominancia létrejöttét az első világháború utáni évektől egészen az 1970-es évek végéig. Nézzük meg, hogy az ő elemzésében milyen főbb összefonódások és szembenállások rajzolódnak ki az európai-amerikai tőkésvilág szerveződésében.

Az angol tőke erőteljes befolyását az amerikai iparfejlesztésbe a nagy vasútépítések már az 1860-as évek végétől létrehozták. Ez óriási piacot jelentett az angol acélipar számára, és ezen túl is nagy profittal járó tőkebefektetéseket tett lehetővé a gyarmatbirodalomból felhalmozott angol tőke hasznosítására. Ennek szervezését eleinte a londoni Barings-bankház vezette, de az 1880-as évektől a new yorki J. P. Morgan vette át. Az ő felfutása 1871-től kezdődött, amikor apjától, egy Londonban székelő amerikai befektető társaság társtulajdonosától átvette tulajdonrészét, és a Drexler-család vagyonának kezelőjeként amerikai kormánykötvények elhelyezését kezdte koordinálni Európában. Korábban ez a frankfurti bankárcsoportok és képviselőjük Jay Cooke kezében volt, de az utóbbi bankcsődje után a szabadabbá vált területre sikeresen tudott betörni J. P. Morgan. Ezután átvette a New York-ban épülő központi vasút egyik vezetői helyét, és ennek részvényeit sikeresen tudta az angol befektetőknek eladni. Ezzel az amerikai államkötvények és a vasúti részvények európai forgalmazása terén közel monopolhelyzetbe került, és az ekkor felfutó vasútépítésekhez szükséges tőkemozgások fő szervezőjévé vált a new yorki bankháza, és ennek londoni testvérszervezete. Ezzel a tevékenységével és ennek további kiterjesztésével 1913-ra már az USA nem hivatalos központi bankja lett, és az ekkor létrehozott Federal Reserve System (Fed) tulajdonképpen ezt a státust vette el tőle, vagy pontosabban: mivel a Fed is a legnagyobb amerikai magánbankok tulajdonában volt, kellett megosztania J. P. Morgan-nak más bankházakkal az amerikai pénzügyrendszer kezelésében. Az ugyanebben az évben meghalt J. P. Morgan utódja az ifjabb J. P. Morgan, és a bankházban résztulajdonos Charles Lamont lett, akik az első világháború alatt az fő sürgetőik voltak az amerikai beavatkozásnak az angolok oldalán, és egyben az angolok felé - majd a világháború után a többi nagy kontinentális ország felé - a Morgan-bankház volt az egyik legnagyobb háborús hitelnyújtó, mindezt persze kormánygaranciával.

A Morgan-bankházzal és a körülötte csoportosuló más bankokkal az amerikai banktőke angol irányzata szerveződött meg, míg a németek irányában a Kuhn and Loeb-bankház volt a központi

szervező. Ennek tulajdonosai a német-zsidó bankárcsaládok, a Warburgok és a velük összefonódott Jacob Schiff bankárcsalád voltak, akiknek a tulajdonukban az egyik legnagyobb német bank, a Warburg-bank volt Hamburgban, és a franfurti bankárköroökkel összefonódva alkottak egy nagy pénzügyi hálózatot. De a német zsidó bankárköroökön túl is behatolt az Egyesült Államokba a német banktőke illetve az általa szervezett nagyvállalatok, és jellemző a gazdasági küzdelmekre, hogy a Morgan-Bankház 1892-ben azért alapította a General Electric Company-t, hogy a Henry Villard-ot, a Deutsche Bank és a Siemens amerikai képviselőjének pozícióit megingassák a felfutó villamosságai iparágban. (A Deutsche Bank - az utóbbi évszázadban folyamatosan a legnagyobb német bank, amely független tudott maradni a harcok ellenére az amerikai és az angol banktőkétől - eredetileg a romániai olajkitermelések és további olajüzletek révén halmozta fel tőkéjét az 1800 évek közepétől).

A Morgan-bankház angol és a Kuhn and Loeb-bankház német irányultságú pénzügyi-vállalkozói köreinek szembenállását és erőpozícióikat módosította, hogy az 1900-as évek elején a Rockefeller-csoport, amely az amerikai olajfeltárások és kitermelések központi vállalati birodalmának tulajdonosaként kevésbé a banktőkében, mint inkább a termelőtőke működtetésében volt jó ideig otthon, egy idő után a bankszektorba is beszállt, és a Chase Manhattan Bank megszerzésével - amely korábban a Kuhn and Loeb ellenőrzésében volt - egyik központi bankházzá is vált. Eközben a Kuhn and Loeb csoporttal összefonódva a Rockefeller-csoport az egyik legsikeresebb amerikai tőkéscsoporttá vált. Ez az erőcsoport-megoszlás egy új mozzanatot vitt be a Morgan-csoport angol és a Warburg-család német irányultsága és szembenállása mellé. A Rockefeller-csoport vezetői ugyanis ezekkel az alapvetően pénztőke-hátterű és szemléletű csoportokkal szemben a termelőtőke irányításával szocializálódtak, és így, míg a bankárszemléletben mindig a szabad tőkemozgás, liberalizálás és az állam visszaszorítása a központi követelés, addig a termelőtőke szemléletében a termeléshez szükséges stabilitás és kiszámítható keretek garantálására a nagyobb állami szerepvállalást és a szabadpiaci keretek korlátozását emelik ki. Ez a szemlélet fontos volt az 1930-as évektől a New Deal-féle irányváltásban, mely a korábbi amerikai állami politika szabadpiac-pártisága és liberalizmusa helyett az állami szerepvállalást és a szabályozott társadalmi állapotokat részesítette előnyben. Ezzel együtt a Rockefeller-csoport középpontba nyomulása a korábbi, tisztábban a banktőkéscsoportok uralta amerikai külpolitika angol irányultságát is csökkentette egy időre.

Az angol banktőke azonban nemcsak az amerikaival fonódott össze, hanem már korábban a holland pénzügyi csoportokkal is, és a holland banktőke nagymértékben részt vett a 19. századi amerikai iparfejlesztésekben és tőkebefektetésekben is. A nagy gyarmati háttérrel és innen hatalmas forrásokkal rendelkező holland pénzügyi csoportok már az angol gyarmatok forrásainak kiaknázásába is közösen szálltak be az angol csoportokkal, és ha az angol bankárköroök dominanciája mellett is, de ez a közös kiaknázás egészen az 1900-as évek közepéig tartott. Amszterdam volt a tőkekörforgás központja Anglia és India között, és később az angol-amerikai tőkekörforgásban is részt vett a London City mellett. Jellemző módon a holland banktőke egyáltalán nem vett részt a hazai holland iparfejlesztésben, és a sokkal nagyobb haszonnal járó gyarmati kereskedelemben vállalt szerepet, és amint a holland dominancia helyét az angol világhatalom vette át, törés nélkül tudott együttműködni az angol kereskedelmi és bankárköroökkel, illetve ezekkel együtt hozott létre multinacionális vállalkozásokat (pl. Royal Dutch Shell, vagy később az Unilever).

A francia pénzügyi köroök - eltérően az angol-holland bankárcsoportoktól - nem az amerikai és a tengerentúli gyarmatok kiaknázása felé fordultak, hanem Európa keleti részén lévő lehetőségekre összpontosítottak. Oroszországba irányuló pénzügyi export fő képviselői az

1870-es évektől a franciák és a belgák voltak. A franciáknál két nagy bankár-csoport versengett egymással, a Rothschild-ok a “Bank de Paris et de Pays-Bas” (rövidítve: Paribas) körül csoportosulva, és a protestáns pénzügyi csoportok a Bank del’Union parisienne (vagy rövidítve: BUP) középponti szerepével. Mind a kettőre jellemző volt, hogy szemben az angol-holland-amerikai bankárcörök tisztább bankárszemléletével az itteni körök jobban belemerültek a termelőtőke működtetésébe, és erősebben az állami szerepvállalás mellett és ennek szabályozását vállalva, támogatását sürgetve működtek. Épp ezért a kockázatos beruházásokban vagy a távolabbi területek bizonytalan feltételei mellett nem vállalkoztak befektetésekre, innen van a biztosabb európai terepen mozgáshoz kötöttségük is. Ám így a nagy haszonnal járó fejlesztéseket és gyarmati kiaknázásokat az angol-holland pénzügyi körök gyűjtötték be, és a 20. században létrejövő dominanciájukhoz a francia tőkés csoportokkal szemben ez is hozzájárult.

Az angol-amerikai-holland banktőkés csoportok összefonódásának megértéséhez ki kell térni egy koordináló szervezet létrejöttére is. A búr háború következményei és az ennek kapcsán kiélesedett angol ellentét Németországgal és Franciaországgal arra kényszerítette Angliát, hogy amerikai kölcsönhöz folyamodjon (eddig épp fordítva volt), és ennek kapcsán tudatossá vált az angol pénzügyi és politikai körökben Anglia sebezhetősége, illetve az európai nagyhatalmakhoz felnőtt Egyesült Államok ereje. Ebben a szellemi légkörben alapította meg Cecil Rhodes, a dél-afrikai érckészletek kiaknázásával dúsgazdaggá lett vállalkozó 1881-ben a “Round Table” szervezetét mint titkos társaságot, melynek célja az angol nyelvű világ - benne az Egyesült Államok - összefogása volt a brit világuralom fenntartására. Cecil Rhodes halála után a hatalmas örökségére támaszkodva Alfred Milner vitte tovább a társaság szervezését, és egy sor Round Table csoportot hoztak létre az USA-ban és az angol akkori gyarmatokon (lásd Eringer 1980). A központi gondolatuk az volt, hogy az angol világ domináns szerepéhez nem elég többé az angol birodalom és annak forrásai, hanem az Egyesült Államokkal összefogva a tágabb világban kell olyan szerveződések létrehozni, melyek biztosítják dominanciájukat. Ez volt az “atlanti gondolat” első megfogalmazása és értelme, melyből később az “atlanti unió”, a “transzatlanti katonai tömb” eszméje, vagy egy ideig az Európai Egyesült Államok létrehozásának eszméje is táplálkozott.

Az első világháború utáni békeszerződések kötésére a Round Table-csoportok angol és amerikai képviselőinek egész hálózata jelen volt a békeszerződések megfogalmazásánál, és az itteni delegátusaik hozták létre még Versailles-ben az Institute of International Affairs szervezetét, amely később mint ikerszervezet Londonban Royal Institute of International Affairs és New York-ban Council on International Relation néven folytatta tevékenységét. A delegátusok között a szervezet létrehozója közvetlenül Lionel Curtis, egykori angol dél-afrikai tisztviselő volt, aki a Round Table csoportok sokaságát hozta létre korábban az angol domíniumokon és az USA-ban. (Közvetlen finanszírozójuk a Rhodes-vagyron mellett az Astor-család és Abe Bailey volt, és az Astor-család birtoka Cliveden-ban vált a Round Table hálózat legfelső vezetőinek találkozó helyévé.) J. P. Morgan és az ifjabb Morgan, illetve partnerük, Charles Lamont is aktív tagja volt a Rhodes-csoportoknak, és ezen keresztül az angol-amerikai bankárcörök összefonódásában így is vezető szerepet játszottak.

Érdemes kitérni az amerikai tőkés csoportokon belüli törésvonalakra, mert ezek fontos szerephez jutottak az első világháború utáni amerikai külpolitikai irányultság meghatározásában. A fő törésvonal itt, amely részben a demokrata és a republikánus szembenállások alapját is meghatározza, a New York központú, keleti parti banktőke által uralt csoportosulás és a nyugati parti konzervatív, termelő tőkét működtető csoportok között húzódik. Míg az amerikai banktőke mindig az USA külföldi irányultságát és az otthoni illetve

a nemzetközi viszonyok liberalizálását támogatta, a konzervatív termelő tőkés csoportok az izolacionalizmust, a befelé fordulást és a fennálló állapotok garantálását várta el az amerikai kormányzattól. Ezt a kettéoszlást színezte a 20. század elején a déli mezőgazdasági tőkés csoportok beállítottsága, amely az északi államok ipari tőkés csoportok nyomásától és az ezek által rákényszerített egyenlőtlen cserétől a nemzetközi nyitás révén igyekezett szabadulni, és a déli államok szellemi légkörében ez egy sajátos internacionalizmust hozott létre, amely persze gyökeresen különbözött a banktőkés csoportok internacionalizmusától. A déli államok internacionalizmusának ebben a légkörében erősödött meg a nemzetközi élet olyan alakításának eszméje, amely a kialakult befolyási övezetek helyett a nemzeti önrendelkezést a világ minden népe számára hirdette, és amelynek Woodrow Wilson egyik képviselője volt. A nemzeti önrendelkezés másik oldala a világ befolyási övezetekből való kiszabadítása volt, amely előfeltétele volt az amerikai ipari expanzióknak, melyet az amerikai déli tagállamok dohány és szövetexportja megkövetelt, de persze ez már nem szerepelt a gyűjtőhangú szövegekben, mindenesetre így szublimált megfogalmazásban nagy hatást tett a világ minden részén. Wilson az USA első délről származott elnöke lett, és az első világháború után a Népszövetség eszméje, és a befolyási övezetekre osztott világ szabad és önrendelkező államok együttesévé átalakítása központi céljai közé tartozott. Ezzel a gondolattal egyben a befolyási övezetek helyett átfogó globális szervezet képét rajzolta fel, melyben - most eltekintve a megnevesített eszmei kifejezéstől - a közvetlen katonai dominancia helyett a gazdasági-piaci erőfölény révén lehet dominanciát kiharcolni, és a felfutó amerikai ipar óriási kapacitásai és fölénye minden európai hatalommal szemben a befolyási övezetekre felosztott világ ilyenfajta átalakítását követelte. A "minden nemzetnek szabad önrendelkezést!" és a "meg kell szüntetni a világ befolyási övezetekre osztottságát!" tézisei mögött az a reális amerikai gazdasági-hatalmi érdek állt, hogy "tegyétek szabaddá előttünk a világot!". A közvetlen gazdasági érdek és az ezt eltakaró, szublimált eszmei kifejezés kitűnő példája ez, de persze példa ez arra is, hogy a gazdasági érdek által ösztönzött fellépés olyan átfogó hatások tömegét is kiváltja, melyek egyáltalán nem voltak előre láthatók a szűk gazdasági érdek által motivált tőkés csoportok előtt. A déli tagállamok speciális kezdeti céljai - függetlenedés az északi tagállamok ipari monopóliumától és nemzetközi cserével erősíteni a pozíciójukat a belső tőkés küzdelmekben - így úttörő szerepet játszottak a későbbi amerikai világdominancia kereteinek kiépítésében. (Csak zárójelben kell hozzátenni, hogy a demokraták élesen kettébomló táborainak léte az USA-ban a keleti parti banktőkés csoportok és az általuk szerveztetett médiahatalom illetve az egyetemi szférában megszervezett balliberális szellemi köreik kontra a déli államok demokratáinak csoportjai között, azóta is ebből a belső kettébomlásból táplálkozik, és ez az eredeti összetalálkozásuk az internacionalizmusban a 20. század elején, miközben élesen eltérő szocializációjú társadalmi csoportjaik léteznek összezárva, teszi érthetővé a demokraták belső küzdelmeit).

Az első világháború egyik fontos következménye volt a globális tőkés csoportok erőviszonyait illetően, hogy az orosz bolsevik hatalomátvétel következtében cári Oroszország fő finanszírozói, a francia és a belga banktőkés csoportok kihelyezett tőkéik nagy részét elvesztették, és ezzel legyengülésük után a francia-belga *termelőtőkés csoportok nézőpontja* erősödött meg az itteni állami politikákban. Ennek egyik megjelenése volt a német háborús jóvátételek kezelésének kérdése, melynél egy tágabb szemléletben gondolkodó és a világ banktőkéivel jobban összefonódott banktőkés szemlélet és a szűkebb francia-belga ipari tőke nézőpontja csapott össze. A pénzügyileg legyengült Franciaország tőkés csoportjai számára a német háborús jóvátétel és termelő gépezetük közvetlen leszerelése és megszerzése számított a felerősödés útjának, míg az amerikai és részben az angol banktőkés csoportok inkább a német ipar talpra állásában és a belső német állapotok konszolidálásában látták a követendő utat, és ezzel kombinálva igyekeztek a jóvátételek kérdését kezelni. A háború utáni atlanti barát német kormányzat Cuno miniszterelnök vezetése alatt a franciákkal szemben az amerikai és az angol

segítségben bízott, de a Ruhr-vidék francia és belga megszállását nem tudták megakadályozni. Végül a pénzügyileg legyengült Franciaország és Belgium amerikai kölcsönökkel való behálózása tette lehetővé a francia megszállás befejezésének kikényszerítését, és 1924-től a német újjáépítés beindulását, melyben az amerikai banktőke óriási részt vállalt. Az amerikai banktőke francia behatolásának egy másik utóhatása volt, hogy a chicagói befektetési bank, a Blair-bankház francia leányvállalatot hozott létre Jean Monnet vezetésével, és rajta keresztül a bankház beszállt a lengyel állam pénzügyi szanálásába 1927-ben. Monnet mint az amerikai banktőke embere aztán a második világháborúban és az azt követő években kapott központi szerepet, amikor az angol-amerikai terveket az Európai Egyesült Államok létrehozására igyekeztek átültetni a gyakorlatba, és végül ennek fokozatos megvalósítására került sor Montnunió létrehozásával, melynek terve eredetileg Jean Monnet-től származott, de bizalmi embere, a francia külügyminiszterré lett Robert Schuman előterjesztésében vált ismertté. Első vezetője ennek mindenesetre Jean Monnet lett.

Az első világháború utáni német újjáépítés amerikai finanszírozásban - mivel a Morgan-bankház vonakodott ettől a német revansizmus feleledésétől tartva - a Dillon, Read and Co. beruházási bank játszott főszerepet, és a amerikai alelnök, Charles Dawes nevét viselő Dawes-terv keretében dollármilliárdokat adtak a német ipar újjáépítésére. Ebben szerepe volt Hjalmar Schlact-nak is a német részről, aki a Morgan-bankház által már 1905-ben ellenőrzés alá vont Dresdner Bank egyik igazgatója volt, és 1924-re a Német Birodalmi Bank elnöke lett, majd később Hitler gazdasági minisztereként tevékenykedett. (Ekkor már szakított a Morgan bankházzal, mint ahogy a hamburgi Warburg-bankház - amely a new yorki Warburgokkal karöltve szintén központi szerepet vállalt a német gazdaság ekkori felfuttatásában és egy ideig Hitler segítségével is - szintén új név alatt működött tovább az új rendszer zsidóellenességének felerősödése miatt) Mindenesetre a Dillon-bankház az 1920-as években állandóan fő konkurens volt a Morgan-bankház körül csoportosuló domináns keleti parti bankárcsoportoknak az amerikai belső ügyekben is, és e bankház emberei a második világháború után is fontos szerepet játszottak a németek segítségével akkor, amikor a Morgan-ék libeális bankárcsoportjai fenntartással voltak ebben az irányban.

Az amerikai tőkés csoportok erőviszonyaiban és az egyes csoportok által követett politikában az 1920-as évektől egy lassú változás állt be. Ennek része volt az olajszektorban naggyá nőtt Rockefeller-csoport megjelenése a bankszektorban. Az olajiparban a konkurens európai vetélytársakkal övezve mindig is állami segítségre szoruló Rockefellerek egy hajlamot szocializáltak az állami szerepvállalás felé, és ezt erősítették az amerikai belpolitikai szellemi légkörben. A Kuhn and Loeb-bankháztól megszerezték a Chase National Bank-ot az 1920-as években, és ennek élére a John D. Rockefeller sógora, Winthrop Aldrich került, aki ezen túl a Rockefeller-csoport politikai életben való képviselőjét is sokszor ellátta ezekben az években. A Kuhn and Loeb bankházzal, amely a német-zsidó bankárcsaláddal, a Warburgokkal volt összefonódva és jórészt ez a család volt a bankház főtulajdonosa, a Rockefellerek egyben a németirányultságot is átvették, illetve az angol érdekekkel szembeni beállítottságot. Így befolyásuk növekedésével az amerikai politikai életre a transzatlanti tőkekörforgás angol-amerikai tengelye részben módosult, és a német irányultság is bejött e mellé. Egy következő mozzanat, amit behoztak a tőkés szellemi légkörbe, a munkásokkal való szabályozott viszonyok kialakításának hangsúlyozása volt. Ez a vonás a termelőtőke képviselőinél már korábban megjelent, és fő megformálója Henry Ford, az autógyáros volt, de a Rockefellerek általi felkarolásával még inkább háttérre kapott ez az amerikai kormányzat politikájában. A stabil termelési feltételekhez ugyanis a munkásság nyugodt életfeltételei, és a magasabb béreik révén a vásárló erő növekedése is hozzá taroznak, és Keynes előtt a gyakorlatban Henry Ford ezt már évekkal hamarabb felismerte. (Ennek másik oldala volt, hogy a banktőke rövid távú

profitmotívumainak és az ebből következő destruktív vonások hangsúlyozása miatt és a velük való, (termelő)tőkésként vívott küzdelmek folyamán Ford szinte keresztesháborút indított a nagy banktőkés családok ellen, és ennek menetében jött létre a híres könyv, "A nemzetközi zsidó", melyet Ford támogatásával kutatók és újságírók írtak és jelent meg sorozatként a Ford-gyár által támogatott napilapban, de könyv-alakban megjelenve Ford nevét viselte, és így vált ismertté számtalan fordításban az 1920-as évektől.) Az 1929-32 közötti nagy gazdasági válság következményei az így már kimerült állami beavatkozásokon alapuló gazdaság szabályozási politikát segítettek hivatalos kormánypolitikává válni Rooseveltnél elnökségével. A válság egyrészt meggyengítette a banktőkét, és ennek szembenállását az állami szabályozással leküzdhetővé tette, másrészt a szűklátókörű ipari tőke vonakodását a szakszervezeti jogok intézményesítésétől is legyengítette a válsággal felidézett végső összeroppanás rémképe. A Rooseveltnél megvalósított New Deal-program a szabályozott gazdaság, a bérszabályozás, a termelés szabályozásának bizonyos elemeivel, de másrészt egy kormányzati exporttámogatással az amerikai ipar expanziójának segítségével a banktőke kozmopolita igényeit éppúgy bevette a kompromisszumba, mint az ipari tőke és a szakszervezeti munkásság követeléseinek egy részét is. Kees van der Pijl ezt nevezi a "korporatív-liberalizmus" kompromisszumának, amely a második világháború után a nyugat-európai országokban is megvalósításra került, noha itt az állami szerepvállalás amúgy is mindig is nagyobb volt, mint az Egyesült Államokban. Mivel ezt a kompromisszumot a demokraták érték el Rooseveltnél elnöksége alatt, és a szakszervezeti munkásság megbékítését, a szociális-jóléti juttatások beemelésével ez a párt valósította meg, a republikánusok jobban szemben állva maradtak ezzel, és az ipari-mezőgazdasági tőkének azokat a csoportjait tartották meg támogatóként, melyek a szociális támogatások állami rendszerét és ehhez az adók elvonását a tőkéktől ellenezték. Másik oldalról a banktőke egy része idegengedett ettől az állami beavatkozástól és ennek szabályozásától, így mikor a második világháború után republikánus elnökség következett, a törekény kompromisszum a ipari tőke állami beavatkozás-szükséglete és a kozmopolita banktőkés csoportok között megszűnt, a szembenállás ismét fellángolt, és ez egy időre csökkentette korporatív liberalizmus elemeinek megvalósulását a kormányzati politikában. Itt kell jelezni, hogy a New Deal-lal induló állami beavatkozás és a jóléti-szociális feladatokban állami szerepvállalás a nagytőke erősebb megadóztatását is maga után vonta a tőke működtetésének szabályozása mellett, és ez a banktőkés csoportokon belül egy kettébomlást hozott létre. Így, míg a demokraták mellett az állami szociális háló híve maradt egy részük - ez szerzett erősebb pozíciókat a médiaszektorban és a szellemi szektorokban az 1900-as évek első felében - addig másik részük szembekerült a demokratákkal és a republikánusok egyik erős csoportjává vált.

Az 1937-től, az első New Deal évek eltelté után az amerikai banktőke részleges háttérbe tolása - amely az 1929-ben kirobbanó válságban való negatív szerepük miatt is létrejött - kezdett megszűnni, és a felfutó amerikai termelési gépezet exportszükségletei nyomása alatt az aktív nemzetközi szerepvállalás ismét az amerikai külpolitika középponti elemévé lépett elő. Ezt fokozta a német nemzetiszocialisták növekvő ellenségeskedése a nemzetközi banktőkével szemben, otthoni német körülmények között az ez irányú kapcsolatok leépítése, és az angolokkal szembeni háborús készülődésük felerősödése. Ezzel a kifelé fordulással az amerikai konzervatív termelőtőkés csoportok és az internacionalista bankárcsoportok között egy kompromisszum jött létre, és ez a New Deal állami beavatkozásával eredetileg szembenálló bankárcsoportok embereit szerepvállalásra ösztönözte az amerikai kormányzat intézményeiben. A nemzetiszocialista Németországgal szembekerült USA kormányzata ugyanakkor az egyes hazai tőkéscsoportokban meglévő németbarátságot visszanyomta, és a hagyományos angol irányultságú bankár és velük összefonódott termelőtőkés csoportok hangvétele vált dominánssá. Ebben a légkörben erősödött meg a szorosabb amerikai-angol

közösség szervezeti megvalósításának sürgetése, és ennek tervezése. Az 1900-as évek elején már elkezdődött Round Table-hálózat szervezés ekkora már sűrű hálózatot hozott létre, és a bankár illetve más tőkés csoportok képviselői mellett egyetemi emberek, kormányzati főtisztviselők, politikusok alkottak különböző bizottságokat az angol és amerikai közösség szervezeti megteremtésének segítésére. A Round Table-hálózat mellett, a főként ennek emberei által megalakított CFR (Cuncil on Foreign Relation) new yorki és londoni testvérszervezetének képviselői egy sor összehangolt bizottságot hoztak léte a két államban ennek segítésére.

Az USA-ban a Morgan-bankház körüli emberek voltak ebben sokszor központi alakok, így Charles Lamont, aki az amerikai Round Table-hálózat egyik fő embere volt, vett részt ebben, és megalakították a Committee for Peace-t, amit később Commission for Study the Organization of the Peace névre kereszteltek át, és amely már a háború utáni nemzetközi helyzetet és ebben az amerikai-angol közös szerepvállalást igyekezett megtervezni. Ebben tagok volt James T. Shotwell, a Columbia Egyetem professzora, a CFR egyik alapítója, Hugh Moore, az egyik közéleti szerepet vállaló ipari nagytőkés, és William Allen White, egy nagy kansasi lapkiadó tulajdonos, aki körül egy egész nemzetközi irányultságú szellemi és tőkés csoport szerveződött. De közéjük tartozott a szintén Morgan-embernek számító Wendell Willkie, aki később republikánus elnökjelölt volt, és egy sor nagyvállalkozó, így Henry I. Harriman, Archibald és Thomas Watson az IBM-től (akik egyben a párizsi Nemzetközi Kereskedelmi Kamara nagytőkés csoportosulásának egyik mozgatói voltak) ugyanígy Frank Knox, aki 1936-ban republikánus alelnökjelölt volt és Henry Stimson, a korábbi külügyminiszter és az üzleti világ jogásza.

A British Round Table Society képviselője ebben a csoportosulásban Clarence Streit volt. Streit eredetileg amerikai volt, de miután önkéntesként részt vett az első világháborúban ezután Párizsban maradt mint az amerikai titkosszolgálatok egyik megbízottja az Amerikai Békekötési Bizottságban, később mint Rhodes-ösztöndíjas Londonban tevékenykedett, egy ideig a Népszövetség mellett a New York Times tudósítója volt, és az angolok illetve amerikaiak unióra lépésének egyik első propagálója lett. Ezzel a beállítottsággal küldte vissza az angol Round Table társaság az USA-ba az 1930-as évek elején. Itt az angolbarát bankárcsoportokkal és szellemi embereikkel összefogva lobbizott az angol és az amerikai állami unió megteremtéséért. A külföldi szerepvállalás felé nyitottabbá vált Rooseveltt-kormányzat műhelyeiben intenzív munka folyt a háború utáni amerikai szerepvállalást és dominanciát biztosító nemzetközi szervezetrendszer megteremtésének elméleti megtervezésére, és ebbe kapcsolódott be Streit. 1938-ban publikálta az "Union Now" című könyvét, majd miután a német nemzeti szocialisták legyűrték Nyugat-Európa nagy részét, "Union Now with Britain" című könyvében pontosította elképzeléseit. Az angol-irányultságú banktőkés csoportok által ellenőrzött sajtóban pozitív fogadást biztosítottak Streit elképzeléseinek, és ezek hozzájárultak az amerikai nemzetközi tervezések súlypontjaihoz. Az átfogóbb nemzetközi szervezetek mint pl. a későbbi ENSZ tervezésénél sokáig úgy képzelték, hogy ennek magja az amerikai-angol szoros szereveződés lenne, és ez a szerveződés terjedne át amerikai dominancia mellett az ennél átfogóbb nemzetközi szervezetekre. Ennek egy másik propagálója George Catlin volt, aki Wendell Wilkie republikánus elnökjelölt 1940-as kampányának külpolitikai tanácsadója volt, és az amerikai-angol szorosabb unióban való egyesülést tette a kampány külpolitikai terveinek középpontjába. Az angolok "újbirodalmi" törekvésével szemben azonban az amerikai részről jobban átitatta az atlanti unió és az ennél szélesebb nemzetközi szervezetek tervezését a wilsoni univerzális demokrácia gondolata, és miközben az angolok - élükön a kormányrúdhhoz került Winston Churchill-lel - a régi angol birodalom új alakját kívánták megtartani, és valamiképpen új angol világdominanciát szerettek volna ezzel biztosítani, az amerikai angolbarát csoportok nagy része egy lazább szerveződést és ezen belül

az amerikai dominanciát tartotta e terveknél szem előtt, mindezt az univerzális demokrácia és emberi jogok mezébe öltöztetett kerettel. Ezen a kereten belül jelentették meg 1942-ben a későbbi ENSZ megszervezésének a tervét és az Egyesült Nemzetek Deklarációját, amely a háború utáni nemzetközi együttműködés alapelveit összefoglaló korábbi "Atlanti Karta" elveit ismételte meg, a régebbi wilsoni törekvéseknek megfelelő tartalommal.

Fontos változás volt még, hogy a korábban német irányultságú Rockefeller-csoport és a velük együttműködő Dulles-fivérek közeledtek ezekben az években az angolokkal összefonódott banktőkés csoportok felé, és ezzel a mérvadó amerikai tőkés csoportok egysége létrejött 1940-re. Igaz, hogy ennek azt az árat szabták, hogy a Rockefeller-csoport központi vállalata, a Standard Oil dél-amerikai olaj bázisait Venezuelában az angolok érintetlenül hagyják, és más dél-amerikai angol bázisokat Chilében és Argentínában adják át az angolok a nekik nyújtott amerikai háborús segítség fejében.

Az angolok térfelén ekkor a kontinentális - és vele a német - termelőtőke felé nyitottabb és az állami beavatkozás iránt pozitívabban viszonyuló angol tőkés csoportokon belüli részek (korábbi vezéralakjuk Joseph Chamberlain) visszaszorultak, és a tengeri-kereskedelmi irányultságú, liberális banktőkés csoportok rivális nélkül uralták az angol politikát Churchill kormányzása alatt. A háborús tennivalók mellett a háború utáni nemzetközi helyzet tervezésére ezekhez a csoportokhoz jöttek a németek által megszállt Hollandiából, Belgiumból és más kontinentális országból az ide menekült politikus-csoportok, emigráns kormányokat alakítva. Két emigráns lengyel politikus, Sikorski tábornok és tanácsadója Joseph Retinger alakított egy szervezetet a kontinentális országok londoni emigráns kormányai külügyminisztereinek összefogására, a "Permanent Bureau of Continental Foreign Ministers"-t, melyben rendszeresen találkoztak a háború utáni európai helyzet és tennivalók megbeszélésére a politikusok, üzletemberek, melyeken különösen aktívak voltak a belga és a holland emigráns kormányok tagjai és háttéremberek. E találkozásokból nőtt ki a Benelux-terv Belgium, Hollandia és Luxemburg vámuniójára, melyet meg is kötöttek a londoni emigráns kormányok, és Belgium felszabadításának másnapján nyilvánosságra is hozták. E mellett egy még átfogóbb európai szerveződés tervezésére is sor került, amely gazdasági téren célzott meg összefogást a nemzetállamok felett. Ennek neve "European League for Economic Cooperation" (ELEC) lett, és főtítkárrá Joseph Retinger-t választották. Tagjai között volt többek között Paul van Zeeland, a belga emigráns kormány minisztere, későbbi miniszterelnök, P. A. Kerstens a holland emigráns kormány gazdasági minisztere, és általában a banktőkés csoportokhoz közelálló liberális szemléletű tagokból állt. A későbbi európai egységesülésben fontos szerepet játszó Montánunió, az Európai Tanács, majd az Európai Gazdasági Közösség létrehozásában szerepet játszó politikusok nagyrészt ebből a körből kerültek ki, kiegészülve a francia banktőkés csoportok amerika-barát tagjaival. Egy másik nemzetközi szerveződést a második világháborús Londonban a holland királynő tanácsadója, Bernhard herceg által szervezett találkozók sorozata jelentette, melyeken angol és amerikai politikusok és üzletemberek egyeztették a tennivalókat nemcsak a háború idejére, hanem az azt követő nemzetközi helyzetet illetően is. (A herceg később a leghatásosabb globális politikai szerveződés, a Bilderberger Csoport szervezője és vezetője lett, melyben a domináns erőt a nemzetközi bankárcsoportok képviselői és szellemi emberei adták.)

Churchill maga az angol világhatalmi dominancia megtartását tartotta szem előtt, és ebből a szempontból alakította ki álláspontját az atlanti unióval és az átfogóbb európai szerveződési tervekkel kapcsolatban. Mivel az amerikaiak univerzalista álláspontját, benne az angol világbirodalom feloszlásának sürgetését nem tudta elfogadni, egy európai szövetségi államon belül vélte megoldhatónak fenntartani az angol dominanciának legalább egy részét. Ezért

például 1943-ban Washington-ban Coudenhove-Calergi szövetségi Európa tervét javasolta az amerikaiaknak, és más regionális uniókkal együtt vélte megvalósítani egy egységes világrendszer szervezeti bázisát.

A németek által legyűrt Franciaországban két irányban érdemes vizsgálni, ha a háború utáni európai és globális szerveződések összefüggéseit akarjuk megérteni. Az egyik irányt a a Vichy-rendszer és a táborokra bomlott tőkés csoportok viszonya jelenti, másikat az amerikai szövetségekötési kísérletek az egyes csoportok embereivel. A francia tőkés csoport táborok alapvetően két felé oszlottak már az 1800-as évek elejétől, egyrészt a protestáns bankárcsoportok, másrészt a Rothschild-család párizsi szárnya körül kialakult csoportok adták a fő szembenállást. A protestáns csoportokon belül egy további bomlást jelentett a Worms-család körül csoportosuló protestáns banktőke tábora, és a Lille-Lyon tengelynek nevezett termelőtőkés csoportok elkülönülése. E csoportokat még az is elválasztotta, hogy míg a Worms-család banktőkéje inkább a francia indokínai és észak-afrikai gyarmatok kiaknázásában építette ki kapcsolatrendszerét, és ebből kifolyólag tengeri kereskedelmi és liberálisabb személetet képviseltek, addig a Lille-Lyon tengely termelőtőkés csoportjai inkább a hazai francia iparban és termelésben voltak a fő hadállásai, és az állami szerepvállalás és társadalomszervezés szemléletét képviselték. A Vichy-rendszer alatt e három tőkés csoport-tábor eltérően kapcsolódott be, illetve maradt távol e kormányzat intézményeitől. A hazai és a nemzetközi zsidó bankházakkal a legellenségesebb német nemzeti szocialisták franciák feletti katonai győzelme evidens módon nem engedte meg a Rothschild-csoport szerepvállalását a Vichy-rendszerben, de két protestáns háttérű tőkés csoport részt vállalt ebben. Először a Lille-Lyon tengely csoportjának képviselői a Laval-kormányban kerültek előtérbe, akik pozitív viszonyulása az erős állami szerepvállaláshoz és az államilag szervezett társadalomhoz amúgy is közel állt a német nemzeti szocialisták társadalomszervezési modelljéhez. Alig néhány hónapos kormányzás után azonban megbukott ez a kormány, és az ezt követő, a Darlan admirális vezette kormány szinte teljes mértékben a Worms-bankárcsoport embereiből állt. Ezután ismét Laval vette át a kormányrudat, kisöpörve a Worms-bankház embereit majd egy néhány hónap kormányzásuk után, 1941 végére a németek jórészt felszámolták az addig félig meghagyott francia szuverenitást a Vichy-rendszerben.

A másik vizsgálódási irányt az amerikaiak Vichy-rendszerhez való viszonya és az ehhez alternatívát jelentő francia vezető politikus kiválasztása adja. Az háború után, a győztesek felelősségre vonási törekvései idején ugyan egy leegyszerűsített kép került széleskörű publikálásra a nyugati közvélemény előtt a Vichy-rendszer és a győztes amerikai-angol hatalmak viszonyát illetően, ám dokumentumok alapján megvizsgálva ezt sokkal árnyaltabb kép bontakozik ki. Az amerikaiakat leginkább az foglalkoztatta a németek franciák feletti aratott győzelme és a Vichy-rendszer megalakítása után közvetlenül, hogy a szuverenitását részben megtartó Franciaország nehogy átadja hadiflottáját a németeknek, mert ez a legerősebb érintette volna a transzatlanti tengeri útvonalak biztonságát, és minden mást ennek megakadályozására rendelték alá. Ebből adódott, hogy óvtak a túl radikális ellenállási tevékenységtől a francia hadiflottát érintően, mert ez a németeket az erőszakos flottaátvételtre ösztönözte volna. Ezért, amikor de Gaulle, az ellenálló csapatai élén egy sikertelen támadást szervezett meg az észak-afrikai Dakarban 1940 szeptemberében a flotta megszerzésére, Roosevelt elnök a legélesebben elítélte az akciót, mint felelőtlen tettet, és ez arra ösztönözte, hogy vele szemben más ellenállási vezért próbáljon keresni a háború további éveiben. De Gaulle-t az angolok támogatták, otthoni tőkés csoportok szintjén pedig a Rothschild-csoport. Guy de Rothschild Londonba is követte a tábornokot, és a háború után, amikor De Gaulle Párizs katonai kormányzója lett, adjutánsa volt. De később is a gaulleista párt gazdasági háttérét és háttérembereit főként a Rothschild-csoport adta, és például Georges Pompidou, a bankház korábbi igazgatója, Guy de Rothschild bizalmi

embere később de Gaulle miniszterelnöke, majd utóda lett az államfői poszton. Ugyanígy Rene Fillon a Rothschild-bank másik igazgatója a gaulleista párt kincstárnokaként tevékenykedett.

Az amerikaiak azonban nehezen fogadták el de Gaulle-t, és csak 1943-ban, miután különböző okokból kihullottak más jelöltjeik, és már az egész francia ellenállás őt tekintette emigrációban lévő vezérének, fogadták el vonakodva. Eleinte a Vichy-rendszer kormányán belül igyekeztek embert találni, később Maxime Weygand-ot nézték ki, aki ismert katonai vezető volt, és alkalmasnak tűnt mind a Vichy-rendszer első embere, Pétain marshall utódjának, mind de Gaulle alternatívájaként az ellenállási vezér szerepére. Az amerikai titkosszolgálat ezután Herriot liberális politikust próbálta egy ellenállási központ vezetőjévé segíteni. Mindez azon bukott meg, hogy a Jean Moulin vezette francia ellenállási mozgalom a francia anyaországban egyértelműen csak de Gaulle-t fogadta el vezéréként. Még megpróbálkoztak az amerikaiak az észak-afrikai francia gyarmatokon levő Giraud tábornok vezetésével egy ellenállási központot felépíteni de Gaulle-lal szemben, de egy belső amerikai tőkés csoport-szembenállás végül is ezt megghiúsította. Ugyanis az Egyesült Államokban élő francia Jean Monnet-t küldték el Észak-Afrikába helyzetfelmérésre az ottani ellenállás lehetőségeket illetően, és a Rothschild-bankházzal összefonódott körökhöz tartozó Monnet mint az amerikai elnök megbízottja de Gaulle mellé állt, és ezzel legitímálta őt a hatalmi vetélkedésben, mint az amerikai elnök támogatóját, aminek a valóságban az ellenkezője volt igaz. Mindesetre ezután már nem kerestek alternatívát az amerikaiak de Gaulle-lal szemben, ám ez az évekig tartó mellőzés hozzájárult ahhoz, hogy a háború után az amerikaiak legelkeseredettebb ellenfelévé vált de Gaulle és környezete.

A németeknél Hitler uralma alatt szintén nem volt olyan teljes elhallgattatás, mint ahogy a képet később a közvélemény előtt kialakították. Hjalmar Schlacht mellett a korábbi liberális és kereskedelmi illetve banktőke-közeli politikusok közül túlélő maradt Carl Goerdeler, aki a Papen-kormányban gazdasági miniszter volt, és ekkor a feljövőben lévő Hitler-mozgalommal a tárgyalás útján való kiegyezést támogatta. Hitler hatalomra jutása után még 1937-ig Drezda polgármestere volt, és ennek nemzetközi kereskedelmi központ-jellegét kihasználva a 30-as években állandó utakon volt Európa-szerte, a Krupp-csoport által finanszírozva. Jó kapcsolatokat épített ki a svéd Wallenberg-ekkel, akik a párizsi Nemzetközi Kereskedelmi Kamara fő európai szervezői közé tartoztak, de a belga királlyal is folytatott üzleti tárgyalásokat a belga gyarmat, Kongó kiaknázásában való esetleges együttműködés tárgyában. Járt az USA-ban is ekkor, és az egész felső hatalmi struktúra képviselőivel tárgyalt itt. Otthon kritikai írásokat tett közzé a véleménye szerint túlzottan államosított gazdaságot illetően, de lassanként visszaszorult, lemondott a polgármesteri posztjáról is tiltakozásképpen. Végül 1944-ben a Hitler ellenes merénylet kapcsán halálra ítélték és kivégezték. (Ekkor Schlacht-ot is egy időre bebörtönözték.) Az amerikaiak Goerdeler szerepét azért támogatták, mert ő nem kompromittálódott annyira a nemzeti szocialistákkal való együttműködésben mint Schlacht, és a köréhez tartozókat később a háború után bevonták a hatalom számukra megfelelő újjáépítésébe

Olaszországban sikerült az, ami a németeknél később nem, és Badoglio marsall az olasz király asszisztálásával államcsínnel zúzta szét Mussolini hatalmi háttérét. Az amerikaiak ezért vele tárgyaltak a háború utáni helyzet kapcsán, ám a kommunisták által vezetett olasz ellenállás nem fogadta el őt a Róma felszabadítás utáni kormányalakítási tárgyalásokon, és a jobboldali szociáldemokrata Bonomi alakíthatott kormányt. Fontos szempont volt az amerikaiak és az észak-olasz tőkés csoportok képviselői számára ekkor, hogy nehogy az jugoszláv partizán hadsereg és a szovjet csapatok vonuljanak be az észak-olasz részekre, és még a német erővel is folytattak titkos tárgyalásokat ennek érdekében.

A háború után a nyugat-európai országok újjáépítésére kialakított Marshall-terv több célt is szolgált, és ezekre szabták a terv végrehajtása során nyújtott segélyeket. (Ennek során ugyanazt a technikát alkalmazták, mint a későbbi Európai Unió strukturális támogatási pénzei esetében, vagyis egy részét az otthoni forrásokból kellett adni, és így nemcsak a megvalósított létesítményeket tudták meghatározni a terv révén az amerikaiak, hanem ezekben az államokban a hazai források elköltését is a saját képükre tudták formálni.) Tehát a legfontosabb cél az volt, hogy az addigi nemzetállami kereteken belüli termelési struktúra helyett a Henry Ford által kialakított amerikai fordizmus modelljének megfelelő nagy szériás termékek gyártására alkalmas vállalkozásokat és létesítményeket alakítsanak ki. A fordizmus lényege volt, hogy a nagyszériák révén alacsony ár és még magasabb bér is lehetségessé vált, és ennek révén radikálisan bővíteni lehetett a terméke piacát, mivel így a munkások is meg tudták venni a termékeket, szemben a korábbi európai autóttermelés költségei ezt kizárták, és csak kis vevőkör a vagyonos rétegekből állt rendelkezésre piacként. A magasabb jólét és a fogyasztás pedig ellenállóbbá teszi a felforgató ideológiákkal és akciótervekkel szemben a munkásság tömegeit. Ebben a szellemben készült Truman elnök számítása ez idő tájt, amely úgy szólt, hogy ha Ázsiában és Afrikában két százalékkal lehetne növelni az életszínvonalat, akkor az amerikai, az angol és a francia ipar egész évszázadon keresztül teljes kapacitással tudna termelni a megnövekedett szükséglet kielégítésére keletkezett piacra.

Egy következő tennivaló volt az átpolitizált munkásszakszervezetek depolitizálása és gazdasági szempontú harcokra szűkítése. Erre kormányzati segítséggel az amerikai AFL szakszervezet szervezőmunkája szolgált, például a francia kommunista szakszervezeti csoportokkal szemben az antikommunista "Force ouvriere" segítségével és más leszakításokkal a többi országban is.

Egyik alprogram a Marshall-terven belül a "Technical Assistance and Productivity"-program volt, és ezen keresztül a váltott műszakokban való termelés folyamatos munkájának bevezetését, a korábbi átfogóbb munkák specializált szétbontását és egy sor más taylori munkaszervezést exportáltak a nyugat-európai országokba. Ehhez egységes piac kellett, így a "Szén- és Acélközösség" e termékek vonatkozásában ezt a közös piacot hozta létre, és ezt folytatta később a Közös Piac 1957-től átfogóbban.

Ezzel a termelési szerkezetváltozással kihúzták a talajt például a junker-ipari réteg német keretekben termelése alól, és általában a bezárkózott és ott az állam révén stabilizálódott, így ennek keretében ellenállni képes nemzeti tőkés csoportok lába alól. Vagyis a Marshall-terv nem egyszerűen újjáépítette a háború utáni nyugat-európai országokat, hanem széles piacra termelő és nagyszériás termelési egységek kiépítésének ösztönzésével (csak erre adtak pénzt a terv keretében) csendben szétzúzták az addigi tőkés csoport viszonyokat, és annak alapul fekvő termelési és tulajdonosi szerkezetet. Ez általában a helyi termelőtőkés csoportok lehanyatlásával és a kereskedelmi-banktőkés csoportok előtérbe kerülésével járt. E mellett igyekeztek a megszállt országokat abba az irányokba terelni, illetve a Marshall-terv keretein belüli pénzeket úgy adagolni, hogy azt a terveikkel szembeni állami ellenállás leépítésével kötötték össze. Például igyekeztek mindenhol leépíteni a külföldi (amerikai) beruházások állami korlátozását, beleszólását az amerikai vállalatok leányvállalatainak működésébe, és a profit hazautalásának akadályozását. E célból még azt is elfogadták, hogy a Bretton Woods-i egyezményben a dollár legyen az aranyalaphoz kötöttség bázisa, és erre beválthassák az egyezményben résztvevő államok a valutáikat. A nemzetközi kereskedelem felfuttatása oly mértékben érdeke volt az óriási termelési kapacitással rendelkező USA-nak, hogy a nyugat-európai államok beleszólása a nemzetközi kereskedelemben, még ezen az áron is megérte számukra.

A háború utáni helyzetben az egyes nyugat-európai országokban az amerikaiakhoz való viszony fontosságát mutatja Konrad Adenauer sorsa is. Adenauer felesége a Morgan/Dresdner Bank társtulajdonosának, Zinsser-nek az egyik lánya volt, és ezzel sógora volt John McCloy-nak, aki a háború után az amerikaiak főmegbízottja volt az általuk megszállt német zónában, és közvetlenül intézte a német újjárendezést. Az összefonódott amerikai-német banktőkés körök egészével szoros kapcsolata volt már a háború előtt Adenauer-nek, és e mellett a franciák felé is hagyományosan a kibékülés híve volt, és amikor felmerült 1920-ban a vörös forradalomtól való védekezés miatt (is) egy önálló Rajnai Köztársaság létrehozása a franciák által megszállt területeken, akkor a franciák Adenauer-t támogatták mint ennek jövődö államelnökét. Ezután bár otthon maradt Hitler rendszere alatt, megtartotta távolságát ettől a rendszertől. Egyik társa volt ebben az évtizedekben végig Robert Pferdemenges volt, aki szintén bankember volt a Dresdner Bank köreibben, de jó kapcsolata volt Herman Abs-szal és ennek bankjával a Deutsche Bank-kal. (Pferdemenges-t le is tartóztatták a Hitler elleni puccs kapcsán 1944 június 20. után egy időre.) A háború után a létrejövő CDU kincstárnoka és szervezője volt Adenauer-rel együtt ő is. A háború után az amerikaiak nem engedték be a létrehozott testületekbe az ő zónájukban a szociáldemokratákat, ennek vezetőjével, Schumacker-rel rossz volt az amerikaiak viszonya, és Adenauer és az általa létrehozott CDU mellett csak a liberálisokat engedték be ezekbe. (Egyedül az angol zónában engedtek be egy szocialistát egy ilyen testületbe) Különösen Ludwig Erhard volt a kedvencük, és az amerikai tömegmédiákban és általában a nyilvánosság előtt az amerikaiak óriási publicitást csaptak neki, és ő a piaci szervezés intézményeit illetve a liberális banktőke pozícióit erősítette írásaiban már közvetlenül a háború utáni években is.

Otthon az USA-ban a hagyományosan német-irányultságú és Németországban korábban vagyonnal és leányvállalatokkal rendelkező tőkés csoportok nagy nyomást fejtettek ki, hogy - elhárítva a szovjet és francia terveket a német ipar leszerelésére és ebből a kártérítések-jóvátételek megfizetését - Németországot egy átfogóbb keretbe bevonva és itt ellenőrizve építsék újjá. A Rockefeller-csoport és mellettük a Dillon, Read-bankház csoportja járt ebben elől. Wintrop Aldrich, a Chase Bank elnöke elérte német látogatásai alatt, hogy az ő bankja legyen az amerikai partnerbankja az újonnan alapított "Bank von Deutscher Lander"-nek, mely a későbbi német központi bank elődje volt. A Chase Bank elnöke lett 1953-tól, hazatérte után McCloy is, noha ő a Morgan/Dresdner Bank-kal is kapcsolatban volt. De ugyanígy a Dillon, Read Bank is képviselőkkel volt jelen az amerikai központi állami szerveknél a német irányú szervezésben, államtitkári rangban. James Warburg pedig egy könyvet is írt 1947-ben, amelyben az újjáépítendő Európa központi részévé javasolta tenni a gazdaságilag felerősített, de katonailag lefegyverzett és ellenőrzés alatt tartott Németországot. Európa legnagyobb összefüggő és képzett munkaerőbázisa itt van a németeknél, és nem lehet nélküle erős Európát a Szovjetunióval szemben felépíteni - írta. E mellett persze a junker-ipari tőkés csoportokat meg kell fosztani a korábbi lehetőségeiktől, mert eddig mindig háborúkat vezettek a forrásaik segítségével. Alternatíva a leszerelt és önállónak meghagyott Németország lett volna, de az amerikaiak tartottak attól, hogy vagy ismét ellenségessé válik megerősödése után, vagy ami még rosszabb, a szovjetek felé eltolódik. Így James Warburgék terve fejezte ki a domináns amerikai csoportok céljait.

Jelzi Pijl, hogy a német bankemberek és szellemi emberek között Hermann Abs és Otto Schniewind azt a koncepciót képviselte, hogy a háború utáni Németországnak végül egy önálló európai befolyási szférát kell kapnia az atlanti partnerségen belül, és nem fogadta el a komprádor-féle, amerikai tőke melletti helytartói szerepet. Ez volt a Goerdeler-i stratégia része is, és az ő környezetének tagjai is eredetileg ezt képviselték. Vagyis: az amerikai tőkés behatolás

után a komprádor-helytartói kiszolgálói szerepet eljátszani, ahogy Hjalmar Schlacht és csoportja tette Morgan-csoport számára az első világháború után, vagy ezzel szemben egy atlanti békés rendszerbe integrálódva, de azért egy önálló Németországnak megmaradni, és ezért kell síkra szállni - ez volt az alternatíva, és Abs-ék az utóbbit választották. (Innen datálódik az 1990-es évek végéig a Deutsche Bank "független német tőke utolsó bástyája"- szerepe!)

A franciákat nem tudták az amerikaiak integrálni az általuk tervezett atlanti tőkés termelési rendbe, és nem tudták arra sem kényszeríteni, hogy feladva hagyományos gyarmati rendszerüket, lazább és gazdasági eszközökkel megvalósított neo-kolonista függési rendszerre alakítsák át ezt. (A hollandokat Indonézia elengedésére és lazább neokolonista függéssé átalakított megtartására szankciókkal - a Marshall-terv keretében folyó összegek megvonásának kilátásba helyezésével - végül rá tudták kényszeríteni, noha először a hollandok is néhány katonai akcióval próbálták meg levérni az indonéz függetlenségi mozgalmakat, melynek vezetőjét, Sukarno-t az amerikaiak meghívták már eközben is a nemzetközi tanácskozásokra). A franciák részéről az volt a terv, hogy saját és gyarmati forrásaikra, munkaerejükre támaszkodva építik újjá országukat. "Nincs szükségünk az amerikaiak dollárjára ehhez!" - ez volt a fő jelmondat a mérvadó tőkés körökben ekkor. A tőkés csoportok közötti viszonyok mindenesetre átrendeződtek, mert a Vichy-kormányzatokkal együttműködő tőkés csoportok vagyonát és a bankokat részben államosították, így többek között a protestáns tőkés csoportok hadállásai meggyengültek a Rothschild-csoporthoz képest, amely a berendezkedő gaullesita párt támasza volt ebben az időben, ahogy korábban is de Gaulle emigráns kormánya mellett álltak ki. Mindenesetre e forrásokkal kísérelték meg állami szerepvállalásra és állami tervezésre támaszkodva a franciák újjáépíteni az országot. Az amerikaiak hagyták, hogy az indokinai gyarmatokon kivérezzék magukat a franciák az 1950-es években.

Ismét felmerült az 1950-es években az Atlanti Unió megvalósításának a terve, amit Streit és Catlin dolgozott ki 1938-41-ben, és Churchill is felkarolt 1946-ban, és a szovjetek részéről a közép-kelet-európai országokban való tartós megszállásra berendezkedés után az 1940-es évek végén egy velük szembenálló katonai együttműködés terve is megformálódott. Ez utóbbit az angol Bevin vetette fel 1948-ban a szovjetek prágai puccsa után, és jött létre 1949-ben a NATO, melyhez 1955-ben a szuverenitását formálisan visszanyerő Németországot is csatlakoztatták. Az európai egységesülés folyamatát támogatta a francia tőkés családok közül a Giscard d'Estaing-család az 1950-es években, akik az indokinai gyarmatok forrásait kiaknázó tőkés csoportok közé tartoztak. Edmond Giscard d'Estaing, a később köztársasági elnökké vált Valéry apja a párizsi Nemzetközi Kereskedelmi Kamara prominense volt, a Retinger által alapított ELEC francia csoportjának elnöke és a föderális Európa nagy híve volt a Francia Európai Mozgalomban; elnöke volt 1964-66 között a Francia-Amerikai Bizottság-nak. Valéry testvére, Olivier is egy sor amerikai vállalat francia leányvállalatánál volt igazgatósági tag, és az egész család erősen kötődött az amerikai tőkés csoportokhoz. Például amikor Fontaneubleban alapított egy kihelyezett tagozatot a Harvard Business School, ezt Olivier Giscard d'Estang vezette. Mindenesetre ők kisebbségben voltak a francia gyarmati tőkéscsaládok között, mert a többség nem fogadta el az amerikai terveket a békés neokolonista átmenetre a nyílt gyarmati státus helyett.

Jelezni kell még, hogy a Marshall-terv a szétszabdalt államokba bezárkózás helyett a széles skálájú termelést elterjesztve és a kereskedelmet liberalizálva erősítette az európai liberálisok pozícióit, igaz át is alakította őket, és korporativista liberális megoldásokra ösztökölte ezeket. E mellett a kereszténydemokrata pártokban is felerősítette a liberális kereskedelmi nézetek befogadását, különösen a német CDU-ban sikerült ez Adeauer mérsékelt amerikai vonala révén

Az atlanti unió, vagy legalábbis az első lépésben az európai unió megvalósításnak végső céljára törekedve, ezt elősegítendő, az atlanti és európai közös ügyek megvitatására egy bizalmi légkört biztosító fórum létrehozására Joseph Retinger tette meg az első lépést 1952-ben, amikor Paul Rijkens-szel, az Unilever elnökével kapcsolatba lépve a rivalizáló nyugat-európai és amerikai tőkéscsoport-háttérű politikusok, üzletemberek és országoként egy-egy megbízhatóbb szociáldemokrata politikus bevonásával egy konferencia tervét dolgozta ki. Rijkens elvitte Retingert a holland Bernard herceghez, akit a londoni emigráns napokból már ismertek. Bevonták e tervbe Paul van Zeelan-t, aki ekkor belga miniszterelnök volt. Az erre vonatkozó javaslatot és az ezen való részvételre a meghívást elküldték a választási kampányát folytató Eisenhower-nek, aki kapott rajta mint jó kampánytémán, de Bernard herceg ettől elzárkózott, mivel nem akarta, hogy a terv komolyságát veszélyeztesse az egyik jelölt kampánytémájaként szerepeltetése. Így két évet vártak, míg jobb alkalom kínálkozott a választások utáni időben, és így 1954 májusában került sor az Arnhem melletti Bilderberg Hotelben a találkozó megszervezésére. Innen kapta az ezután bizalmas körülmények között folyamatosan találkozó kör a Bilderberg Csoport nevet. De hogy ekkor az amerikai republikánus kormányzat nem tartotta fontosnak ezt a találkozót jelzi, hogy W. Bedell Smith-t, a CIA fejét és C. D. Jackson-t, Eisenhower bizalmasát, későbbi szenátort küldték el erre. Csak később, az 1960-as években kezdetétől, a demokratákkal és Kennedy elnökségével kezdődött el - pontosabban újult fel - komolyabban az amerikaiak érdeklődése egy euratlanti egység megvalósítása iránt. A teljes zártság mellett tartott összejövetelük lehetővé tették, hogy őszintén tárják elő fenntartásaikat egymással szemben a különböző európai és amerikai politikusok és tőkéscsoport-képviselők, illetve az euratlanti együttműködés további terveire megoldásokat vessenek fel és vitassanak meg. Vagyis ez a csoport nem egy "összatlati vezérlő igazgatósággá" vált, hanem inkább az európai és a tágabb atlanti közös tevékenységet érintő alapmegoldásokat és eszmei kérdéseket megvitató fórummá.

Az első bilderbergi értekezletet követő két hónap múlva Franciaország elutasította a közös európai védelmi szövetségben való részvételt, és ez az amerikai adminisztráció számára azt mutatta, hogy nem lehet komoly ilyen állapotok mellett egy tág euratlanti együttműködésre törekedni. Ennek ellensúlyozására adták ki a bilderbergiek szervezése mellett az "Atlanti Egység Deklarációját", de ez inkább csak szimbolikus jellegű volt. Ezután 1958-ban de Gaulle államcsínye után különösen megpecsételődött a nukleáris együttműködés sorsa, és tágabban a lehetséges európai egységesülésé is. Ennek ellenére 1959-ben rendeztek Londonban egy Atlanti Kongresszust, ám ezen nem annyira egy unió tervével foglalkoztak, mint inkább az egymás közötti lazább együttműködési formák megteremtése és a Szovjetunióval való rugalmasabb viszony kialakítása volt a fő téma. Fontos volt még, hogy a szuezi angol kaland szétrombolta a korábbi angol-amerikai közös tengely-jellegű kapcsolatokat, és az amerikaiak az angoloktól függetlenül kezdtek foglalkozni a harmadik világ önállóul új államaival. Az e kongresszuson kiadott új atlanti deklarációban már fel sem merült egy atlanti unió terve, hanem e helyett egy szűkebb, az amerikaiaktól függetlenebb európai egység létrejötte kapott hangot. A Streit-féle tágabb unió hívei itt alulmaradtak és csak az Egyesült Államok Atlanti Tanácsa szervét tudták létrehozni ennek maradékaiként.

A de Gaulle vezette Franciaországban az első négy évben 1962-ig nem sikerült a liberálisoknak szerephez jutni, a liberális alapokon álló Radikális Párt-ban a hagyományos kereskedelmi liberalizmus helyére az amerikaiaktól származó korporatív liberalizmus előtérbe kerülése Mendes-Frances és a Servan-Schreiber csoporttal történt meg, kiszorítva Edgar Faure-t. A gaulleista párton belül a liberális tendencia Chaban Delmas és csoportja előtérbe kerülésével jelent meg némileg, aki eredetileg 1946-51 között a Radikális Párt képviselője volt még. A

gaulleista alkotmány - benne az elnöki hatalom és a kormány előtérbe helyezésével és a parlament szerepének visszaszorításával - lehetővé tette, hogy a gyarmati kereskedelemben és kiaknázásban érdekelt tőkés csoportok ellenállását lefojtsák, és végrehajtsák a gyarmatok leválasztását. De máskülönben is a gaulleista politika alapja az állammonopolista irányzat volt, amely egészen 1930-as évekre megy vissza a De Gaulle körüli politikus- és üzletember csoport tagjainak szellemi szocializációjában. A gaulleizmust a Rothschild-okkal együtt a francia acélipari tőkescsoportok és az indokínai csoport támogatta, de az indokínai csoport bankárjainak egy része az amerikai hegemoniát támogatta első sorban, ám ennek ellenére odaálltak De Gaulle mellé, mivel az otthoni rendcsinálásban szükségesnek látták fellépését. E csoport vezére ekkor Valéry Giscard d'Estaing volt, aki 1960-as évek elején megkapta a befolyásos pénzügyminiszteri posztot.

Hogy a liberálisok között sem volt egyértelműen támogatott az egyesült Európa szervezetének létrehozása azt példázza az is, hogy Németországban az 1950-as években az ultraliberális Ludwig Erhard sem lelkesedett a szupranacionális európai egység szervezetéért, mert csak egy bürokratikus tehernek vélte ezt. E helyett egy szabad nemzetközi kereskedelmi rendet képzelt el, amely a valuták teljes konvertibilitásán és szabad tőke mozgáson nyugszik. Ugyanezen okokból a szabaddemokraták nem is szavazták meg az Euratom és az 1957-es Római Szerződés ratifikációját sem. Az 1957-es Közös Piacca mindenestre egy eltolódás jött létre az amerikai behatolásban, és az addigi kereskedelmi behatolást egy pénzügy behatolás váltotta lassanként fel, és így nőtt meg az amerikai export. A tőke szabad mozgását fokozta, hogy az 1950-es Európai Fizetési Uniót 1958-ban az Európai Monetáris Egyezség váltotta fel, és ez megnövelte a dollár szerepét az európai államok egymás közötti és az USA-val való kereskedelmében. George Ball, későbbi amerikai külügyminiszter-helyettes, a Lehmann-bank partnere és Jean Monnet közeli barátja sürgette egy 1958-as amerikai-európai konferencián a tőke mozgások előtti korlátok további leépítését.

Az 1960-as évek elején egy látványos francia és német közeledés ment végbe, miközben a franciák az amerikaiaktól és az angoloktól pedig távolodtak, és megkötötték a francia-német együttműködési szerződést. Ennek egyes rendelkezései ellen tiltakoztak az atlanti-barát német politikusok és üzletemberek, mivel azok az atlanti egységgel szembenállónak voltak tekinthetők. Még Hermann Abs is aláírta, de a politikusok közül minden pártban az atlanti-barát irányultságúak, közöttük Willy Brandt is. Ekkor Adenauer és köre - a korábbi erősebb Amerika-orientáltságuk ellenére - együttműködtek de Gaulle-lal, és a Foreign Affairs-ben azt írta egy cikk ekkor rezignáltan, hogy ahogy Adenauer lassanként visszavonul a német politikából, úgy fog megszűnni De Gaulle befolyása is erre.

Kennedy elnökkel indult meg igazán az atlanti egység hangoztatása felé a törekvés, és e mellett ez felélesztette a wilsoni univerzalista jelszavakat is. Erre különösen fontos alkalmat jelentett a függetlenné vált régi gyarmatokból alakult új államok vezető csoportjaival a kapcsolatfelvétel. E mellett az otthoni állapotokban a feketék egyenlőségének a növelése ugyanezen elvek otthoni alkalmazását is jelentette, és a munka világában a szociális háló bizonyos elemeinek megteremtése is ebbe az irányba mutatott. Az atlanti irányultságú keleti parti banktőkés körök támogatását biztosítandó, Kennedy az elnöki poszt megnyerése után Robert Lovett-hez fordult, aki a Marshall-terv ideje alatt külügyminiszter-helyettes illetve korábban védelmi miniszter volt, és aki a bankárkörökben nagy kapcsolati tőkével rendelkezett a bankárkörökben illetve a hozzájuk kötődő nagy ügyvédi irodák körében. Ő egy listát adott számára, amelyben a megfelelő emberek álltak a megfelelő posztokra. McNamara, a Ford-művek egyik vezetője, Lovett alatt volt a védelmi minisztériumban a háború idején, és a termelőtőkés csoportok támogatását jelentette Kennedy számára a kinevezése. Pénzügyminiszternek a listáról Douglas

Dillon-t választotta Kennedy, miután David Rockefeller nem vállalta, de Dillon is a Rockefeller-csoportot és ahhoz kötődő Dillon, Read-csoportot képviselte. Dillon egyben igazgatósági tag volt Rockefeller-ék Chase Manhattan Bankjában is, és e csoport az angolokkal szemben mindig is a német irányultságot vitte az amerikai kormányzatban. Ez megfelelt az angolok lehanyatlásának és a németek gazdasági felívelésének erre az időszakra. Dean Rusk a külügyminiszter szintén ide tartozott, a Rockefeller Alapítvány elnöke volt, így e csoport képviselője, de úgy gondolták eredetileg, hogy ő majd csak formálisan látja el ezt a posztot, és Kennedy közvetlenebbül tudja ezt irányítani a külügyminiszter-helyettesén, Bowles-en keresztül, aki tanácsadója volt előtte, ám a keleti parti establishment médiája állandó támadás alatt tartotta, ezt elhárítandó. Végül menesztenie kellett e miatt. Kennedy 1962-ben meghirdette az Atlanti Partnerség stratégiáját, amelynek központi része a Kereskedelmi Expansiós Törvény volt, amely a multinacionális cégek nagyszériás termelésén belül a több ország között megosztott termelésnek a vállalaton belüli munkamegosztását is számba vette, és az ennek megfelelő vámok rendszerét is kiépítette.

Az új Atlanti Partnerségen belül azonban elsősorban a fegyverkereskedelem felerősödése történt meg, és egy atlanti katonai-ipari komplexum kezdett formálódni e keretekben. Ennek kapcsán írja Pijl, hogy ebben az időben a holland Bernard herceg a holland fegyveres erők főinspektora volt, melynek hatásköre a katonai beszerzésekre is kiterjedt, így a Lockheed és a Northrop nagy cégek embereivel volt körbevve. Így az atlanti liberálisok inkább az amerikaiak Európa felé irányuló fegyverkereskedelmében vettek részt, és az átfogóbb atlanti unió eszméje itt elsikkadt. De egyben az Atlanti Partnerségnek egy katonai dimenziót is adott ez a hangsúly, melynek középponti része volt, hogy a hagyományos fegyverek eladása mellett a nukleáris fegyverek terén az amerikaiak monopóliuma érvényesüljön. Ez rögtön szembeállította e koncepcióval De Gaulle-t. A volt európai gyarmatokhoz való közvetlen amerikai közeledés pedig a volt európai gyarmattartó hatalmak és az ebben érdekelt tőkés csoportok elégedetlenségét hozta létre az USA ekkori vezetésével szemben, például Spaak ezért lemondott a NATO főtitkári posztról, egy kísérőlevélben felsorolva e sérelmeket Kennedy elnöknek.

Az amerikai (Marshall majd a Kennedy) offenzívák során olyan termelési szerkezetek terjedtek el, melyek magas képzettségű munkások tömegét tették szükségessé, és ezzel egy élesebb belső bomlást hoztak létre az ipari munkásságon belül. Ezt csak fokozta, hogy a harmadik világból beáramló sokmillió tömegek a legalantasabb és szakképzettség nélküli munkákat foglalták el, és ez pedig lefelé bővítette ki a munkásság tömegeinek éles kettébomlását. Az újfajta "munkásarisztokrácia" tömegei a szakszervezeti mozgalmakban és a szociáldemokrata pártokon belül is változást hoztak létre. (Erről írta Serge Mallett 1963-ban a "Nouvelle classe ouvriere" című könyvét). Ez hozta létre 1959-ben mind a németeknél, mind az angoloknál a hagyományos marxista szocialista elvekkel való szakítást, és ugyanezt 1972-ben a franciáknál is. A németelnél Willy Brandt volt a leginkább atlanticista szociáldemokrata pártvezér és Kennedy kifejezetten az ő vezető szerepére tekintettel kiemelte, hogy a szociáldemokraták már vitathatatlanul hűségesek a Nyugathoz, és be lehet emelni őket a hatalomba. Noha ekkor még Ludwig Erhard-ékkal a CDU-n belüli liberálisokat és Walter Scheel-lel a liberális pártot támogatták igazán az amerikaiak. Beleillett ebbe még Kennedy Kelet-Európa felé kialakított rugalmasabb politikája is, amit aztán Brandt a '70-es évek elején át is vitt a gyakorlatba, amikor kancellár lett. Az angoloknál Antony Crosland Daniel Bell-től átvéve az "ideológiák vége"-tézist, egy ideológiamentes munkáspárti vonalért szállt síkra, és az államosítások követeléséről való lemondást támogatta. Crosland-tól pedig a munkáspárti vezér, Gaistkell vette ezt át, és a régi vágású szocialista munkáspárti vezérekkel szemben egy hatalomátvételt igyekezett végrehajtani a pártban. Gaistkell mellett Roy Jenkins volt még ennek vezetője. Végül 1962-re sikerült Callagan-nal és Harald Wilsonn-nal ez a váltás. Wilson kormányában volt Denis

Healey, mint védelmi miniszter, aki egy Bilderbergi Csoport-találkozó után - ott a Ford Alapítvány emberével tárgyalva - megalapította a NATO "think tank"-jaként az Institute of Strategic Studies-t Londonban.

Mitterand 1972-ben a franciáknál, Craxi az olaszoknál ugyanazt az átalakítást hozta létre a régi szocialista hagyományokkal szemben, amit Brandt-ék a németeknél, Gaitskell-ék az angoloknál, Soares a portugáloknál, Papandreu a görögöknél, és Gonzales a spanyoloknál. Alapja ennek a magas képzettségű munkásság rétegére támaszkodva a hagyományos munkássággal szemben az atlanticizmus és a piacgazdaság elfogadása, illetve az államosításokhoz ragaszkodásuk feladása.

Az amerikai ipari expanzió és ennek politikai segítése a Kennedy offenzívával megemelte az 1960-as években az európai liberálisok politikai súlyát, és ennek egyik alapja az volt, hogy az amerikai ipari expanzió az európai tőkés csoportokon belül az internacionalista orientációjú kereskedelmi és banktőkés csoportokat segítette. Igaz ez egy átalakulást is létrehozott az európai liberálisokon belül. Ennek egyik lényeges vonása volt, hogy a liberálisok a korábban jórészt kistőkés alapozottságuk helyett a nagytőkés csoportokhoz tolódtak át, és ez többször pártszakadásokhoz is vezetett, a régi vonalhoz ragaszkodók és az erősebben atlanticista pártvezetők között. Az olaszoknál Fanfani az Olasz Liberális Pártot vitte el ennek megfelelően egy balközép irányba, ami lényegében az előbbit jelentette. Háttérét főként a torinói tőkés csoport, benne a Fiat és az Olivetti adta, míg ezzel szemben a Pirelli és a Confindustria vezetői az ettől elzárkózó ipari tőkés csoportot jelentették. (Aurelio Peccei a Fiat vezetője volt ekkor, később ő volt a Római Klub megalapítója és ezután az Olivetti vezetője lett.)

A franciáknál még ekkor volt teljében a gaullesiták felemelkedése, és ez megnehezítette a liberális pártirányzat megerősödését. Itt Pinay Függetlenségi Pártja volt a hagyományos liberális párt kistőkés háttérrel, és ebből szakadt ki Valéry Giscard d'Estaing vezetésével a másik liberális párt, a Republikánus Függetlenségi Párt. Ő az akkor alig egy hónapos Pompidou-kormányban volt a pénzügyminiszter, és ő számított a leginkább atlanticistának a francia tőkés csoportokon belül, ez bizalmatlanságot is okozott vele szemben de Gaulle környezetében. De végül hűséges maradt de Gaulle-hoz Giscard - az erős végrehajtó hatalom eszméjének támogatása miatt - és ez elidegenítette a de Gaulle-lal szakításra törekvő liberálisokat tőle, és Pinay felé fordultak. Volt egy törekvés, hogy egy egységes liberális pártot hozzanak létre a Servan-Schreiber Radikális Szocialista Pártjából (ezt korábban Mendes-Frances alakította ilyenné), Giscard Republikánus Függetlenségi Pártjából és Lecanuet Centrista Pártjából 1963-65 között, de végül ez, noha mindegyik erős antatlanticista orientációjú volt, megbukott. A CIA nyíltan támogatta 1960-as években a de Gaulle-la szembeni pártvezéreltetést, és Couve de Moureville panaszkodott is e beavatkozás miatt. Végül 1969-ben Pompidou a Rothschild-ház támogatottja indult el az elnöki posztért, mint de Gaulle utódja.

A németeknél 1961-ben a liberálisok nagyon jól szerepeltek 12,8%-kal. és noha a CDU-nak egyedül is parlamenti többsége volt, a nagytőkések által ellenőrzött lapok egy kampányt folytattak hogy be kell venni őket a kormányba. Walter Scheel lett a gazdasági miniszter, később ő a Bilderberg Konferenciák elnöke lett. Vele ugyanúgy végbement a liberálisok eltolódása a kistőkés csoportoktól a nagytőke felé, mint Giscardékkal a franciáknál történt. A német ipari tőkés csoportokban ekkor a leginkább Amerika-barát Otto Friedrich volt, a Phoenix Company elnöke, tulajdonosa ennek az amerikai Firestone konzern volt. A CDU-n belül Ludwig Erhard pozíciója nagyon megerősödött ekkor, míg korábban gazdasági miniszter korában sok konfliktusa volt Adenauer kancellárral, mert az közvetlenül Berg-re a konzervatív nagyiparosra támaszkodott vele szemben. Jellemző volt a belnémet tőkés csoportok

összecsapására, hogy Strauss védelmi miniszterként holland-német gyártású harci repülőparkot akart, hogy önállóbbak legyenek az amerikai repülőgépgyártóktól, míg a liberálisok inkább szemben álltak a független repülőgyártás kiépítésével, és végül le is állították ezt, amint átvette a kormányt Ludwig Erhard.

Otthon az USA-ban Kennedy elnök meggyilkolása után Johnson elnök a polgári jogok és a jóléti programok továbbvitelét hajtotta végre, és az 1964-es elnökválasztásokon erre végzetes csapást jelentett volna a konzervatív republikánus Barry Goldwater megválasztása, aki teljesen vissza akart fordítani ezt a politikát. Ezért a teljes sajtót bevetették hatalomra jutásának megakadályozására. Ennek ellenére később a feketék mozgalmában megjelenő radikálisok - a Fekete Hatalom csoportjai - miatti gondok, másrészt a vietnámi háború elleni tiltakozások felerősödése, illetve e háború miatti költségvetési hiányok felőrölték lassanként a demokraták erejét.

A multinacionális vállalatok révén az egyes államokon túlnőtt tőkés csoportok nagyobb mozgásterének megteremtését és az egyes államok szabályozása alóli kiemelését már az 1960-as években elkezdték sürgetni e vállalati csoportok képviselői. Például George Ball az Atlantic Community Quarterly-ben 1967-ben két cikket is írt arról, hogy az ilyen vállalatok számára egy megfelelő közös joganyagot kellene létrehozni, kiemelve őket az egyes államok szabályozása alól, és a nemzetközi jogba beépítve kellene ezt megteremteni. Ugyanígy Carl Gertsacker azzal a javaslattal állt elő, hogy a Dow Chemical vállalat központját egy olyan szigetre kellene helyezni, amely egy állam fennhatósága alatt sem áll, és nem kellene egy államnak sem adót fizetnie. Közben a nyugat-európai tőkés csoportok internacionálisan szervezkedő csoportjai felnőttek lassanként az amerikai társaik mellé, lassanként törekedve az itt létesített amerikai leányvállalatok saját térfelükre átszervezésére is. Ezzel a korábbi felületi-intézményi atlanti uniós tervek egy időre lekerültek a napirendről, és Helmut Schmidt 1968-ban jelezte is, hogy mélyebb, reális összefüggésekre kell figyelni, és nem az intézményi összekötéseket kell erőltetni. Ez egy pragmatikusabb és reálisabb egyesülési megközelítést jelentett, a "reális föderáció" megközelítését. E mellett az európai egyesülés 1965-66-os válsága - elsősorban de Gaulle lépései miatt - háttérbe szorította a nemzetek feletti Európa elképzeléseit. Egy ekkor európai látogatáson levő amerikai szenátor jelezte is otthoni beszámolójában, hogy most más tervekre van szükség, mint amit Jean Monnet-ék kidolgoztak közvetlenül a háború után, a kimerült és elesett európai nemzetállami állapotokat szem előtt tartva. Egy emancipálódást jelentett a szakszervezeti vonalon, hogy a német DGB felmondta az AFL-CIO-val kötött 1955-ös megállapodást, miszerint a szovjet blokk országaiban lévő szakszervezetekkel nem kooperálnak. De a gazdasági szintű emancipálódást az amerikaiaktól az is mutatta, hogy állami segítséggel igyekeztek multinacionális szintű vállalatokat létrehozni. A francia Servan-Schreiber ekkor írta a "Le Dêfi americaine", "Az amerikai kihívás" című könyvét, amely az amerikaiakkal való verseny szükségességét és ennek dimenzióit foglalta össze. Ez a nemzeti szintű nagy vállalatok stratégiaváltását és nemzetközivé válását is megkövetelte, és ebben több konfliktus is volt. Például a nagy olasz vegyipari konszern, a Montecatini egy ilyen átszervezés alatt állt a nemzetközi szintre való kilépés érdekében, ám fő résztulajdonosa és vezetője, Carlo Faina nem akarta a szükséges változtatásokat, így őt megkerülve a második embert, G. Macerata-t vonták be ebbe állami segítséggel, és nem is informálva Faina-t egy összeolvadást hajtottak végre az Edison villamosságipari vállalattal. De az olasz energiaipari vállalat, az ENI összeolvadását az ESSO-val is csak úgy tudták elérni, hogy az ENI ennek ellenálló vezetője, Mattei homályos körülmények között gyilkosság áldozata lett, és ezután egy évre rá létrejöhetett az ESSO-val való egyesülés. A franciáknál nemzetállami kereteket meghaladó és az internacionális irányba mutató gazdasági egységek létrehozása Giscard pénzügyministersége alatt volt a legdinamikusabb, de 1966-ban, amikor leváltották, egy

általános ellenhullám jött a nemzetállami keretek hívei részéről, és többek között ez is oka volt az 1968-as nagy politikai harcoknak.

Az 1970-es éve elején Brandt és Pompidou által megindított kooperálás a szovjet blokk államaival nyugtalanította az akkori amerikai vezetést, noha Brandt-ék csak a korábbi Kennedy-terveket valósították meg e téren. Pompidou kifejezte többször, hogy az amerikaiaktól független Európa híve, és ebben a szellemben támogatta az egyesülést, és fogadta el azt angolok felvételét a Közös Piacba. (Míg de Gaulle attól félt korábban, hogy az angolok beengedésével, azok hozzá magukkal a hátukon az amerikai befolyást...) Edward Heath angol miniszterelnök is kezdte ekkor hangoztatni az angol és az amerikai különbséget, kiemelve az angol pragmatizmust szemben az amerikai idealizmussal a világpolitikai fellépésben, de ezen túl is támogató nyilatkozatokat tett Strauss német védelmi miniszter önálló európai nukleáris ütőerő terveiről. Brandt keleti nyitását a német tőke is támogatta, mivel ezzel a közép- és kelet-európai expanziójuk lehetőségét látták létrejönni. Míg John McCoy-ék - az USA-ban a német irányultság hagyományos amerikai emberei - nyugtalanok voltak a keleti nyitás miatt, Zbigniew Brzezinski, David Rockefeller nemzetközi ügyi tanácsadója nem látott ebben gondot és úgy vélte, hogy noha rövid távon ez csökkenti az atlanti unió lehetőségét, és önállóbb Európát hoz létre, de hosszabb távon az így integrált Kelet-Európa nagyobb nyereséget hoz az egész integráció számára. A Trilaterális Bizottság koncepcióját is ez alapján dolgozta ki Brzezinski Rockefeller számára, amely - szemben a Nixon-vezetés alárendelt Európa felfogásával és az amerikai dominancia erőltetésével - az önálló Európa és az USA kettőséből indult ki, és melléjük Japán bevitelét tartalmazta. Vagyis a trilaterális koncepció nem egyszerűen Japán bevitelét jelentette a globális, folyamatos konzultatív testületekbe, hanem Európa egyenrangúságának elismerését is az USA mellett.

Nixon alatt visszaszorult az USA külföldi offenzív vonala, megfelelően annak, hogy ez a kormányzat a befelé forduló amerikai termelőtőkés csoportok képviselőit tömörítette. Nixon igyekezett olyan adó- és költségvetés-politikát kialakítani, amely egy időre átfordította a súlyokat a termelőtőkés csoportok és a kistőkés csoportok javára a banktőkével szemben, ám ennek ára volt az infláció megugrása. Ezzel szétesett az Egyesült Államokban a korporatív-liberális konszenzus alapja, amely úgy igyekezett növelni a jóléti hálót és az állami szerepet otthon, illetve az osztálybéke fenntartása érdekében egy szolid és folyamatos reálbér-növekedést az alsóbb rétegek számára biztosítani, hogy az internacionalista banktőke számára az expanzív nemzetközi kereskedelmet és külföldön termelési kapacitások kiépítését engedte, illetve támogatta, és ezzel az internacionalista banktőkés csoportok ellenállását az állami jóléti politikával és az ezt szolgáló erőteljesebb adóztatással szemben is le tudta szerelni.

A Bretton Woods-i dollárhoz kötött aranyalap felmondása 1971-ben úgy következett be, hogy a dollár megugró inflációja miatt a nyugat-európai államok részéről a dollár támogatását követelték volna meg, de a németek ezt megtagadták. Például Karl Schiller gazdasági miniszter tüntetően távol maradt attól a müncheni értekezletről, ahol ezt tárgyalták meg. (Schiller előéletéről és anti-atlanticista beállítottsága megértéséhez kell említeni, hogy 1933-ban belépett a nemzetiszocialista pártba, és később is az állami gazdaságirányítás híve volt, erről monografikus írásokban értekezett, tehát Ludwig Erhard poláris ellentéte volt). Erre Nixon 1971 augusztusában felfüggesztette a dollár aranyra válthatóságát, és bevezetett egy 10% importvámot, amely a legmélyebben sértette a Közös Piac országaiban felépített exportorientált termelészerkezetet. Ezzel az egész háború után kiépített transzatlanti tőkekörforgási folyamat alapjaiban sérült meg. Másik oldalról az európai országok hátrányára és az amerikaiak előnyére vált az 1973-as olajárrobbanás két okból is. Egyrészt mert ez az USA-t nem érintette annyira saját olajtermelése révén, másrészt az arab olajállamok a megnövekedett bevitelük nagy részét

dollárban tartották, illetve ezt az amerikai bankokban. Már John D. Rockefeller megmondta valamikor korábban, hogy azáltal, hogy az európai államok szénről olajra álltak át energia terén, ez egy tolózárszerű ellenőrzést és szankcionálást tesz lehetővé az USA számára, ha úgy látja a nyugat-európai államokkal szemben jónak.

Nixon intézkedéséből - nem szándékolt mellékhatásként - végül az amerikai bankárcsoportok a legelőnyösebben kerültek ki, noha mint láttuk az elnök közvetlenül nem őket, hanem az amerikai termelőtőkés csoportokat támogatta tudatos intézkedéseivel. Ezzel ugyanis kiszabadultak a keynesiánus kontroll alól a nyugati világ bankjai lassanként, és a lebegő árfolyamra áttért nyugati valuták védelmére az államok nagy banki kölcsönökre szorultak. De megindult a korábban elválasztott banki funkciók közötti falak lebontása is, és az ipari vállalatok feletti tulajdonszerzési korlát is eltűnt lassanként, majd a termelőtőke feletti banki irányítás a legtöbb országban lehetővé vált. (Ez egyedül a németeknél maradt korábban is folyamatos, de most ez lett a fő útvonal.) Például a belga kereskedelmi bankokat 1930-ban kitiltották a holding- szerepből, és csak az 1970-es évek elején térhettek ide vissza. Az eurodollárokra ráutalt kereskedelemben hiánnyá vált az amerikai dollár, és ez egyrészt a lebegő valutaárfolyamok révén megemelte ennek értékét, másrészt szabad jegybanki utánnnyomásával az USA költségvetését szabadon finanszírozhatták a külföldi dollárkeresletből.

A bankszféra szabadságának létrejöttével és a nagy bankházaknak az ipari szféra vezérlő központjává válásával széleskörű összeolvadások indultak meg, illetve a lazábban kapcsolódott bankházak között is átfogó konzorciumok jöttek létre több országot átívelve. Ezeket az összefonódásokat és közös konzorciumokba szerveződéseket a közös igazgatósági tagságok ("joint directorate") sűrű hálózata intézményesítette, látható tulajdonosi részvétel nélkül is, de sokszor a tulajdonosi összeolvadások is létrejöttek. Különösen két nagy bankkonzorcium fogta össze az 1970-71 körüli években Európában a nagy bankházakat, az ABECOR és a EBIC, és a két konzorciumot egyrészt a liberális-internacionalista irányultság, másrészt az állami szervezési irányultság állította szembe. A liberális-internacionalista ABECOR, melybe az atlanticista és a korábbi Pax Britannica idejének bankárcsoportjai tartoztak, olyan nagy bankházakat fogott össze, mint a holland ABN, a belga Banque de Bruxelles, a német Dresdner Bank, az angol Barclays Bank, míg az EBIC állambaráti csoportosulásába a német Deutsche Bank, az angol Midland Bank, az olasz Banca Commerciale Italiana, a holland AMRO, a belga Societe Generale és a francia Societe Generale tartozott. Míg azt előbbibe tartozók az USA tőkés csoportjainak támogatóiként léptek fel mindenben és az atlanti unionista törekvések barátai voltak, és az USA bankjaival együtt az latin-amerikai leányvállalatok jellemezték terjeszkedésüket, addig az EBIC-konzorcium tagjai az USA-tól való függetlenségre törekedtek, és nem az atlanti unionizmust, hanem legfeljebb az atlanti partnerség fokozatát fogadták el. Így a németeknél a Dresdner Bank volt az amerikaiak fő támogatója, és az amerikai ellenőrzés alatt álló Thyssen-művek, a Metalgesellschaft és az AEG emberei voltak az igazgatóságában, ezzel szemben az amerikaiaktól független Deutsche Bank az USA tőkéjétől szintén független Siemens, a Bosch, a BASF, a Daimler Benz és a Hoesch nagyvállalatainak embereivel töltötte fel az igazgatóságát. Ugyanígy, míg a Dresdner Bank Latin-Amerikában épített ki fiókokat, addig a Deutsche Bank ezt kerülve Ázsiában és Afrikában terjeszkedett. Amit a németeknél a Dresdner és a Deutsche bankok szembenállása jelentett, ugyanazt a hollandoknál a ABN és az AMRO szembenállása adta. Míg az ABN szférájához tartozott például a Heineken, a KLM, addig az AMRO szférájához az AKZO, két nagy biztosítási társaság és több államilag támogatott nehézipari konzern. Nagy-Britanniában ezt a kettőséget - az USA tőkés csoportjai felé történő belefionódást, vagy ettől való függetlenséget - egyrészt a Morgan Grenfell, a Loyds és az S. G. Warburg-bankház csoportja adta, másrészt az USA-tól független maradt és a kontinentális Európa felé összefonódott Midland Bank. A

franciáknál a korábbi elemzéseket azzal kell kiegészíteni, hogy a Paribas, amely korábban a párizsi Rothschild-okkal inkább az európai periféria felé terjeszkedett, és távol állt a liberális-internacionalista amerikai bankházaktól, az 1970-es évektől erős köteleket épített ki a Bank of America-val és a Lazard Frere-csoporttal, és jórészt leépítette a Rothschild-okkal való kapcsolatát, mindezek révén egy sajátos kozmopolita-liberális csoporttá vált, elszakadva korábbi köteleitől. Igaz a Bank of America nem a keleti parti bankárcsoportokhoz tartozik, hanem kaliforniai székhellyel működik, és más irányokba is terjeszkedik, mint a J. P. Morgan, a Rockefeller-ek Chase Manhattan Bankja, és más politikai preferenciái is vannak.

Epilógus

Kees van der Pijl 2001-ben kiegészítette egy kisebb tanulmányban 1984-es monográfiájának elemzéseit, és a szovjet blokk felbomlása idején a nyugati tőkés csoportok ennek kapcsán lezajlott küzdelmeit mutatta be (Pijl 2001). Ebben jelezte, hogy 1987-89 között a Deutsche Bank és a körülötte csoportosuló vezetéseivel egy egyre élesedő küzdelem bontakozott ki az amerikaiaktól független maradt német tőke és az amerikai-angol tőke között abban a tekintetben, hogy mely tőkés csoportok elképzelésének megfelelően menjen végbe a felbomló blokk országainak átvétele és termelésüknek, piacaiknak, forrásaiknak megszervezése. Több Bilderberg-konferencián és más globális szerveződések tanácskozása során éles támadásokat intéztek a német tervek ellen az amerikaiak és az angolok, és végül több merénylet és hatalmi machináció során - amelyekben Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke gyilkosság áldozata is lett - elbukott ez a terv, és amerikai-angol tőkés csoportok tervei szerint folyt le a volt szovjet blokk országainak csatlakoztatása a transzatlanti uralmi rendhez.

E mellett további információ a liberális-atlanticista tőkés csoportok térnyeréséhez, hogy például az 1990-es évek elején a magyar bankszektor privatizálásra már az ABN-AMRO bank jelentkezett, és szerezte meg az akkori legnagyobb mérleg-főösszegű magyar bankot, a Magyar Hitelbankot. A liberális-atlanticista összefonódású ABN tehát ekkorra már felvásárolta nagy konkurensét, az AMRO-t. Ugyanígy a '90-es évek végén az angol-amerikai tőke felvásárolta a független német tőke zászlós hajójának, a Deutsche Bank-nak a legnagyobb termelőtőkés csoportját a Mannesman-t, a Vodafone révén. Ennek visszacsapásaként ugyanakkor a Deutsche Bank 1999-ben pedig felvásárolta a német banktőke amerikai többségi tulajdonban lévő nagybankját, a Dresdner Bank-ot. Legújabb fejleményekhez tartozik, hogy a J. P. Morgan 2003 végén felvásárolta a Chase Manhattan Bank-ot a Rockefeller-birodalomtól, majd Deutsche Bank kihívására - miután az felvásárolta az ő német hadállását, a Dresdner-t - egy kérdést intézett 2004 elején a német külügyminisztériumhoz, hogy ellenséges cselekedetnek tekintené-e, ha a Deutsche Bank többségi tulajdonának megszerzésére tenne lépéseket?

Aki elolvasta az előbbi oldalak elemzéseit, az tudja, hogy mindezek a lépések sok évtizedes tőkés csoport szembenállásokat és táborokat rengetnek meg és rendeznek át, és sok szempontból gazdasági "világháborúkat" és ezek újabb csatáit jelentik. Ezek lezajlása után pedig az új erőviszonyok a globális tőkés csoportok táborai között fokozatosan átveddnek a politikai és intézményi színterekre is. Mindezeket úgy összegezhetjük, hogy az utóbbi évek fejleményei a J. P. Morgan-bankház szinte teljes egyeduralmát hozták létre a globális tőkés csoportok frontján - különösen, ha tényleg le tudja nyelni a Deutsche Bank-ot -, és ez az angol-amerikai atlanticizmus hadállásainak további megerősítését valószínűsíti a következő években. Ezt szem előtt tartva a hosszú évtizedek után először önálló lábra állt, és az amerikaiakkal szembefordult Németország összefogása a mindig is Amerika-ellenes giscardista Franciaországgal az iraki

háború kapcsán, és az EU-n belüli csatározások az önálló európai katonai ütőerő létrehozására, illetve az USA-tól függetlenebb EU-külpolitika intézményrendszerének megteremtésére teljesebben értékelhető.

Irodalom

- Apeldoorn van, Bastiaan (2001): *The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'*. In: Bieler, Andreas/; A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Coston, Henry (1989): *Les financiers qui menent le monde. Nouvelle édition corrigée et Augmenté illustré par Chard*. Publications Henry Coston. B. P. 92-18, 75862 Paris Cedex 18.
- Drábik János (2002): *Uzsoracivilizáció. A kamatkapitalizmus új világrendje*. Gold Books. Budapest.
- Eringer, Robert (1980): *The Global Manipulators*. Pentacle Books.
- Gill, Stephen (2001): *Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism*. In: Bieler, Andreas/; A. D. Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 47-69.p.
- Hellyer, Paul (1998): *A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gazdaságtana. Altern-csoport, Gondola '96 Kiadó. Budapest*.
- Hilferding, Rudolf (1959): *A fináncsőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest*.
- McMichael, Philip (1995): *The New Colonialism: Global Regulation and the Restucturing of the Interstate System*. In: Smith, D. A./Böröcz J. (ed.): *A New World Order? Global Tranformation in the Late Twentieth Century*. Greenwood
- Mills, Wright C (1972): *Az uralkodó elit*. Gondolat. Budapest.
- Pijl, van der Kees (1984): *The Making an Atlantic Ruling Class*. London: Verso.
- Pijl, van der Kees (2001): *What Happened to the European Option for Eastern Eurtope?* In: Bieler, Andreas/; A. D.Morton (eds.)(2001): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire. 2001. 185-206.p.
- Quigley, Caroll (1966): *Tragedy and Hope: A History of the World in Our Time*. Macmillan Press. New York.
- Robinson, W. I./ J. Harris (2000): *Towards a Global Ruling Class?: Globalization and the Transnational Capitalist Class*. In: *The Journal Science and Society*. Vol. 64. No 1. 2000. 11-54.p.
- Ross, Robert J. S. (1995): *The Theory of Global Capitalism: State Theory and Variants of Capitalism on the World Scale*. In: Smith, D. A. /Böröcz J. (ed.): *A New World Order? Global Tranformation in the Late Twentieth Century*. Greenwood Press. Westport, Connecticut, London.19-36. p.